

272

GOTTSCHED HAZÁNKBAN

IRODALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNY

IRTA

BLEYER JAKAB

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1909

Ára 4 k.

316179

GOTTSCHED HAZÁNKBAN

IRODALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNY

IRTA

BLEYER JAKAB

MTAK

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1909

251930

GOTTSCHEW HANAUER

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

MAGY. AKADEMLA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

I. Bevezetés.

Jelen dolgozatom egy tervbevett hosszabb tanulmányorozatnak bevezető része. E tanulmányorozatban adalékokat óhajtok nyújtani a magyar-német irodalmi érintkezések történetéhez és ekként tüzetes részletkutatással előkészíteni ez érintkezések történetének összefoglaló és áttekintő megírását. Vizsgálódásaimban leginkább — ha nem is kizárólag — azokra az évtizedekre terjeszkedem majd ki, melyekben az érintkezés a legsűrűbb és legbensőbb volt, tehát arra a korra, mely körülbelül a XVIII. század hatvanas éveitől PETŐFI és ARANY fellépéséig terjed és a melyhez kulturális jelentőség tekintetében alig van fogható nemzetünk történetében. Irodalmunk ezen korszaka kezdettől fogva a történeti érdeklődés középpontjában állott és így természetes, hogy kutatóink a német hatást is szorgalmasan fürkészték, köztük a legtöbb eredménnyel HEINRICH GUSZTÁV, kinek e téren úttörő érdemei vannak. Mégis úgy látom, hogy nem egy jelentős kérdés még homályban lappang és hogy meglévő ismereteink is sok tekintetben megtévesztő általánoságokban merülnek ki. Az irodalomtörténeti kutatásnak a hatások nyomozása, a mennyiben a pusztá tárgytörténeten túlemelkedik, a legbonyolultabb része: a részletek teljes ismeretére és pontos egybevetésére van szükség, hogy a dolgok felületén kinálkozó látszat félre ne vezessen. Ép azért tanulmányaimban mindig csak egyes írókból vagy irodalmi irányzatokból indulok majd ki és szorgos módszerrel a legjelentéktelenebb részleteket sem fogom figyelmen kívül hagyni, mert a történeti fejlődés rajzában az apró részletek olyanok, mint az építkezésnél a vakolat: azok tartják össze a tények súlyos tömegeit.

Mint már jelen GOTTSCHED-ről szóló dolgozatom is mutatja, tanulmányaimban nem szándékozom az egyes jelenségeket puszt-

tán az irodalomtörténetíró szempontjából vizsgálni, hanem szellemi életünk egyéb vonatkozásait is igyekszem lehetőség szerint tekintetbe venni. Hisz XVIII. századi úttörőink nemcsak irodalmunk, hanem egész műveltségünk emeléseért küzdöttek; nem voltak és nem is akartak csak írók lenni, hanem tudományunkat és egész kulturánkat európai színvonalra segítő gondolkodók is. Nem is elégszem meg annak pusztá konstataálásával, hogy ennek vagy annak a német írónak vagy irodalmi irányzatnak hatása ebben vagy abban a magyar költőben vagy költői alkotásban jut kifejezésre, hanem megállapítom a közvetítés útját és módját is és azonkívül felkutatom lehetőség szerint mindazon rejtettebb okokat, melyek a német befolyást szellemi életünkbe vezethették és vezették. Ha nem is közvetlenül, de közvetve ebben a szélesebb keretben is az irodalomtörténetet szolgálom, mert inkább mint néhány könyv betüiből, táplálkodik a költő a sokoldalú életből, mely őt körülveszi és a mely a maga érzéseivel és gondolataival minden idegszálon át szivárog lelkébe. Ha megmutatjuk az idegen elemet az átlagos szellemi életben, hozzájárulunk az irodalom megértéséhez is: a talaj minősége mindig meglátszik a virág színén és megérzik a gyümölcs zamatján. És az idegen hatások közül épen azok a legértékesebbek, melyek a nemzeti közérzésen és köztudaton át — megsűrődve és megtisztulva — jutnak az irodalomba. Ép azért nagy súlyt vetek a politikai és társadalmi érintkezésekre, az iskolázásra, levelezésre és mindarra, a miben idegen hatások nyomai mutatkoznak, mert meggyőződésem, hogy a szellemi energia nem vész el soha hatástalanul. Ily módon aztán alkalom kínálkozik arra is, hogy a hazai német irodalmi törekvéseket is fejtegetéseim körébe vonhassam. E törekvések a magyar irodalmi mozgalmakkal párhuzamosan haladtak, kezdetben barátságos, később ellenséges indulattal, de mindig a legközvetlenebb, sokszor szinte személyes kölcsönhatásban. Történetöknek megírása már azért is a mi feladatunknak tekintendő, a hazai germanistika egyik leg-sajátosabb feladatának.*

* Id. SZINNYEI JÓZSEF nagyon bölesen járt el, mikor *Magyar Írók Élete és Munkái* című nagy művébe nemcsak a magyaryelvű, hanem az összes hazai írókat is felvette: minden a mi magyar talajon termett, született és fejlődött, a magyar tudomány körébe tartozik.

Mint már említettem, vizsgálódásaimban elsősorban a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedeinek, egy szóval a nemzeti megújulás korának irodalmával szándékozom foglalkozni. Német hatás volt irodalmunkban természetesen már előbb is, de a XVIII. század közepétől kezdve egészen más módon és mértékben érvényesült, mint a korábbi századokban. A szorosabb értelemben vett német nemzeti irodalom befolyása nálunk a reformáció korában veszi kezdetét. Közvetítői a németországi egyetemeken járt protestáns ifjaink voltak, a kik onnan nemcsak új theologiai ismereteket hoztak magukkal, hanem gyakran irodalmi becsvágyat is. A kor humanistikus irányzata szerint e becsvágy ugyan elsősorban latin nyelven keresett érvényesülést, de éppen a reformáció tette a deákos körök előtt is nyilvánvalóvá a nemzeti nyelv nagy jelentőségét. Az új hit védelmében támadt XVI. századi német irodalomnak nálunk sűrű a magyar visszhangja; és midőn a XVII. században az öntudatra ébredt németiség a maga nyelvével komolyan kezd gondolni és még humanistikus műveltségű írói is méltónak találják a műzsák szolgálatára, nálunk Magyarországon is gyakran bukkanunk hasonló irányú és szellemű jelenségekre. A XVII. századi *német nyelv-művelő társaság*-oknak nem egy tagja magyar származású¹ volt és így nem véletlen, hogy az első *magyar nyelvjavító társaság*-ot néhány «fiatal hazafi 1730-ban a német nyelv javítására keletkezett societások mintájára akarta megalapítani».² Ily módon a német hatás, a mely a német egyetemekről indult ki, a reformációtól elvezet irodalmunknak a XVIII. század második felében bekövetkezett fellendüléséig: egészen a testőrökig, kik közül BARANYI LÁSZLÓ büszkén hivatkozik «hallai burs deák» voltára és arra, hogy a philoso-

¹ Így KLESCH DÁNIEL és KRISTÓF, HEUTSCHE FÜLÖP, KUNTZ PÁL, SERPIEL ÁGOSTON, PLANKENAUER JÁNOS KERESZTÉLY, KRISTOFFERS MÁTYÁS, KESLER JÁNOS GÁSPÁR, ADAMS KRISTÓF, GEORGIUS JÁNOS; v. ö. K. GOEDEKE, *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung*. III. k. (1887.), 11. és 17—19. l.

² Olv. egy névtelennek *Versuch einer Geschichte der ungarischen Sprache* című cikkét: *K. K. priv. Anzeiger aus sämtlichen k. k. Erb-ländern*. V. évf. (1775.), 141. l.; v. ö. TOLDY FERENCZ, *Újabb adalékok a régebbi magyar irodalom történetéhez*. — *Akad. ért. a nyelv- és széptud. köréből*. 1871. 78—79. l.

phus WOLFF saját kezeirásával bizonyította collegiumainak buzgó látogatását.*

Egységes és céltudatos áramlattá azonban e német hatás nem igen erősödött, hanem mint el-eltűnő, aztán megint felbukkanó, néha meg is dagadó erecske bujkált századokon át irodalmunk történetében. Külföldi hányattatásokról megtérve, a többnyire papságra készülő ifjak küzdelmes hivatás közepett, gyakran a legszegényesebb körülmények közé az ország valamely félreeső zugába vetve, irodalmi viszonyainknak legfeljebb kedvező véletlen esetén adhattak némi lendületet, azonban nem állandóságot és a fejlődésben határozott, öntudatos irányt. De ha még egy-egy lutheránus vagy református iskola nagyobb számban gyűjtötte is őket valamely középpontba, már állásuknál és felekezetöknél fogva sem lehettek döntő és vezető hatással irodalmunk egészére. Ily módon a legkülönbélebb áramlatok, hazai és idegen eredetűek, haladtak egymás mellett, gyakran úgy, hogy egymásról alig vettek, vagy épenséggel nem vettek tudomást. =

Irodalmi viszonyaink e fejletlenségének a XVIII. század utolsó évtizedei vetettek véget. Akkor támad nálunk első ízben valódi szerves irodalmi élet, melyet ha nem is közös ideálok hevitenek, de közös célok vezetnek. Az az öntudatra riasztó és észrevétlenül szervező erő, mely e változást szülte, Bécsből indult ki, Habsburg-uralkodóink székhelyéből. Hogy mi ennek oka, tudjuk jól: Mátyás király óta nem volt a magyar szellemi életnek, persze nem szoros geographiai értelemben, de szertefutó hatásában, olyan középpontja, mint a XVIII. század második felében az osztrák főváros, mely épen akkor kezdett ismét tevékenyen részesévé lenni a nyugati kulturának. A legkülönbözőbb hatások érvényesültek Bécsben; a legerősebb mégis az volt, melyet a német birodalom és — részben ennek közvetítésével — Franciaország gyakorolt az osztrák szellemi életre. Bécsből ezen áramlatok mind eljutottak hozzánk is és neki köszönhetjük elsősorban, hogy a német irodalm a XVIII. század végén elhatározó befolyással volt kulturális viszo-

* Olv. *Heverés párnája*, azaz: a ki nem munkálkodik, ne is egyék című költeményét. Diószeg, 1789. 14. és 12. l.

nyaink alakulására. Protestáns ifjaink természetesen ezután is járták a német egyetemeket, az a hatás azonban, mely általok érte hazánkat, alig mérhető össze azzal, melyet Bécs közvetített velünk. Ez már nem szórványosan nyilvánult meg egy-egy papban vagy tanárban és nem is csak a protestánsoknál, hanem ráereszkedett az egész országra: először a nemzet legfelsőbb rétegére, aztán a közoktatás és közigazgatás útján és százféle más úton a nemzet egyetemére egészen le a különböző nemzetiségekig, a németekig, tótokig, szerbekig és oláhokig.

Ausztriának a XVIII. században első német tanító mestere, a ki százados szakadás után újból segített a német birodalom különösen protestáns felének és az osztrák-németek ^{szellemi} élete közt bensőbb kapcsolatot létesíteni, GOTTSCHED JÁNOS KRISTÓF volt, a híres lipcei professor és irodalmi reformator. GOTTSCHED volt egyúttal az első modern német író, a ki nálunk is észrevehető módon éreztette befolyását és pedig, a vázolt keretekbe való teljes beleilleszkedéssel: csak csekély mértékben közvetlenül, elsősorban és leghatásosabban Bécs közvetítésével. Ezt már külsőleg is a jelen tanulmányom utolsó fejezetében közölt levelek mutatják, melyeknek írói magyarok és a melyek nagy részökben Bécs hatásának köszönik létrejöttöket. Egészen nyilvánvalóvá azonban e jelenséget az alábbi fejtegetések fogják tenni, melyekben GOTTSCHED-nak hazánkra gyakorolt befolyását minden vonatkozásában igyekszem feltüntetni. Ép azért, mert GOTTSCHED az első modern német író, kinek a mi művelődésünkre számbavehető hatása volt, úgy véltem, hogy vele kezdek meg legalkalmasabban, ha nem is a legmutatósabban, a XVIII. századi magyar és német irodalom határkérdéseivel foglalkozó tanulmányaim sorozatát. Igaz, hogy GOTTSCHED hatása, mely leginkább dráma- és nyelvtanirodalmunkban érvényesült, nem valami mélyenjáró, de mégis nagyobb és jelentékenyebb, mintsem általában gondolnunk lehetne. Eddig nálunk ritkán esett róla szó, az én tudtommal csak BESSENYEI Ágós című tragédiájával és PÁLLYA ISTVÁN iskolai drámáival kapcsolatban: a mit ehhez a kevéshez hozzá tudok adni, azzal biztat, hogy nem végzek teljesen értéktelen és fölösleges munkát, midőn a tervezett tanulmány sorozatban egyes német írók és irodalmi irányzatok hazánkra tett hatásának monographikus tárgyalására vál-

lalkozom. Célom nem a mindenáron való ujság, hanem a képkeretének pontos kidolgozása és magának a képnek lehető teljessége, melybe ép azért beleillesztettem azokat a vonásokat is, melyeket már mások előttem felkutattak. //

II. Gottsched működésének jelentősége; hatása Ausztriában.

GOTTSCHED a vezérszerepet, melyet a XVIII. század második negyedében a német irodalomban játszott, nem költői, hanem æsthetikai és kritikai működésének és ama fáradozásának köszönhette, melylyel a német színpadot megreformálni és az irodalmi nyelv egységét biztosítani igyekezett. E mellett részese volt minden szellemi mozgalomnak, mely a német kulturát nemzetivé tenni és arra a magaslatra emelni iparkodott, a hol akkorában az angol és különösen a franczia műveltség ragyogott.

Mint telivér rationalista, GOTTSCHED lelkes híve volt a WOLFF-féle philosophiának, melynek terjesztésében és népszerűsítésében senki nálánál eredményesebben nem buzgólkodott. Ezt a philosophiát szolgálta *Erste Gründe der gesammten Weltweisheit* című bölcséleti kompendiumával (1734), és ennek a philosophiának rendszerébe igyekezett — persze kevés eredménnyel — legjelentősebb művét, *Versuch einer kritischen Dichtkunst* című költészettanát, is beleilleszteni (1730). E munkáját, bár alapjában csak ügyes compilatio volt és elődeinél sehol sem szántott mélyebben, örök időkre a német költészet törvénykönyvének szánta és megkövetelte mindenkitől, hogy «szabályai» előtt meghajoljon. Fel is használt minden eszközt, mely neki Lipcsében, a könyvkereskedelemnek már akkor közép-pontjában, mint a legvirágzóbb német egyetem hírneves tanárának rendelkezésére állott, hogy eszméinek érvényt és becsvágyának sikert szerezzen. Különös buzgalommal és ritka szervező képességgel arra törekedett, hogy új tudományos és irodalmi társulatot alapítson és a meglévőkben a vezetést magához ragadja: ezek közt a legnevezetesebb és legelőkelőbb volt a *Deutsche Gesellschaft*, melyet szeretett volna franczia mintára irodalmi akadémiává fejleszteni. Fáradhatatlan tevékenységének egy pár év alatt meglett az a fényes eredménye, hogy költé-

szettanának megjelenésétől, 1730-tól, kezdve egy évtizeden át a negyvenes évek elejéig a német irodalomnak nem volt nagyobb tekintélye, mint a fiatal lipcsei professor. Majd mindent elért vagy legalább látszott elérni, a mit magának czélul kitűzött: sikerrel küzdött a Németországban még mindig divó marinismus szertelenségei ellen és a kortársak elismerő helyeslésével találkozott, mikor mindenütt, versben és prózában egyaránt, természetességet, józan tartalmat és korrekt formát követelt. Mestereinek önértéztől duzzadó hangon a görögöket és rómaiakat vallotta, és egyelőre legalább nem találkozott senki, a ki rábizonyította volna, hogy a francziáknak tanítványa és pedig kritika és önállóság nélkül való tanítványa.

Rendkívüli gyakorlati érzékénél fogva, mely jellemének egyik legfeltűnőbb vonása, figyelme az irodalomról csakhamar ráterelődött a színpadra is, mely abban az időben Németország-szerte valóban nagyon elvadult állapotban tengődött és a melyet ép azért megtisztítani és az irodalommal szorosabb kapcsolatba kívánt hozni. A *Harlekin*-t és *Hanswurst*-ot, nemcsak a tragédiából, hanem még a vígjátékból is számüzni akarta és a bombasztikus *Haupt- und Staats-Aktion*-ok és a szemérmetlenül durva bohózatok helyébe irodalmi ízléssel és francziás modorban írt, a hármassal egyezettől ékes «szabályszerű» darabokkal igyekezett a megerköcsösödött színpadra hozni. E czél szolgálatában szövetkezett nejével, az ő «ügyes barátnéjával», és tanítványainak legjelesebbjeivel, hogy a szükséges «szabályszerű» színműveket, tragédiákat és komédiákat, előteremtse és a reform iránt hajlandóságot mutató német színpadoknak rendelkezésére bocsássa. Ily módon keletkezett egyik legfontosabb kiadványa, *Die deutsche Schaubühne nach den Regeln und Exempeln der Alten*, mely 1741-től 1745-ig hat kötetben jelent meg és a mely GOTTSCHED és nejének, SCHLEGEL JÁNOS ILLÉS, QUISTORP, PITSCHEL és más tanítványainak eredeti darabjain kívül számos fordítást is hozott, így CORNEILLE-től, RACINE-től, MOLIÉRE-től, DESTOUCHES-től, VOLTAIRE-től, a dán HOLBERG-től és másoktól. GOTTSCHED dramaturgiai működésének hatása egész Németországban csakhamar érezhetővé vált. A legkitűnőbb német szintársulatok, így NEUBER néé, SCHÖNEMANN-é, KOCH-é, egymásután meghódoltak GOTTSCHED reformeszméinek és szinte versenyeztek

abban, hogy minél több «szabályszerű» darabot hozzanak a színpadra. Még az iskola is megnyitotta a *Schaubühne* előtt kapuit, és a rectorok belőle egészítették ki a már-már pusztulni induló iskolai színpad repertoire-ját. Ha pedig eredeti darabokat írtak, csak kevésben volt meg a bátorság, hogy a GOTTSCHED-től felállított szabályoktól eltérjenek, és ha abból a célból, hogy az ifjúság nagyobb számban vehessen részt az előadásokban, mégis megtették, csak «beszédgyakorlatok»-hoz merték a közönséget meghívni.*

De épen akkor, mikor GOTTSCHED a *Schaubühne* közrebocsátásába fogott, melytől a német dráma új korszakát remélhette, egyszerre inogni kezdett megingathatatlanak tartott tekintélye. A svájci BODMER és BREITINGER, kik eddig karöltve jártak GOTTSCHED-dal, nagyon is mereveknek és iskolaszerűeknek találták a lipcei professor híres «szabályait» és minden magasabb szárnyalás és mélyebb érzés nélkül szűkölködő józanságával és szárazságával szemben hangoztatni kezdték a phantasia és a szív jogát. Úgy vélték, hogy a költészet morális céljával nem ellenkezik a szenvedélyek csillogóbb rajza, és hogy a művészetnek nem feltétlenül a létező természetét kell, hanem a lehető világokat is szabad utánoznia. HOMEROS mellé oda állították MILTON-t és a francziáknál is inkább az angolokat találták követésre méltóknak. Az elméleti harcot KLOPSTOCK *Messias*-a (1748) a svájciak javára döntötte el, és onnantól kezdve GOTTSCHED Németországban csak letört nagyság volt, kit a haladó idő legfeljebb még gúnyjára méltatott.

* V. ö. G. WANIEK, *Gottsched und die deutsche Literatur seiner Zeit*. 1897. 502—503 l. — Az iskolák szinte bizonyos mohósággal aknázták ki a *Schaubühne*-t: a II. kötet 1740 decemberben jelent meg, és St. Annabergben már 1741-ben adták elő HOLBERG-nek *Jean de France*-át; a III. kötet 1741 júliusában látott napvilágot és már 1742-ben színre hozták GOTTSCHED-nak *Atalanta* című pászortjátékát; az I. kötet elkésve 1742. elején hagyta el a sajtót, és St. Annabergben még ugyanazon évben adták elő HOLBERG-től a *Politischer Kannengiesser*-t. Olv. Ad. D. RICHTER, *Verzeichniß derer Spiele welche die Schuljugend auf der Schule zu St. Annaberg ... vorgestellt.* — *Beiträge zur critischen Historie der deutschen Sprache, Poesie und Beredsamkeit*. VIII. k. 31. drb. 1743. 485. l. A zittau-i iskolában előadott darabokról olv. *Neuer Büchersaal der schönen Wissenschaften und freyen Künste*. X. köt. 1750. 96. l.

GOTTSCHED azonban ezentúl sem szűnt meg dolgozni és ha az irodalomra nem is volt már hatása, tudományos téren mégis továbbra is hasznosan működött. Különösen a német irodalmi nyelv egysége és grammatikai rendszerbe foglalása körül szerzett magának azután is nagy érdemeket. Az irodalmi nyelv normájául azt a nyelvet tekintette, melyet Közép-Németország írói OPITZ MÁRTON óta használtak és a melyet Felső-Szászország művelt körei mint köznyelvet beszéltek. Az álláspont, melyet GOTTSCHED elfoglalt, kétségtelenül helyes volt, mert szükségképeni folyománya volt annak a történeti fejlődésnek, melyen a német irodalmi nyelv LUTHER óta keresztülment. Azonban mint minden téren, itt is korlátoltsága és pedanteriája sok hibát követtetett el vele, úgyhogy az egység, melyet a német irodalmi nyelv használatában követelt, nagyon közel járt a lélek és erő nélkül való egyformasághoz. Abban a ferde meggyőződésben, hogy a német irodalom az ő korabeli Közép-Németországban érte el aranykorát és hogy a felsőszász köznyelv minden időkre példaadó maradhat, nemcsak az idegenszerűségeket és a marionismus dagályát üldözte, hanem kizárt minden régies és főként minden nyelvjárási elemet és kárhoztatott minden neologismust, mely nem egyezett az ő elveivel. A mi a középnémet, nevezetesen a felsőszász nyelvhasználattól eltért, azt grammatikai hibának bélyegezte, a mi által ugyan a német irodalmi nyelvnek sok idétlen hajtását lenyesegette, de egyúttal szabad, erőteljes fejlődését is a legnagyobb veszedelemmel fenyegette.

Természetes, hogy ezen a téren is a maga különleges hivatásának tekintette, hogy határozott, biztos és örök érvényű szabályokat adjon, és így költészettani és philosophiai kompendiumai mellé még egy kompendiumot írt a német irodalmi nyelv grammatikájáról: *Grundlegung zu einer deutschen Sprachkunst, nach den besten Schriftstellern des vorigen und jetzigen Jahrhunderts*, melynek első kiadása 1748-ban, VI. és utolsó kiadása pedig 1776-ban jelent meg. De mint egyebütt, ebben a munkájában sem bizonyul GOTTSCHED igazi alkotó szellemnek: a latin grammatika béklyóit ő sem tudta széttörni és így tudományos tekintetben alig mutat haladást a XVII. század nyelvtaníróival szemben. Azáltal azonban, hogy a maga módja szerint következetes és megalkuvást nem ismerő szabályokat adott, miként

egyéb műveivel, evvel is legalább egy időre valódi közszükségletet elégített ki. A tájékoztatlannak felvilágosítást és az ingadozónak gyors útbaigazítást adott, úgy hogy könyve rendkívüli módon elterjedt és az iskolába is behatolt. Hogy nyelvtana a középiskolákban is használható legyen, nagyobb művéből kivonatot készített, mely *Kern der deutschen Sprachkunst* címmel, az utánnomásokat nemtekintve, 1753-tól 1772-ig nyolcz kiadást ért. Magától értődik, hogy ezen a téren is sok ellenfele volt, másokon kívül majd mindazok, kik BODMER-ral és BREITINGER-rel élükön költészettani elvei ellen harczoltak. Az alapelvet azonban, melyet a német irodalmi nyelv egységeért kifejtett működésében követett, a történeti fejlődés logikájánál fogva senki sem támadhatta komoly sikerrel, és így grammatikája minden gáncs ellenére évtizedekre vetette meg alapjait és szabta meg kereteit a német nyelvtanirodalomnak. Hatása a nyolczvannas évekig tartott el, egészen ADELUNG fellépéseig, a kinek könyvei aztán lassankint az iskolából is kiszorították GOTTSCHED grammatikáját. Valójában azonban ADELUNG is csak GOTTSCHED tanítványa volt, a ki élesebb és termékenyebb elmével ugyan, de még nagyobb egyoldalúsággal hirdette azokat az elveket, melyeket GOTTSCHED az ő grammatikájában rendszerbe foglalt.

A mikor GOTTSCHED tekintélye magában Németországban végleg meg volt semmisítve, mind jobban kezdett befolyása — részben a németországi írók csúfolódásától kísérve* — Ausztriában érvényesülni. Az osztrák műveltségi viszonyok a XVIII. század közepe tájáig minden tekintetben siralmasak voltak, és GOTTSCHED iránya a maga tartalmatlan pedantériájával ott még akkor is magasabb kulturfokot jelentett, mikor Németországban már meg volt haladva. A politika és a vallás az osztrák határokon a reformáció óta kínai falakat emelt, melyeken a nyugat felől özönlő modernebb szellemi áramlatok áttörni nem tudtak. Hiába járt LEIBNIZ Bécsben; a nagy philosophiai mozgalmak, melyek Európaszerte a középkor utolsó maradványait is romba

* V. Ö. JARO PAWEL, *Die literarischen Reformen des XVIII. Jahrhunderts in Wien*. 1881. 24. l.

döntötték, Ausztriában nem nyertek bebocsáttatást. Igaz, hogy maga a bécsi udvar nem szűkölködött bizonyos fény nélkül, de annál nagyobb volt a sötétség lefelé, hol a tömegek ereje teljesen le volt nyűgözve. A pazar bőkezűség, melylyel a legfelsőbb körök olasz és francia költőket és tudósokat Bécsbe csalogattak és a melylyel első sorban az olasz operát tékozló módon felvirágoztatták, csak vajmi csekély mértékben hatottak magoknak az osztrák népeknek szellemi életére, legföljebb hogy itt-ott elhullott egy-egy magocska, mely kedvezőbb idők eljöttével csírázni kezdett. * Szerves és öntudatos irodalmi élet kialakulásáról ily viszonyok közt természetesen szó sem lehetett: a költészet az ósdi, önmagokat túlélte, nehézkes formákban épen csak hogy tengődött és ha németül szólt, olyan dialektusban tette, mely fejlődésében messze elmaradt a Németországban uralomra jutott irodalmi nyelvtől. Csak a népies színmű rejtett magában egészséges, élet- és fejlődésképes elemeket, és csak a zöld kalapos *Hanswurst*-ban lakozott igazi, benső, lüktető életerő. De ez is olyan durva és mocskos hüvelybe volt foglalva, hogy a felvilágosodás századában, mely annyira józan és olyan kényes volt, senkisem tudott vele mit kezdeni.

Ilyen irodalmi és általában szellemi viszonyok közt GOTTSCHED befolyása nem könnyen érvényesült Ausztriában és nem is benső kényszerűségből, hanem csak szivós, céltudatos küzdelem árán. Ehhez azonban GOTTSCHED a maga szervező tehetségével kitünően értett. Az utat Bécsbe került tanítványai készítették elő, a kik mint nevelők, titkárok előkelő összeköttetésekkel bírtak és a kiket a mester nem szünt meg céljai érdekében serkenteni és irányítani. A kitartó izgatás sikere végül meglepően nagy volt és hogy Ausztria a XVIII. század közepe táján a maga tespedéséből fel tudott ocsúdni, abban a lutheránus lipcei professzor egyike a legfontosabb tényezőknek. A negyvenes évek vége felé GOTTSCHED-nak Bécsben nyert ügye volt: 1748-ban *Cato* című tragédiáját adták elő a császárvárosban «auf dem privilegirten Kaiserlichen Theatro in Allerhöchster Gegenwart ihro beiderseits kaiserlichen und königlichen Majes-

* E viszonyok rajzát olv. H. M. RICHTER, *Geistesströmungen. I. Deutsches Geistesleben in Oesterreich*. 1875. 90—120. 1.

täten».¹ Azért mikor barátai és pártfogói felszólították, hogy látogasson el Bécsbe, készséggel engedett a megtisztelő meghívásnak. Befolyása növelésére a személyes érintkezés igen alkalmasnak látszott és azért nem ment egyedül, hanem magával vitte feleségét is, a kit mint Németországnak leghiresebb írónójét Bécsben magánál GOTTSCHED-nál is jobban csodáltak. 1749 szeptember havában érkeztek a császárvárosba és a fogadás, melyben részesültek, szives és kitüntető volt. A legelőkelőbb főúri szalonok nyíltak meg az idegen, protestáns vallású házaspár előtt, melynek tisztelői közé magyar mágnások is tartoztak, így ESTERHÁZY MIKLÓS gróf és BATTHYÁNY KÁROLY JÓZSEF gróf, kiknek GOTTSCHED-hoz írt leveleit jelen tanulmányom V. fejezetében közlöm. Udvari embereknek, nevezetesen ESTERHÁZY grófnak közbenjárására még a császári pár és gyermekei is, BATTHYÁNY gróf kíséretében, bizalmas és fesztelen magánkihallgatáson fogadták őket, melyről GOTTSCHED-né elragadtatva küldött hirt Németországba.² Legfőbb célja GOTTSCHED-nak bécsi tartózkodása alatt egy a császárvárosban császári protectoratus alatt alapítandó német tudományos akadémiára volt. Ezt a tervét azonban nem tudta megvalósítani, bár hatalmas támogatói voltak, egyebek közt az említett ESTERHÁZY gróf is, kinek titkárával, LÖSCHENKOHL JÁNOS KRISTÓF-fal, sűrű baráti levelezésben állott.

De ha ezt a legfőbb célját, melyről a német tudósok és költők LEIBNIZ-tól KLOPSTOCK-ig és LESSING-ig oly sokáig hiába álmodoztak, nem is érte el, bécsi útja mégis gazdag volt eredményekben. Személyes összeköttetései, melyeket úgy keresett és úgy tudott értékesíteni, mint akár a mi KAZINCZY-nk, megszapordtak és bensőbbekké váltak. Hívei nemcsak számban növekedtek, hanem buzgalmukban, bátorságukban és a sikerben való bizodalmukban meg is erősödtek; Befolyása mind több téren érvényesült: még az újabb philosophiának, természetesen WOLFF-

¹ V. ö. G. WANIEK, id. m. 551. l. — *Atalanta* című vígjátékának az udvarnál, fiatal főhercegnőktől és főhercegektől való előadásáról (JÓZSEF főherceg Myrtilus-t játszotta) olv. *Neuer Büchersaal der schönen Wiss. und freyen Künste*. X. k. 1750., 180. és 382—383. l.

² V. ö. *Der Frau L. A. V. Gottschedinn, geb. Kulmus, sämtliche Gedichte nebst . . . Ihrem Leben, herausgegeben von Ihrem hinterbliebenen Ehegatten*. Leipzig, 1763. bevezető rész.

féle rendszerben, is tudott Ausztriában híveket szerezni és ezáltal a magasabbrendű, a scholasticus béklyókból felszabadító műveltségnek útát nyitni. Ily módon lényegesen hozzájárult azoknak az előfeltételeknek megteremtéséhez, melyek ebben a konzervatív országban a rationalismust és josephinismust lehetővé tették. Philosophiai compendiumát egy osztrák főrangú hölgy, KAISERLING KAROLINA grófné, fordította le francziára, a ki — mint a Bécsből GOTTSCHED-hoz intézett levelek mutatják — tulajdonkép a bécsi arisztokrata körök számos nőtagjának nevében beszélt, mikor GOTTSCHED-nak írta: «Ne vous étonnez donc pas, Monsieur, de me trouver du gout pour les sciences... C'est vous qui m'avez mise en cette carrière».¹

Első sorban azonban mégis nyelvi és irodalmi czélok lebegtek GOTTSCHED előtt, mikor befolyását Bécsben minden rendelkezésére álló eszközzel terjeszteti és mélyíteni igyekezett. Olmützben már 1746-ban alapította a szlavoniai születésű PETRASCH JÓZSEF báró, a lipcsei *Deutsche Gesellschaft* hatása alatt és GOTTSCHED jóakarató érdeklődése mellett a *Gesellschaft der Unbekannten-t*, melyről még alább lesz szó. Egy pár év mulva bécsi tanítványai és barátai is összeállottak és 1761-ben egy bécsi *Deutsche Gesellschaft*-ot szerveztek, melylyel GOTTSCHED eszméit diadalra juttatni akarták. Céljuk az osztrák irodalmi viszonyok emelése, az izlés nemesítése, a színpad megreformálása és a tiszta német irodalmi nyelv terjesztése volt.² Na-

¹ V. ö. EUGEN WOLFF, *Gottsched's Stellung im deutschen Bildungsleben*. I. köt. 1895. 48—49. l. Jellemző az is, hogy LAUNAY követségi tanácsos GOTTSCHED-től kér egy hatalmas miniszter fia számára nevelőt, a ki történelmet és philosophiát képes tanítani: «Es verlanget... bemeldeter (sehr grosser und vermögender) Minister einen geschickten Menschen, der Seinen älteren Herrn Sohn, den jungen Grafen in der Historie und zugleich in der Philosophie zu unterrichten fähig wäre; sollten nun Euer Hochedelgebohr. eine solche hiezu taugliche Persohn entweder unter deren Zuhörern haben, oder sonst wissen, so würden Sie nicht allein diesen fürnehmen Minister einen ungemeinen Gefallen erweisen, sondern auch des recomandierende sein glück befördern. (LAUNAY levele: Bécs, 1746. augusztus 17. — Másolataim közt.) LAUNAY-ra nézve olv. *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Joh. Jos. Khevenhüller-Metsch*. Her. von GR. KHEVENHÜLLER-METSCH u. SCHLITEN. 1745—1749. Wien, 1908. 552. l.

² V. ö. J. W. NAGL und J. ZEIDLER, *Deutsch-Österreichische Lite-*

gyobb hatással volt azonban ennél a különben is rövid életű társaságnál az irodalmi publicistika, mely a hatvanas évek elején erős lendületnek indult. Az első bécsi morális hetilapot a százsz KLEMM KERESZTÉLY GOTTLÖB indította meg 1762-ben *Welt* címmel, mely nemcsak tartalom, hanem külső forma tekintetében is egészen GOTTSCHED folyóiratainak hatása alatt állott. Mint GOTTSCHED, KLEMM és munkatársai is az arisztokraták galomaniája és a tudósok latinismusa ellen harczoltak, üldözték a provincialismusokat a nyelvben és *Hanswurst*-ot és a rögtönzéseket a színpadon.¹

Mert irodalmi téren GOTTSCHED-nak és híveinek figyelme első sorban a drámai költészetre és színpadra irányult, ezen a téren is tartott hatása legtovább, egészen a XVIII. század végéig. A többi költői műfajra befolyása csak múló volt és csak olyan alkotásokat tudott létrehozni, mint a milyen a ROUSSEAU-val levelező SCHEYB FERENCZ KRISTÓF² *Theresiade* (1746) cz. unalmas eposza. A dráma kivételével, mely azonban minden más műfajnál buzgóbb ápolásban részesült, GOTTSCHED-nak az osztrák irodalomban is csakhamar át kellett engednie helyét GELLERT-nek, KLOPSTOCK-nak, WIELAND-nak, kik Ausztriában is csak olyan gyorsan és ép olyan mértékben váltak népszerűkké, mint magában Németországban.³ A mi GOTTSCHED-ot és híveit a bécsi irodalmi viszonyokban legjobban megbotránkoztatta, az *Hanswurst* zöld kalapja volt és minden, a mi vele összefüggött: ez tüzelte leginkább a bécsi gottschedianusok harci kedvét, mely, mint említettem, már KLEMM első morális hetilapjában türelmetlenül megszólalt és a mely őket a GOTTSCHED-féle *Schaubühne* hatása alatt egy bécsi színműtár kiadására indította: *Die deutsche Schaubühne zu Wienn nach alten und*

raturgeschichte. II. k. 50. l.; FRANZ KOPETZKY, *Josef und Franz Sonnenfels*. 1882. 17—18. l.

¹ V. ö. H. M. RICHTER, *Geistesströmungen*. II. *Aus dem Zeitalter der Aufklärung*. 1875. 267—272. l.

² V. ö. CONST. V. WURZBACH, *Biogr. Lexikon des Kaiserthums Österreich*. XXIX. k. 1875. 249. l.

³ V. ö. H. M. RICHTER, *Geistesströmungen*. II. *Aus dem Zeitalter der Aufklärung*. 123—140. l.; u. a.: *Aus der Messias- und Wertherzeit*. 1882. I. rész.

*neuen Mustern.*¹ Azonban épen ezen a téren volt — érthető okokból — a legnehezebb maradandó sikert elérni és GOTTSCHED reformeszméinek érvényt szerezni. Ekkor azonban «előjőve a szövétnekkel» — mint KAZINCZY mondja² — GOTTSCHED legtekintélyesebb osztrák tanítványa, SONNENFELS JÓZSEF, a kinél rikitóbban és kiméletlenebbül tényleg senki sem világította meg a XVIII. századi osztrák kulturának szánalmas állapotát. Eleven tollal és sértő gúnynyal támadta Ausztria korhadt viszonyait, politikai és vallási téren való elmaradottságát, a haladás és felvilágosodás ellen való ellenséges indulatát, a német irodalmi törekvések iránt való közömbösségét, izlésének romlottságát, szinpadának piszkos durvaságát. A harcz elkeseredett volt és SONNENFELS diktatori hajlama és hiúsága miatt gyakran kiméletlenül személyeskedő, de végül mégis az ő győzelmével végződött: a *Hanswurst*-ot kiüldözte Bécsből,³ segített az irodalmi életbe pezsgést hozni, sok balitéletet lerontani és az új, szabad eszméknek útát törni, melyen bevonult a szíve szerint való államkormányzat, a josephinismus.⁴

Sokan szeretik SONNENFELS-et *osztrák Lessing*-nek mondani, a kihez azonban csak külsőleg, csak fellépése és támadása módjában hasonlít; valójában, lelkének iránya és gondolkodásának tartalma szerint, csak *osztrák Gottsched*-nak nevezhető. Persze ő maga is többnek akart tartatni GOTTSCHED-nál, a kiről két évvel ennnek halála után 1768-ban egészen a németországi GOTTSCHED-ellenes tábor módja szerint írja: «Eine lateinische Magnifizenz, GOTTSCHED verjährten Gedächtnisses, der sich mit diktatorischem Pedantismus überhaupt zum Verbesserer seiner Muttersprache

¹ 1749—1760-ig összesen 8 kötet jelent meg 48 színdarabbal, melyek részben a GOTTSCHED-féle *Schaubühne*-ből vannak átvéve. Czimöket olv. K. GOEDEKE, *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung*. III. k., 1887. 370. l.

² *Báróczynak minden munkái*. Újra kiadta KAZINCZY FERENCZ. 1813. I. k. 8. l.

³ V. ö. KARL VON GÖRNER, *Der Hanswurst-Streit in Wien und Josef von Sonnenfels*. 1884; HELLER IZIDOR, *A bécsi színügy Mária Terézia és II. József alatt*. 1895. 32—50.

⁴ V. ö. FRANZ KOPETZKY, id. m.; WILIBALD MÜLLER, *Josef von Sonnenfels*. 1882.

aufwarf, trat auch auf, die Bühne im Vorbeigehen umzuformen». ¹ Ez a gúnyos kijelentés nyilvánvalóan LESSING híres, GOTTSCHED-ra nézve megsemmisítő 17. *Literaturbrief*-jének hatását mutatja, a mint SONNENFELS egyáltalában szívesen élt LESSING-féle fordulatokkal, melyekkel «gottschedianismusát mint szépségtapaszkodással szokta felcziczomázni». ² Lényének magja szerint a bécsi diktátor csak olyan felszínes és sekély, bár élénkebb szellemű volt, mint a lipcei: a történeti értékeknek előtte sem volt bece, és a lángész teremtő eredetisége és a néplélekben szunynyadó őserő jelentősége iránt nem volt érzéke. Mindent, a mi rationalismusával ellenkezett, nem annyira reformálандónak, mint inkább kiirtandónak tartott abban az Ausztriában, melyben a történeti fejlődés bár lassú és sokszor sivár volt, de mégis oly szerves és zavartalan, mint egyetlen német államban sem. Az osztrák népszínművet az izlés és erkölcs nevében — mint GOTTSCHED — tüzzel-vassal, rendőrséggel és cenzurával üldözte, pedig abba menekült volt SCHMIDT ERIK ³ szavai szerint a bécsi dráma genije: «GOTTSCHED verstand das Genie im *Doctor Faust* nicht; SONNENFELS übersah das Genie des Wiener Dramas, dem ja auch dieser *Faust* angehört.» Világos, hogy ilyen felfogással SHAKESPEARE-ről sem lehetett valami elismerő véleménye: «SHAKESPEARE, dieses abentheuerliche Genie, welches sehr oft in einem und demselben Stücke die zween äussersten Ende der Empfindungen ohne Mittelband vereiniget, und den Leser mit Thränen in den Augen zum lauten Gelächter nöthiget... Seine Stücke sind... immer Ungeheuer, wo der Held, der nur itzt in Gold und Purpur erschien, mit pöbelhaften Reden der Schenke zuwandert, worinnen wieder (olv. wider) Wahrscheinlichkeit, Sitten und Anstand verstossen wird; und die bey allen den Flammen des tragischen Genies mehr bewundert, als nachgeahmt zu werden verdienen». ⁴ Ez mindenesetre enyhébb ítélet, mint mikor VOLTAIRE a *Semiramis*-hoz írt bevezetésében *Hamlet*-et, bár elismeri a benne megnyilatkozó lángelmét, «le fruit de l'imagination d'un sau-

¹ Olv. J. von SONNENFELS, *Briefe über die Wienerische Schaubühne*. — Wiener Neudrucke. VII. köt. 1884. 101. l.

² Olv. NAGL und ZEIDLER, id. m. II. köt., 36. l.

³ *Lessing*. II. köt., 2. kiad. 1899, 139. l.

⁴ Olv. *Briefe über die Wienerische Schaubühne*, id. kiad. 138. l.

vage ivre»-nak nevezi, vagy más helyütt SHAKESPEARE műveit óriási trágadombhoz hasonlítja, a hol itt-ott egy gyöngyöt lehet találni;¹ vagy mikor GOTTSCHED *Julius Caesar*-ról kijelenti: «Die elendste Haupt- und Staatsaktion unserer gemeinen Comödianten ist kaum so voll Schnitzer und Fehler wider die Regeln der Schaubühne und gesunden Vernunft, als dieses Stück SHAKESPEAR-s ist».² De ha SONNENFELS ítélete formájában enyhébb is, lényegében azonos a másik kettőével: abban az időben, mikor LESSING örködött a német irodalmon, kivel a bécsi kritikus mindig óvatosan került az összetűzést, már nem lehetett SHAKESPEARE-ről halálos veszedelem nélkül oly hangon írni, mint VOLTAIRE és GOTTSCHED. «Er drückt sich sacht — mondja SCHMIDT ERIK³ — um die Beurtheilung grosser Originale und sprengt, hier ganz der Nachzügler GOTTSCHED-s, gegen PLAUTUS und GOLDONI, *Opera buffa* und *Hanswurst*, aber auch gegen den armen GOTTSCHED selbst vor, um ‚mit männlicher Standhaftigkeit‘ die Siegesfanfare zu blasen: der Pöbel zischt mich aus, doch ich klatsche mir Beifall.»

A legjobb, sőt egyetlen eszközt a színpad megtisztítására és a drámai költészet emelésére SONNENFELS, csak úgy mint GOTTSCHED, a francia dráma utánzásában találta, melynek szel-leme, izlése és szabályszerűsége elragadta, főként «oly nagy mesternek, mint DESTOUCHES»-nak műveiben.⁴ Így történt aztán, hogy a francziáskodó irány, mely különben Bécsben azelőtt sem volt egészen idegen,⁵ GOTTSCHED hatásos kezdésére és SONNENFELS izgatására Ausztriában uralkodóvá lett és pedig nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban is. Egy egész sereg drámaíró támadt, kik ennek az iránynak hódoltak, és a kiknek élén

¹ VOLTAIRE-nak SHAKESPEARE-hoz való viszonyára uéze olv. pl. W. KÖNIG, *Voltaire und Shakespeare*. — *Jahrbuch d. deutschen Shakespeare-Gesellschaft*. X. évf. 1875. 259—310. l.

² *Beiträge zur critischen Historie der deutschen Sprache, Poesie und Beredsamkeit*. VII. k., 27. drb. 1741. 516. l., v. ö. MARIE JOACHIM-DEGE, *Deutsche Shakespeare-Probleme im XVIII. Jahrhundert und im Zeitalter der Romantik*, 1907. 10—14. l.

³ Id. m. II. k. 138. l.

⁴ *Briefe über die Wienerische Schaubühne*, id. kiad. 223. l.

⁵ V. ö. NAGL und ZEIDLER, id. m. I. k. 774. és 814. l.

1766-tól kezdve AYRENHOF HERMANN haladt. AYRENHOF és társai egészen a GOTTSCHED-féle aesthetikának alapján állottak és nem akartak semmit sem tudni arról a haladásról, melyet a német drámaköltészet közben magában Németországban megtett. GOTTSCHED kora az ő szemökben a német irodalom «aranykorszaka» volt, melynek kinceit a *Sturm und Drang* előnyomuló «barbársága» és «kontárkodása» ellenében kötelességöknek tartották megvédeni.¹

De nemcsak az osztrák irodalmi, hanem az iskola-drámára is jelentékeny hatással volt GOTTSCHED dramaturgiai működése. Még a jezsuiták is, eltérve szerzetőknek drámai technikájától, szigorúan kezdenek a tér- és időegység szabályaihoz ragaszkodni és ha szerepeltetik is a kart, a régi barokkstilnek ezen utolsó maradványát, jól érzik, hogy ez az «újabb szomorújátékok»-kal már nem egyeztethető össze és azért pontos utasításokat adnak arra nézve, hogy miképen lehet a darabot kar nélkül is előadni.² A benzések meg egyáltalán, nemcsak a dráma terén, hanem összes reformtörékvéseiben, bizonyos tekintetben még rationalismusában is, GOTTSCHED-nak odaadó hívei voltak és többen közülök baráti érintkezést tartottak fenn a felvilágosodás protestáns apostolával. De nemcsak a benzés és jezsuita, hanem a piarista és minden egyéb kolostori színpadon érvényesült GOTTSCHED működésének hatása, mely egyébként is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a latin műveltség kizárólagosságán rés üttetett a német nyelv és irodalom javára.³

GOTTSCHED-nak az osztrák irodalomra gyakorolt befolyásával természetesen párhuzamosan és vele karöltve érvényesült az a hatás, melyet az osztrák irodalmi nyelvre és ezzel kapcsolatban az osztrák nyelvtanirodalomra tett. Míg a többi délnémet katolikus ország a régi traditiohoz hiven a szász egyetem protestáns tanárától felállított nyelvtisztító és egységesítő szabályokat kezdetben a legnagyobb idegenkedéssel fogadta,

¹ OLV. NAGL und ZEIDLER, id. m. II. k., 450. l. Később aztán, különösen 1781-től kezdve, mindjobban érvényesült ismét a népiesebb, SHAKESPEARE hatását mutató irány. V. ö. HELLER IZIDOR, id. m. 64–65. l. és NAGL und ZEIDLER, id. m. II. k. 459. l.

² V. ö. NAGL und ZEIDLER id. m. I. k. 678. l.

³ V. ö. NAGL und ZEIDLER id. m. I. k. 710–711. l., II. k. 22. l.

addig Ausztria bizonyos mohósággal állott be nyelvi téren is GOTTSCHED tanítványának. Az osztrákok valósággal szégyenkezni kezdtek dialektusukért a finom és művelt beszédű szászokkal szemben és MÁRIA TERÉZIA valóban nem annyira a maga, mint inkább alattvalói érzésének adott kifejezést, mikor ama híres audientia alkalmából GOTTSCHED-dal szemben kijelentette: «Ich sollte mich scheuen mit dem Meister der deutschen Sprache deutsch zu reden. Wir Oesterreicher haben eine sehr schlechte Sprache.»¹ Kemény munkájokba került az osztrákoknak, míg az irodalomban nyelvjárásuktól szabadulni tudtak, de nem rösteltek semmi fáradságot és a leggondosabb csiszolgatással iparkodtak «a szász iskola» csodált mintáit «a széptudományok birodalmában» utánozni. SCHEYB-től, GOTTSCHED-nak az irodalomban első osztrák tanítványától, kezdve egészen ALXINGER-ig, a tehetséges Wieland-utánzóig, kinek műveiben a *Mária Terézia*-és *József*-korabeli osztrák irodalom nyelvi és stilisztikai tekintetben tetőpontját érte el, az összes osztrák költők, tudósok, hírlapírók grammatikával kezökben írták munkáikat és boldogok voltak, ha a németországi kritika őket tiszta és korrekt nyelvű íróknak ismerte el.² A grammatika pedig, a melyet forgattak és a melyben útbaigazítást kerestek, ADELUNG fellépése előtt természetesen csak a leghíresebb ilyenmű munka, GOTTSCHED nyelvtana lehetett.

De nemcsak az irodalomban emelkedett GOTTSCHED német grammatikája jelentőségre, hanem az iskolákban is sokfelé, a jezsuita-iskolákban is, a lassankint szokásba jövő német nyelvi tanítás³ GOTTSCHED könyve alapján történt. A *Kern der deutschen Sprachkunst* I. kiadásának előszavában maga GOTTSCHED beszéli, hogy Bécsből is ismételten sürgették ennek a vázlatnak elkészítését, másutt⁴ pedig dicsekvőleg említi, hogy «a legelőke-

¹ Olv. GOTTSCHED-né levelét költeményeinek idézett kiadásában.

² V. ö. NAGL und ZEIDLER id. m. II. k. 51—52. l.

³ V. ö. G. STRAKOSCH—GRASZMANN, *Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens*. 1905. 111—112. l. és KARL WOTKE, *Karl Heinrich Seibt, der erste Universitätsprofessor der deutschen Sprache in Prag, ein Schüler Gellerts und Gottscheds*. — *Beiträge zur österreich. Erziehungs- und Schulgeschichte*. IX. füz. 1907. 168—174. l.

⁴ *Deutsche Sprachkunst*. V. kiad. 1762. 12. l., 2. jegyz. V. ö. még EUGEN WOLFF id. m. I. k., 47. l.

lőbb nemesi ifjúság» intézetében, tehát a Theresianumban, egyesesen császári parancs rendelte el nyelvtanának használatát. A Savoyai lovagakadémiában is 1772-ben tankönyvül hozták be a *Kern der deutschen Sprachkunst*-ot¹ és ezt tanította SEIBT KÁROLY HENRIK is, ki irodalmi előadásaiiban is erősen GOTTSCHED hatása alatt állott, a prágai egyetemen.² A magánoktatásban is, a hogy PICHLER KAROLINA életrajzában említi,³ GOTTSCHED művéből tanították a megtisztított német nyelv szabályait. De ha használtak is más nyelvtanokat, azok is erősen GOTTSCHED hatása alatt állottak. Így ANTESPERG JÁNOS BOLDIZSÁR nyelvtana,⁴ mely még GOTTSCHED-é előtt jelent meg, egyenesen GOTTSCHED közreműködésével készült. POPOWITSCH J. ZS. BÁLINT-é is,⁵ bár ez heves ellenfele volt GOTTSCHED-nak, minden önállósága daczára lépten-nyomon elárulja a *Sprachkunst* befolyását, GERLACH FRIGYES VILMOS-é⁶ pedig legnagyobb részében GOTTSCHED grammatikájának szorgalmas felhasználásával készült. Még 1774-ben is, mikor Ausztriában a népiskola ügyét új alapokra fektették, FELBIGER IGNÁCZ, «az általános iskolai rend»-nek teremtője, ki GOTTSCHED-nak személyes ismerőse és tisztelője volt,⁷ az úgynevezett «normális tankönyvek» sorozatában megjelent német nyelvtant⁸ egyéb délnémet grammatikák

¹ OLV. JOHANN SCHWARZ, *Geschichte der Savoy'schen Ritter-Akademie in Wien vom Jahre 1746 bis 1778.* — *Beiträge zur österr. Erziehungs- und Schulgeschichte.* I. füz., 1897. 146—147. l.

² V. ö. KARL WOTKE id. m. 85. l.

³ *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben.* I. k. 1844. 56. l.

⁴ *Die Kaiserliche Deutsche Grammatik, Oder Kunst, die deutsche Sprache recht zu reden, und ohne Fehler zu schreiben.* Wien, 1747. II. kiadás 1749.

⁵ *Die nothwendigsten Anfangsgründe der Teutschen Grammatik zum Gebrauche der österreichischen Schulen auf allerhöchsten Befehl ausgefertigt.* Wien, 1754.

⁶ *Kurzgefasste deutsche Sprachlehre, sammt einem Verzeichnis der Wörter.* Wien, 1758. V. ö. WANIEK id. m. 565. l. GERLACH nyelvtanát sem a bécsi, sem a müncheni könyvtárakból nem tudtam megszerezni.

⁷ OLV. *Kern der deutschen Sprachkunst.* V. kiad. 1766. Előszó.

⁸ *Anleitung zur deutschen Sprachlehre. Zum Gebrauche der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlichen Staaten.* Wien, 1775. Én egy 1777-ből való kiadását használtam (Budapesti Egy. könyvtár: Fc 4379), mely azonban teljeseen egyezik az 1775-ikivel.

igénybevétele mellett leginkább GOTTSCHED-ra támaszkodva írta meg.¹ Ennek a «normális» nyelvtannak egy későbbi, teljesen átdolgozott kiadása² pedig már nem is egyéb, mint a *Kern der deutschen Sprachkunst*-nak FELBIGER pædagogiai rendszeréhez alkalmazott átdolgozása, a mint ezt már egy egykorú névtelen bíráló pontos egybevetés alapján megállapította:³ «Diese *Anleitung* ist aus GOTTSCHED's *Kern der deutschen Sprachkunst* nach Art und Weise aller *Normalschulschriften*, die niemals anzeigen, woher sie etwas nehmen, zusammen geschrieben.»

GOTTSCHED-nak Ausztria irodalmi viszonyaira közvetlenül és közvetve gyakorolt hatása — mint látjuk — úgy tartalom, mint alak, nyelv és szellem tekintetében egyaránt nagyarányú és jelentős. Valóban kevesen voltak, a kik a XVIII. századi osztrák kulturára úgy rányomták volna szellemök bélyegét, mint a saját hazájában — rövid uralkodás után — kigúnyolt és megvetett lipcei professor, a ki «a német irodalomban egymást felváltó áramlatok daczára mégis tulajdonképeni vezetője maradt a *Mária Terézia*- és *József*-korabeli osztrák irodalomnak.»⁴

III. Gottsched hatása drámairodalmunkra.

Ilyenek voltak a nyelvi, irodalmi és általában a kulturális viszonyok Ausztriában a XVIII. század harmadik negyedében, mikor a magyar szellemi élet — elsősorban éppen Bécsnek a hatása alatt — egyszerre megtermékenyülni kezdett. Csak természetes, hogy Ausztria ébresztőjének, GOTTSCHED-nak, befolyása

¹ Rövid ismertetését, mely azonban nem mutat rá GOTTSCHED hatására, olv. J. C. C. RÜDIGER, *Neuester Zuwachs der teutschen, fremden und allgemeinen Sprachkunde*. IV. drb. Leipzig, 1785. 37. l.

² *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre. Zum Gebrauche der deutschen Schulen in den kaiserlichen königlichen Staaten*. Wien, 1779. Én egy, az 1779-ikivel teljesen egyező, 1781-iki nagyszebeni kiadást használtam (Nemz. Múz. Könyvtár: L. germ. 520.).

³ Olv. *Frey müthige Beurtheilung der Österreichischen Normalschulen und aller zum Behuf derselben gedruckten Schriften*. Berlin und Stettin, 1783. 184—194. l.

⁴ Olv. NAGL und ZEIDLER id. m. II. k. 21. l.

nálunk is csakhamar jelentkezett és pedig legkorábban a magyarországi német irodalmi törekvések élesztésében. Hogy GOTTSCHED-nak az egyetem útján gyakorolt közvetlen hatása erre mennyire nem lett volna képes, jellemzően mutatja a legszorgalmasabb levelező, a szász WANCHEL VON SEEBERG, a ki Lipcsében a mester környezetében ünnepest költőnek indult, hazatérve azonban helyzete elszigeteltsége következtében néhány jelentéktelen próbálgatás után terméketlenné vált. Egészen másféle következményei voltak a Bécs által közvetített befolyásnak: a GOTTSCHED-dal szintén levelező soproni PAMER GYÖRGY FERDINÁND, ki az első modern jellegű, megtisztított nyelvű német költeményt írta hazánkban, a császárváros útján ismerte meg a Lipcséből kiinduló irodalmi áramlatot és az első igazi magyarországi német író, WINDISCH KÁROLY GOTTLIEB, a kivel egyik közelebbi tanulmányomban tüzetesebben szándékozom foglalkozni, egészen az osztrák gottschedianismus szolgálatában működött. Mint SONNENFELS, ő is harczolt folyóiratokban és a színpadon a *Hanswurst* ellen¹, és az első német színtársulatok is, melyek GOTTSCHED reformeszméi értelmében Magyarországon és Erdélyben a XVIII. század második felében «szabályszerű» darabokat játszottak, bizonyosan Ausztriából vándoroltak át hozzánk. Így PILOTTI társulata már 1753-ban adott «szabályszerű» darabokat Pozsonyban, ahol a reformált színpad 1773-ban jutott teljes diadalra;² a XVIII. század hatvanas éveiben szereplő BODENBURG asszonyról pedig ezt

¹ V. ö. HORÁNYI, *Memoria Hungarorum*. III. k. 1777. 569. l. A *Hanswurst* ellen írt vígjátékának címe: *Hanswurst. Ein Lustspiel in einem Aufzuge* (Pozsony, 1761). Erről a vígjátékról a *Pressburger Zeitung* (1764. jul. 25-iki szám) egyebek közt ezt írja: «Der Herr Verfasser hat in seinem *Hanswurste* die auf verschiedenen deutschen Schaubühnen und besonders bey uns noch herrschenden niedrigen und schmutzigen Scherze, falschen Schlüsse und elenden Folgen der Sittenlehre bestraffen wollen, und es ist ihm recht glücklich gelungen. Ist der Dialog sich auch nicht in allen Stellen gleich, so ist er doch überhaupt genommen, gut, und der Verfasser verdienet auch ausserdem das Lob einer richtigen Denkungsart, und guten Sprachkenntniss, welches ihm um so viel mehr zur Ehre gereichet, da er ein gebohrner Ungar ist, und nie ausserhalb des Landes studiert hat.»

² V. ö. G. HEINRICH, *Das alte und das neue Theater in Pressburg*. — *Ungar. Revue*. VII. 1887. 89—90. l.

írja KRIEGSCH PÉTER, a nagyszebeni színpad első történetírója: «Die Bodenburgin war es, die zuerst in Ungarn und Siebenbürgen regelmässig eingelernte Stücke zu einer Zeit gab, wo die SONNENFELSE selbst eben dieser Bemühung wegen, regelmässige Stücke einzuführen, von Männern und Knaben Verunglimpfungen aller Art erdulden mussten; diese Bodenburgin gab gut gelernte Stücke, wie auch kleine Ballets»,¹ tehát egészen úgy, mint Bécsben abban az időközben, mely GOTTSCHED hatásának első érvényesülésétől SONNENFELS végleges győzelméig telt el. És hogy meg az 1782-iki brassói szász tanterv GOTTSCHED-nak a *Versuch einer critischen Dichtkunst*-jából készített *Vorübungen zur Dichtkunst* című kivonatát iskolakönyvül írja elő, valószínűleg szintén osztrák hatás, annál inkább, mert e tanterv erősen mutatja FELBIGER IGNÁCZ-nak, az osztrák iskolaügy reformátorának, befolyását.²

Azonban magában a tulajdonképi magyar szellemi életben is elég hamar nyilatkozott meg GOTTSCHED hatása. Abból, hogy *Erste Gründe der gesammten Weltweisheit* című philosophiai tankönyve nagyobb és régibb állományú könyvtárainkban több példányban is megvan, azt következtetem, hogy neki nálunk — csak úgy, mint Ausztriában — része volt abban, hogy WOLFF philosophiája oly nagy elterjedésnek örvendett és hogy nemcsak a protestáns, hanem a katolikus, nevezetesen a kegyesrendi iskolákban is tanították.³ Ennek a hatásnak különben kétségtelen bizonyossága a nagynevű BAJTAY ANTAL piaristának, II. JÓZSEF tanítójának és későbbi erdélyi püspöknek, GOTTSCHED-hoz intézett, alább ismertetendő levele, a mely mutatja, hogy BAJTAY mily nagy súlyt vetett a híres lipcei professor véleményére.

¹ V. ö. EUGEN FILTSCH, *Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen.* — *Archiv der Vereins für siebenb. Landeskunde.* N. F. XXI. (1887.), 533—534. l. BODENDURG asszony pozsonyi szerepléséről olv. G. HEINRICH id. ért. 90. l.

² V. ö. FRIEDRICH TEUTSCH, *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen.* II. k. (*Monumenta Germaniae Paedagogica.* XIII. k.) 1892. 17. és III. l.

³ V. ö. FINÁCZY ERNŐ, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.* I. k. 1899. 203. és 218. l. és TAKÁTS SÁNDOR, *A főváros alapította piarista kollégium története.* 1895. 177—201. l.

Első költőnk, a ki a XVIII. században keresett és talált érintkezést a nyugati irodalmak újabb irányával, ORCZY LŐRINCZ báró volt, a ki már ismeri GOTTSCHED-ot és tudja, hogy működésének micsoda jelentősége van. *Álom a tudományoknak jobb rendben való intézéséről* című, 1760-ban írt költeményében éneкли:

Nem szégyen Hazának, mi nints, költsönözni,
Tudományt, erköltsöt, módit mástól venni,
Ha jót magunkévá mástól kell tserélni,
Drága pénzen szükség eztet által tenni.
Ím, a' bárdolatlan Német nyelv mire ment,
Hogy GOTTSCHED Leiptzigból Bécsbenn bé tekintett,
Elején munkának értetlen nevetett,
Most már gyönyörködik, hogy verset is ejthet.
Tsak jó vezető kell Böltseség' útjára,
Az ember szomjan megy ennek a' kútjára,
Vigyázás meg lehet, hibás tanításra
Ne menjen, akadjon igaz forrására.*

ORCZY-nak e költeményben kifejezett tanácsát hűségesen követte a daliás testőr, BESSENYEI GYÖRGY, a kitől irodalmunk megújhodását számítjuk. A tanulatlan ifjút Bécs elvezette «a bölcsesség útjára», arra az útra, melyet Ausztriában GOTTSCHED egyengetett a haladás számára. Ő már nemcsak figyelt a németekre, mint ORCZY, hanem szorgalmasan iskolába is járt hozzájuk, a bécsi németekhez. A mit pedig tőlök tanult, az jórészen GOTTSCHED tudománya volt.

Az irodalmi törekvések középpontjában — mint már jeleztem — Bécsben a dráma állott, csakúgy mint Németországban, mert GOTTSCHED a francia irodalom hatása alatt az összes költői műfajok koronáját látta benne. Ebből a felfogásból indult ki LESSING is, ki kezdetben ép úgy hódolt a francziás iránynak, mint maga GOTTSCHED és a ki csak később jutott el sok tévelygés és küzködés után SHAKESPEARE-hez és általa a drámai művészet mélységeinek felfedezéséhez. LESSING aztán új korszakát teremtette meg Németországban a drámai irodalomnak, míg SONNENFELS Ausztriában csökönnyösen védte és gyarapította

* *Költeményes Holmi Egy Nagyságos Elmétől. Közrebocsátotta RÉVAI MIKLÓS. Pozsony, 1787. 64. l.*

GOTTSCHED örökét, úgy, hogy sem LESSING maga, sem az általa megindított egészségesebb irányzat nem tudott érvényesülni. Ezen az osztrák-német talajon nőtt a mi BESSENYEI-nk magyar íróvá, első sorban drámaíróvá és ha LESSING-nek sikerült volna Bécsben a gottschedianismust levernie, első modern színműírónk nem a francziákhöz, hanem SHAKESPEARE-hez szegődött volna tanítványul és úgynevezett «németes iskolánk» nem KAZINCZY-val kezdődne, hanem már BESSENYEI-vel és társaival.

A XVIII. századi Bécs illetén általános irodalmi viszonyaiba már PETZ GEDEON állította bele néhány biztos és szabatos vonással a mi BESSENYEI-nket,¹ LÁZÁR BÉLA még tágitotta a képkereteit, melynek közepébe SONNENFELS-et helyezte, mint a ki «elsőben» adott a drámaíró BESSENYEI-nek «példát és irányt» és a kitől BESSENYEI «közvetlenül» vette «nemzeti hősnak választását és a nemzeti irodalom megteremtésének eszméjét.»² Hogy SONNENFELS a XVIII. század második felében a bécsi irodalmi mozgalmak élén haladt, kétségtelen, de hogy BESSENYEI mint drámaíró mindent közvetlenül tőle és csakis tőle tanult volna, legalább is erős túlzás. Példát SONNENFELS már azért sem adhatott, mert tudomásom szerint egy alkalmi pásztorjátékon kívül nem irt drámát,³ irányt pedig BESSENYEI bizonyára nemcsak SONNENFELS-től kapott, hanem az akkori egész bécsi irodalomtól. Sőt már eleve is valószínű, hogy ismerte a LÁZÁR-tól annyira lenézett GOTTSCHED-et is, kinek utánzója volt SONNENFELS akkor is, mikor az osztrák irodalomba a nemzeti gondolatot igyekezett belevinni. Hisz épen GOTTSCHED volt az, ki először fogta fel a német nemzeti irodalmat a maga teljességében, a ki dicsérő szóval vette fel *Schaubühne*-jébe SCHLEGEL JÁNOS ILLÉS *Hermann* című drámáját és a ki SCHÖNAICH báró *Hermann oder das befreite Deutschland* című eposzából valóságos kultuszt üzött. A priori is szinte kizártnak kell tartanunk, hogy azok között a «theatralisták» között, a kiknek könyveit BESSE-

¹ *Bessenyei és Destouches.* — *Egy. Philol. Közl.* VIII. 1884. évf. 561—563. l.

² *Agis a világirodalomban.* — *Egy. Philol. Közl.* XIV. 1890. évf. 100. l.

³ V. ö. C. v. WURZBACH, *Biogr. Lexikon des Kaiserthums Österreich.* XXXV. k. 1877. 296. l. Lefordította RÉVAI MIKLÓS: *Az áldozat. Pásztorjáték.* *Egy nyilásban* címmel: *Elegyes Versek.* 1787. 193—212. l.

NYEI LACZKA JÁNOS tanúsága szerint «feldúlta és ismét meg ismét előolvasta,»¹ GOTTSCHED elméleti művei és kiadványai is ne szerepeltek volna. Midőn BESSENYEI az *Ág-is*-hoz írt «Tudósítás»-ában kijelenti, «hogy egy tragédiába is, mint egyéb írásokba, legjobb törvény az igazságnak s emberi indulatoknak természet szerént való felfedezések; tovább minden mesterség abba áll, hogy a beszélők egymásnak illendőképen² feleljenek, mint a tragédiában előforduló személyeknek sorsok azt magokkal hozzák», tulajdonképen GOTTSCHED legfőbb művészeti elvét fejezi ki röviden és szabatosan, melyet egész elmélete tengelyévé tett és a mely a természetnek mesében, jellemzésben, stilusban való gondos utánzásában állott.³ Csak találomra iktatok ide egy pár sort *Critische Dichtkunst*⁴-jából, mely lényegében egészen ugyanazt mondja, mint BESSENYEI «Tudósítás»-ában: Die beste allgemeine Regel, die man hier (t. i. a tragédiában) geben kann, ist: die Natur eines jeden Affects im gemeinen Leben zu beobachten, und dieselbe aufs genaueste nachzuahmen. Nun findet man aber, dass auch die vornehmsten Standespersonen, zwar ihrer Würde gemäss denken und sprechen, so lange sie ruhigen Gemüthes sind: so bald sie aber der Affect übermeistert, vergessen sie ihres Standes fast, und werden wie andere Menschen. Wenn wir nun einen wahrhaftigen Traurigen sehen, dem vergeht die Lust wohl, scharfsinnige Klagen auszustudiren. Er wird so kläglich und beweglich sprechen, als es ihm möglich ist.»⁵ Evvel az elvvel harczolt GOTTSCHED a marinis-

¹ BALLAGI ALADÁR, *A magyar királyi testőrség története*. 1872. 429. l.

² Azaz: jó vagy rossz sorsuknak megfelelően; vagyis a beszéd legyen «az emberi indulatok szerinti, mely más a nyugalomban, más a felhevült állapotban.» Olv. BAYER JÓZSEF, *A magyar drámairodalom története*. I. k. 1897. 98. l.

³ Ez az elv természetesen a renaissance-poetikában és ennek főforrásaiban, ARISTOTELES és HORATIUS útmutatásaiban, gyökerezik; GOTTSCHED sajátja, hogy egész költészettanának alapjává tette.

⁴ IV. kiad. 1751. 621—622. l.

⁵ Ezen pár sornyi idézet is túlzásnak mutatja LÁZÁR BÉLA következő kijelentését: «Gondolt is a jó öreg (t. i. GOTTSCHED) arra, hogy egy szerencsétlen ember rhetorikai kifejezőmódja nem lehet azonos egy örömében kitörőével, egy szomorú hangulatú ember másképp beszél, mint egy nyugodt lelkiállapotú» (id. ért. 105. l.). Mint látjuk, nagyon is gondolt

mus ellen és evvel védekezett SHAKESPEARE, MILTON és YOUNG mind jobban növekvő befolyása ellen is, kiktől mindhármoktól BESSENYEI is minden csodálata daczára alapjában idegenkedik: «Vous demandez mon avis sur les auteurs anglais. J'en ai lu quelques uns en francais; et je puis vous dire, que ce sont de gens tres sensés et sublimes dans leur raisonnement, ou ils vont quelques fois si loin, qu'ils semblent passer les bornes de l'imagination humaine. Ils ont de tems en tems de pensées effrayantes; mais toujours sublimes. Lisez MILTON, SHAKESPEAR, YOUNG, et vous verrez, comment la raison humaine peut devenir à la fois majestueuse et terrible.»¹

De hogy GOTTSCHED hatott BESSENYEI-re, még pedig nemcsak közvetve SONNENFELS és általában a bécsi irodalmi viszonyok útján, hanem közvetlenül is, nevezetesen *Agis* című tragédiájával,² arra kétségtelen bizonyítékunk BESSENYEI legjobb szomorújátéka, az *Agis* (1772), mely ha nem is első, de mindenesetre egyike legelső színműveinek. LACZKA JÁNOS azt írja az *Agis*-ről, hogy BESSENYEI-nek «eredeti munkája», melynek «ideálját ugyan máshonnan vette, de ő öltöztette tragédia ruhába.»³ BEÖTHY ZSOLT lehetségesnek tartja, hogy BESSENYEI forrása «valamely novella» volt;⁴ vele szemben LÁZÁR BÉLA ahhoz az eredményhez jut, hogy mint GOTTSCHED-ének, «BESSENYEI *Agis*-ának is PLUTARCHOS a forrása» és bár LÁZÁR a két művet egybeveti és némi egyezést is állapít meg köztök. «nem meri . . . GOTTSCHED hatását BESSENYEI-re kimondani.»⁵ LÁZÁR tanulmányától ösztönözve BINDER JENŐ philologiai akribiával végzi az összehasonlítást és nézetét két pontban foglalja össze: «1. Bizonyos, hogy BESSENYEI GOTTSCHED *Agis*-át ismerte, míg arra egyetlen nyom sem utal, hogy PLUTARCHOS *Agis*-át olvasta. 2. Való-

rú «a jó öreg», nem kevésbbé mint BESSENYEI és hogy elméletét nem sikerült a gyakorlatban megvalósítania, nem akaratán múltott, hanem mint BESSENYEI-nél is, költői tehetsége fogyatékoságán.

¹ *Die Geschäfte der Einsamkeit*. 1777. 77. l.

² Megjelent a *Schaubühne* VI. kötetében. 1745. 205—276. l.

³ BALLAGI ALADÁR, id. m. 430. l.

⁴ *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. II. k. 1887. 245. l.

⁵ Id. ért. 98—106. l.

színű, hogy BESSENYEI *Ágis*-a szabad átdolgozása a GOTTSCHED-től vett anyagnak.»¹ HEINRICH GUSZTÁV LÁZÁR kibővített értekezésének² bírálatában³ összeegyezteti LÁZÁR és BINDER álláspontját és úgy véli, hogy BESSENYEI GOTTSCHED-ot és PLUTARCHOS-t is használta, míg BAYER JÓZSEF szerint «kétségkívül GOTTSCHED *Ágis*-a az az idegen forrás, a melyből BESSENYEI az anyagot merítette.»⁴ RÓZSA GÉZA viszont, BEÖTHY megjegyzése után indulva, kijelenti, «hogy BESSENYEI *Ágis*-át kétségkívül valamely elbeszélés alapján írta meg.»⁵ A mint azonban GOTTSCHED-en kívül BESSENYEI előtt nem tudunk más *Ágis*-tragédiáról, úgy nem ismerünk ily tartalmú novellát sem, de nem ismertek a XVIII. századi német írók sem, mert különben minden bizonynyal felvetődött volna a GOTTSCHED ellen folytatott évtizedes polemikában. Az eltéréseknél fogva, melyek BESSENYEI *Ágis*-a és PLUTARCHOS elbeszélése meg GOTTSCHED színműve között megállapíthatók, RÓZSA sem PLUTARCHOS-t, sem GOTTSCHED-ot nem tartja BESSENYEI forrásának, «hanem igenis, PLUTARCHOS elbeszélésének egy olyan szabad átdolgozását, melyben *Ágis* mint *Leonidas* minisztere szerepel s melyben nem a király fojtatja meg őt, hanem *Demokares* szúrja le.»⁶ De ha ez eltérések valamely szabad átdolgozás szerzőjétől származhatnak, miért ne eredhetnének magától BESSENYEI-től is? Egész irodalmi működése a mellett bizonyít, hogy akkora önállóságot szabad, sőt kell róla feltennünk. Egyébként RÓZSA nem tartja valószínűtlennek, «hogy BESSENYEI GOTTSCHED *Ágis*-át Bécsben előadni látta, mivel ennek egyes külsőségei s halvány reminiscenciák csekély nyomai fellelhetők tragédiájában.»⁷ LÁZÁR BÉLA is értekezésének legújabb kiadásában «megengedi, hogy BESSENYEI vagy olvasta vagy látta

¹ Az «*Ágis*»-kérdéshez. — *Egy. Philol. Közl.* XIV. 1890. 609—611. l. V. ö. még LÁZÁR BÉLA, *Még egy szó az «Ágis»-kérdéshez.* U. o. 696—998. l., és BINDER JENŐ, *Végszó az «Ágis»-kérdéshez.* U. o. XV. évf. 45—46. l.

² *Ágis a világirodalomban.* Budapesti VII. k. áll. főgymn. 1893/94. ért. 3—28. l.

³ *Egy. Philol. Közl.* XIX. 1895. 851—853. l.

⁴ *A magyar drámairodalom története.* I. 1897. 99. l.

⁵ *Bessenyei mint drámaíró.* 1893. 52. l.

⁶ *Id.* m. 49. l.

⁷ *Id.* m. 52. l.

GOTTSCHED darabját» és hogy ez az ő *Ágis*-ára «futó hatást» gyakorolt,¹ MARTON JÓZSEF pedig «bizonyosra» veszi, hogy a tárgy maga és a feldolgozás német-kölcsönzés, de a szellem, a drámai törvények betartása mind a francziák és ezek főképviselőjére, VOLTAIRE-re mutatnak.»²

Nem bocsátkozom BESSENYEI és GOTTSCHED darabjának összehasonlításába: megtette ezt — mint említettem — a kellő pontossággal BINDER és kiegészítette néhány általános, találó vonással BAYER. A mi szempontunkból csak az a fontos, hogy GOTTSCHED egyáltalában hatott és pedig nemcsak közvetve, hanem közvetlenül is BESSENYEI-re. Ez pedig egészen kétségtelen és elfogadják — mint láttuk — kisebb-nagyobb mértékben a kutatók közül azok is, kik egyébként tagadják BESSENYEI-nek GOTTSCHED-tól való függését. *Ágis* története kétségtelenül erős és könnyen felismerhető tragikai magot rejt magában, de mégis elképzelhetetlen, hogy BESSENYEI a világtörténelem annyi tragikai tárgya közül pusztá véletlenből épen ezt a PLUTARCHOS-tól elbeszelt, de egyébiránt alig ismert történetet választotta volna műve tárgyául. *Ágis* BESSENYEI-nek mindenesetre legjobb szomorújátéka és ez a körülmény is valószínűtlenné teszi annak lehetőségét, hogy a fiatal kezdő író, ki akkorában kezdett csak igazában tanulni, egészen önállóan felfedezzen ilyen tárgyat, a milyent soha többé találni és hasonló szerencsével és ügyességgel feldolgozni nem tudott. Bizonyos, hogy ez a hely, a honnan BESSENYEI LACZKA szerint «ideálját» vette, nem más, mint GOTTSCHED *Ágis*-a, melyet talán a színpadon is látott,³ de mindenesetre olvasott

¹ *Bessenyei György Ágis tragédiája. — Régi Magy. Könyvtár, XIII, füz. 1899. 16. 1.*

² *Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták. 1900. 92—93. 1.*

³ LÁZÁR szerint (id. ért. *Egy. Philol. Közl. XIV. 110. 1.*) «1772 előtt GOTTSCHED *Ágis*-a is színre került Bécsben» és ennek bizonyosságául hivatkozik LAUBE, *Das Burgtheater* 10—12. l.-ra, a hol azonban *Ágis* nincs is említve. Az ötvenes években tényleg játszották GOTTSCHED *Ágis*-át Bécsben: azt bizonyítja *Ágis*-nak egy 1751-iki bécsi utánnomata (egy példánya, melyre SAS ANDOR hallgatóm tett figyelmessé, megvan a budapesti egyetemi könyvtárban: «He 665»), melynek címlapja szerint: «aufgeführt zu Wienn, auf dem Kaiserl. Königl. privilegirten Stadt-Theater im Jahr 1751.» Ez az utánnomata aztán fel van véve a *Deutsche Schaubühne zu Wienn nach Alten und Neuen Mustern* IV. kötetébe is. Hogy azonban

akár GOTTSCHED *Schaubühne*-jében, akár a *Deutsche Schaubühne zu Wien*-ben, melyben GOTTSCHED *Agis*-a szintén megjelent.¹ Az anyagot azonban, melyet GOTTSCHED darabjából vett, esetleg PLUTARCHOS felhasználásával, úgy dolgozta át, mint DESTOUCHES *L'homme singulier*-jét,² vagyis annyi önállósággal, hogy LACZKA bátran írhatta, hogy «ő öltöztette tragédia ruhába,» vagyis — a hogy BINDER az ügyefogyott stilistát helyesen értelmezi — ez a tragédia BESSENYEI alkotása, a minek nem mond ellen magának BESSENYEI-nek egy nyilatkozata: «Bemehetnek a' TELEKI ÁDÁM tragédiájába (t. i. CORNEILLE *Cid*-jének fordításába, mely 1773-ban jelent meg) e következő versek (1850—1869. verssorok), ha nagyon nem hízelkedem magamnak, melyeket *Agis*-nak szájába, fordításon kívül, csupa magyar nyelvből s fejből adtam.»³ A «theátrumi regulák» pedig, melyek szerint — mint ugyancsak LACZKA mondja⁴ — darabjait megírta, GOTTSCHED-nak Bécsbe átlántált hírhedt «regulái» a francia dráma utánzásáról, a hármas egységről, az alexandrinusról stb., melyekről LÁZÁR tévesen hiszi, hogy tiltják a színpadon való kivégzést.⁵

De a milyen bizonyos, hogy a költő BESSENYEI *Agis*-ról írt tragédiájában GOTTSCHED-nak közvetett és közvetlen hatását mutatja, ép oly kétségtelen, hogy a philosophus BESSENYEI már itt is, mint BEÖTHY a magyar széppróza történetében oly szépen

még a hatvanas években is játszották volna, arra ALEXANDER VON WEILEN, bécsi egyetemi tanár úr szives értesítése szerint hiányzik minden adat, a mi természetesen nem zárja ki azt, hogy mégis előadták, talán még a hetvenes évek elején is.

¹ IV. rész. 1753.

² V. ö. PETZ GEDEON id. ért. *Egy. Philol. Közl.* VIII. 1884. 558—576. és 774—784. l.

³ A *Holmi.* 1779. 297. l.

⁴ BALLAGI ALADÁR, id. m. 432. l.

⁵ Előfordul pl. QUISTORP *Aurelius* című szomorújátékában, a hol *Aurelius* az ő barátját, *Valerius*t, az I. felv. 1. jelenetének végén a színpadon szúrja agyon, *Schaubühne* IV. k. 198. l. Idevonatkozó véleményét különben tüzetesen kifejti GOTTSCHED ezen értekezésében: *Abhandlung von denen auf der Schaubühne sterbenden Personen.* — *Beyträge zur kritischen Historie der deutschen Sprache, Poesie und Beredsamkeit.* 15. drb. 1736. 390—406. l. V. ö. RICHARD SEXAU, *Der Tod im deutschen Drama des 17. und 18. Jahrhunderts.* — *Untersuchungen zur neueren Sprach- und Literatur-Geschichte.* Hrg. von O. F. WALZEL. 9. füz. 1906. 34—37. l.

fejtegeti, erősen a francia enciklopédisták befolyása alatt áll. Előfordulnak ugyan GOTTSCHED darabjában is bátor tiltakozások a hatalmasok zsarnoksága ellen, pl.

Nein, Agis ist kein Fürst von der gemeinen Art,
Die Jupiter ein Land nur heimzusuchen, spart;
Die von der Armen Schweisz nur Stolz und Wollust üben,
Nur Pracht und Schwelgerey und Ueppigkeiten lieben.

(Id. kiad. 212. l.)

De a tragikum mégis csak *Agis* személyes tragikuma, a ki mögött nem a szabadságért lázongó nép, hanem egy önző és tehetetlen tömeg áll, mely rövid fellélegzés után a hatalmasok akaratából szó nélkül ismét visszasülyed régi szolgaságába. BESSENYEI darabjában ellenben *Agis* az elnyomottak szószólója, egy forradalmi áramlat vezére, a ki maga elbukik ugyan, de ügyét győzelemre viszi: a nép nyomora megenyhül, persze a király jóvoltából, de ezzel tartozott a trón árnyékában élő költő monarchikus érzésének. Azonban minden bizonynyal ebben, nem pedig idegen hatásban rejlik oka annak a leglényegesebb változtatásnak, melylyel BESSENYEI PLUTARCHOS-tól és GOTTSCHED-től eltér. Nála *Agis* nem maradhatott meg királynak, még társkirálynak sem, mint a történelemben és a német drámáirónál, hanem alattvalóvá kellett lennie, mert a királyt ugyan romlásba viheti nemes törekvéseinek szertelensége, de lehetetlen, hogy a jogokért küzdő népet önmaga a saját hatalma ellen vezesse. Azonban az *Agis* eszmei tartalmánál nyilvánvalóbban mutatja a francia enciklopédisták hatását az *Agis* *keservé*-ről szóló utójáték, mely a maga sajátos felfogásával és mennydörgés közt fellépő túlvilági szellemével kétségtelessé teszi, hogy — a mire már BEÖRTHY¹ mutatott rá — BESSENYEI már akkor ismerte VOLTAIRE-t, a *Semiramis* költőjét. Hogy azonban már 1772 előtt, mikor *Agis*-a nyomtatásban megjelent, VOLTAIRE-t francia eredetiben olvasta volna, nem látszik valószínűnek, mert hiszen saját bevallása szerint² 23 éves korában, tehát 1770-ben még semmit sem tudott francziául.

¹ A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. k. 251. l.

² Die Geschäfte der Einsamkeit. 77. l.

A ki azonban BESSENYEI-t, ha közvetve is, az általános bécsi irodalmi viszonyok útján, a francziákhoz és VOLTAIRE-hez elvezette, megint csak GOTTSCHED volt, VOLTAIRE-nek személyes barátja,¹ a kitől két darab is, a *Zaire* és *Alzire*, került a *Schaubühne*-be és a ki Európa számottevő írói közül egyetlen magasztalója volt a bukott német diktatornak. Ha nem is a szabadelvű eszmék fejlődése szempontjából,² de irodalmi tekintetben VOLTAIRE és GOTTSCHED SONNENFELS-sel és BESSENYEI-vel ugyanazon egy, nyugatról keletfelé húzódó rétegnek képviselői és a három elsőnek ugyanaz is a személyes nagy ellenfele: a kérlelhetetlen LESSING. BESSENYEI-nek az irodalmi vezérségben utódja, KAZINCZY, már LESSING tanítványa.

GOTTSCHED-nak a magyar drámai irodalomra gyakorolt hatása azonban nem merült ki abban az ösztönzésben, melyet BESSENYEI tőle vett, hanem szorosabb alakban is megnyilvánult. A *Schaubühne*, mint szintén régibb állományú könyvtáraink mutatják, nálunk igen el volt terjedve és nem csoda, hogy alig másfél évtizeddel megjelenése után utat tört magának a magyar színpadra is, már t. i. oda, a hol a XVIII. században magyar színpad volt, az iskolába. És arra az útra, melyen GOTTSCHED hatása hozzánk eljutott, ismét kézzelfoghatóan jellemző, hogy a *Schaubühne* úgy drámatechnikai, mint tartalmi tekintetben első sorban a szerzetes iskolákra volt befolyással és csak kevésbé érvényesült a protestáns iskolai drámában: világos bizonyosságául annak, hogy a közvetlen átadó nem a protestáns Németország, hanem a katolikus Ausztria volt. Az út az osztrák kolostorokból a magyar szerzetesiskolákba egyenes és rövid volt, a mit a magyar irodalomtörténet általában nem szokott kellőképen figyelmére méltatni, és midőn GOTTSCHED *Schaubühne*-je az osztrák kolostori iskolákban érvényre jutott, hatásának csakhamar nálunk is jelentkeznie kellett és jelentkezett is meglepő mértékben.

Már 1758-ban adtak egy *Aurelius* című latin nyelvű

¹ V. ö. WANIEK id. m. 582. l.

² És pedig a politika terén, mert pl. vallási téren GOTTSCHED is, különösen fiatalabb korában, sokat gyűlölt és hevesen üldözött szabadgondolkodó volt.

drámát a szakolezai jezsuita iskola színpadán, mely, mint a Nemzeti Múzeum könyvtárában ránkmaradt nyomtatott színlap¹ egészen kétségtelenné teszi, QUISTORP TIVADAR JÁNOS-nak a *Schaubühne*-ben megjelent² és *Aurelius, oder Denkmal der Zärtlichkeit* című szomorújátéka nyomán készült. A latin átdolgozás szerzője, a ki talán nem is magyar, nem nevezi meg magát a színlapon és természetesen nem jelöli meg forrását sem. Az *Argumentum*-ot CHERJOYX *l'Histoire Romaine*-jéből veszi, a mi azonban távolról sem jelenti azt, mintha anyagát is onnan vette volna, mert mint sok példa mutatja és mint még alább is látni fogjuk, híres írókból és költőkből való illetően idézések gyakran inkább csak díszül szolgálnak és épen csak hogy a darab alapeszméjét fejezik ki.³ Már a cselekvény helyének és idejének meghatározása is teljesen egyezik; *Schaubühne*: «Der Schauplatz ist in Rom, und stellet vorne Aurels Wohnung, und hinten dessen Garten vor. Die Geschichte hebet sich vor Mittage an, und dauret bis auf den Abend»; a latin színlap: «Scena figitur Romæ. Actio initium sumit ante meridiem ad domum Fulviæ; durat ad vesperam.» A személyek is mindkét darabban azonosak; a latin iskoladráma még az egyetlen női szereplőt, *Fulvia*-t, is megtartja és csak abban mutat eltérést, hogy *Valerius*-t nem említi a szereplők között és hogy — a minnek természetesen nincs semmi jelentősége — a QUISTORP-nál névtelen kapitányt *Labienus*-nak nevezi.

QUISTORP darabjának meséje röviden a következő: I. felv. *Aurelius*, *Trajanus* császár udvaroncza, találkozik *Valerius*-szal, a ki Róma régi szabadságáért rajong és nyíltan *Trajanus* vesztére tör. *Aurelius* a császárhoz való hűségében a távozni készülő *Valerius*-t, mint veszedelmes árulót, leszúrja, bár gyermekora óta benső barátság fűzte őket egymáshoz. A színen megjelenik *Maximinus*, a császárnak egy másik udvaroncza, a ki megértvén a gyilkosság okát, *Aurelius*-nak azt a tanácsot adja,

¹ Közölve *Függelék*. I. alatt.

² IV. köt. 2. kiad. 1748. 191—274. l.

³ Oly. pl. ama színlapok *Argumentum*-ait, melyeket PRÓNAI ANTAL közöl *A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században* című dolgozatában: *A kegyes-tanító-rendiek budapesti főgymn. értes.* 1907., 106—125. l.

hogy menjen a császárral hadba, szerezen babért és ily módon felejtesse el Róma népével gyilkos tettét. Közben megtudja *Fulvia*, *Valerius* anyja, fiának erőszakos halálát és a mikor *Aurelius*-szal és *Maximinus*-szal találkozik, *Aurelius* marczangoló fájdmában maga vallja be, hogy fiát ő ölte meg. II. felv. *Trajanus* császár, a ki *Aurelius*-nak már megadta az engedelmet, hogy vele háborúba induljon, *Maximinus*-t otthon marasztalja és két más biróval együtt a törvény örévé teszi. Ekkor eléje lép *Fulvia* és *Aurelius*-t fiának megöletésével vádolja, mire a császár az őrség kapitányának megparancsolja, hogy a gyilkost azonnal hozzák vissza a táborból, hogy *Maximinus* két birótársával fölötte törvényt lásson. A császár maga a sereghöz akar indulni, hogy a tervezett hadjárat késedelmet ne szenvedjen, de akkor megjelenik a kapitány és jelenti, hogy *Aurelius* már útban volt a császárhoz, mikor vele találkozott. *Aurelius* elbeszéli, hogy visszatért a táborból, mert az augurok a madarak röpüléséből megállapították, hogy egy gonosztevő rejtőzik a seregben; az istenek haragjától üldözve eljött tehát a császárhoz, hogy a *Valerius*-on elkövetett gyilkosságot önként bevallja. Midőn mindenki eltávozott a színről, a császár kéri *Maximinus*-t, hogy *Aurelius*-nak igazságos, de egyúttal kegyes bírálja legyen. III. felv. *Maximinus*, minthogy neki, mint bírónak nem szabad szólania, sürgeti a lánczokba vert *Aurelius*-t, hogy tárja fel a császár előtt a gyilkosság okát és akkor az neki meg fog kegyelmezni. Maga a császár is kérő szóval szólítja fel erre, de *Aurelius* megtagad minden felvilágosítást, mert az istenek már ítélték róla és ő a császár dicsőségére meg akar halni. *Trajanus*-t e csökönység felháborítja, a kapitány pedig jelenti, hogy a nép lázong és a császárt okolja *Valerius* haláláért. *Maximinus* czélzást tesz, vajjon nem *Valerius* volt-e ezen fölkelés szítója, de a császár nem értvén e czélzást, a megjelent bírának meghagyja, hogy mielőtt ítélnének, nyomozzák ki a gyilkosság okát; aztán eltávozik, hogy a háborgó népet lecsillapítsa. IV. felv. A bírák jelentik, hogy *Aurelius* semmiképen sem akarta tetteinek okát felfedni, a mi a császárt kétségbe ejti; ekkor azonban *Maximinus* a végső szükségben bírói tiszte ellenére a védő szerepét veszi át és átad a császárnak egy írást, melyet *Valerius*-nál talált és a mely bizonyítja, hogy

Valerius összeesküvést szőtt a császár élete ellen. De a császár *Aurelius* hallgatását dőlyfre magyarázván, megsemmisíti az írást és kimondja kegyeltjére a halálos ítéletet, a kit azonban nem ez, hanem a császár haragos indulatja megtör. V. felv. *Trajanus* sajnálja a hirtelenül kimondott ítéletet és miközben *Maximinus*-szal azon tanakodik, mikép menthetné meg *Aurelius*-t, megjelenik, sok római polgártól kísérve, *Fulvia*, a kivel *Maximinus* előzőleg közölte volt a császártól megsemmisített írást. *Trajanus* előtt átkot mond áruló fiára és kegyelmet kér *Aurelius* számára, a kit fiául akar fogadni. A színre lépő *Aurelius* a császár lábához borul és nem életeért, hanem a császár régi szereteteért esdekel. Mikor pedig megtudja, hogy *Fulvia* visszavonta vádját, mégis az ítélet végrehajtását kéri, hogy a haragvó istenek megengesztelődjenek. Ekkor azonban jelenti az augur, hogy égi jelek szerint az istenek újból kegyökbe fogadták *Aurelius*-t. *Aurelius* így visszanyeri szabadságát és fiúi szeretetet fogad *Fulviá*-nak.

Ha *QUISTORP* darabjának e rövid vázlatát összevetjük iskoladrámánk cselekvényének menetével, a mint azt a színlap pontosan közli, kitünik, hogy a latin átdolgozó a német eredetinek compositióját egészen hiven követi. Nemcsak az öt felvonásra való felosztást tartja meg, hanem a III., IV. és V. felvonásban a jelenetek számát és kereteit is minden változtatás nélkül veszi át. Csak az I. és II. felvonásban van *QUISTORP* darabja és iskoladrámánk közt némi eltérés. A német eredeti I. felvonásának első és második jelenete az átdolgozás csak egy és pedig első jelenetének felel meg: valószínűleg azért, mert az átdolgozó *Valerius*-t fel sem léptette, hanem a darab megindulása elé helyezte a gyilkosságot, melyet aztán *Aurelius* az első jelenetben közöl az ő barátjával, *Maximinus*-szal. E mellett szól az a körülmény is, hogy a szereplő személyek közt a színlapon *Valerius* nincs is megemlítve; de támogatja a feltevést a második összevonás is, melyet az átdolgozó magának az I. felvonásban megengedett: az eredetiben az által, hogy *Maximinus* a színpadról elvitt holttestnél rövid ideig időzik, ké jelenet keletkezik, a harmadik és negyedik, de ha a latin átdolgozásban a gyilkosság a darab megkezdése előtt, tehát nem a színpadon történt, *Maximinus*-nak nem is lehetett oka a szín

elhagynia, úgy, hogy a jelenetnek kettéosztása feleslegessé vált. A II. felvonásban QUISTORP-nál az által keletkezik két jelenet, a negyedik és ötödik, hogy a kapitány, ki *Aurelius* elfogatására van kiküldve, először maga jelenik meg a színen és csak akkor lép fel *Aurelius*, mikor a kapitány a császárnak pár szóval tudtára adta, hogy *Aurelius* maga szántából tért vissza a táborból. A latin átdolgozásban, úgylátszik, a kapitány és *Aurelius* együtt jelentek meg a császár előtt, a minthogy QUISTORP-nál sincs semmi ok, hogy *Aurelius* meg ne hallja a kapitány jelentését. Arra nézve, hogy az átdolgozó az egyes jeleneteken belül mennyi szabadsággal járt el az eredetivel szemben, a színlap természetesen nem ad felvilágosítást: valószínű, hogy nem nyújtott egyebet pusztá fordításnál és pedig prózában, ha talán itt-ott rövidített vagy közbeszurt is valamit.

Mint egykorú feljegyzés bennünket értesít, *Aurelius*-t Szakolezán «sub autumnni feriis cum magna nobilium approbatione» adták elő.¹ Hogy a jezsuiták ezt a protestáns szerzőtől származó darabot színre hozták, annak oka talán a dráma egy helyében rejlik, hol *Aurelius* az üldözött keresztények példáját szeme elé idézve egy monológjában a következőképen töpreng:

Wie oftmals hast du² nicht die Christen ohne Schmähn,
Ohn Unruh, ohne Quaal, vom Henker sterben sehn!
Sie preisen ihren Gott, und ihre gute Sache:
Und jauchzen, dass man sie zu Unschuldsmärtern mache.
Dem Vorbild folge nach. O! kennt ich nur den Gott,
Der sie so tapfer macht; den sie bey aller Noth,
Wenn unsre Schlächter sie zerstückten, braten, sägen,
Als den Gekreuzigten, nur anzubethen pflegen.
Ich selber rief ihn an; mir itzo bezustehn,
Und durch dergleichen Muth mein Sterben zu erhöh'n.
Jedoch, die Zeit gebricht. (258. l.)³

¹ Olv. WEISER FRIGYES, *A katholikus iskolaügy Magyarországon. II. Litera authentica exhibentes origines scholarum Hungaricæ. Fasciculus tertius. Pars. I. 1885. 342. l.*

² *Aurelius* önmagához szól.

³ Nem azonos QUISTORP darabjával ama *Adolescens Aurelius* című iskoladráma, melyet a jezsuita évkönyvek tanúsága szerint Nagyszombatban 1768-ban adtak elő. V. ö. FINÁCZY ERNŐ, *Adalékok a jezsuiták iskolai színjátékának történetéhez. — Egy. Philol. Közlöny. XXIV. 1900. 462. lap.* Ennek ugyanis a ránk maradt és az egyetemi könyvtárban őrzött (Tárca.

Szorgalmasabban, ügylátszik, mint a jezsuiták, merítették a piaristák GOTTSCHED *Schaubühne*-jéből. GOTTSCHED az ő szemökben elsőrendű tekintély volt és midőn az iskolai színpad hasznát fejtegetik, tőle veszik az idézetet, mely szerint «csak azok lehetnek kedvelt szónokok, jó tanítók és kellemes udvari emberek, a kik az iskolai színjátékban szerepüket feltűnő kellemmel és élénkséggel tudják játszani.»¹ A piarista rendnek a XVIII. században egyik legkiválóbb tagja, PÁLLYA ISTVÁN, három iskoladrámát is készített a *Schaubühne* alapján, egyet latin, kettőt pedig magyar nyelven. A latin nyelvű és *Darius* című szomorújáték 1767-ben került színre a piaristák veszprémi gymnáziumában, a hol PÁLLYA akkorában a költészet és szónoklat tanára volt.² TAKÁTS SÁNDOR a színlapon álló *Argumentum*-ból azt következtette, hogy PÁLLYA «CURTIUS RUFUS-nak pár sornyi elbeszélése után» dolgozta ki darabját;³ vele szemben azonban HORVÁTH CYRILL⁴ a színlap alapján helyesen ismerte fel, hogy PÁLLYA *Darius*-a, PITSCHEL FRIDRIK LEBEGOTT-nak a *Schaubühne*-ben⁵ közölt *Darius, Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen* című tragédiája után készült.

76. tok) *Aurelius* című színlap tanusága szerint — mint már TOLDY FERENCZ megjegyzi (*Magyar Akadémiai Értesítő*, 1851. 262. lap) — spanyol volt a tárgya és meséje Granadában játszik. Viszont AYRENHOFF osztrák drámaíró *Aurelius oder Wettstreit der Grossmuth* című ötfelvonásos szomorújátéka (1766), ugyanazt a tárgyat dolgozta fel, mint QUISTORP és pedig bevallotta ennek hatása alatt. V. ö. SEXAU id. m. 81—82. lap. AYRENHOFF darabját prózában magyarra fordította SEELMANN KÁROLY, *Aurelius, vagy a nagy-lelkűségnek nemes-tusakodása* címmel (1795). V. ö. BAYER JÓZSEF, *A magyar drámairodalom története*. II. 419. lap.

¹ Olv. TAKÁTS SÁNDOR, *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*. — *A kegyes-tanító-rendiek budapesti főgymn. értes.* 1891. 97. lap. TAKÁTS nem nevezi meg a helyet, a honnan ezen idézetet vette, de a mint szíves volt velem közölni, minden bizonynyal nem magából GOTTSCHED-ből, hanem valamelyik XVIII. századi piarista munkájából való. «Piarista tanárok kézírataiban — így értesít tovább — gyakran olvastam idézetet és hivatkozást GOTTSCHED munkáit illetőleg.»

² Színlapját közli: TAKÁTS SÁNDOR, *Pállya István élete*. 1894. 19—22. l.

³ Olv. id. m. 18. l.

⁴ Adalékok Pállya István műveire. — *Egy. Philol. Közlöny*. XXVIII. évf. 1904. 433. l.

⁵ III. köt., 2. kiadás. 1746. 195—262. l.

PÁLLYA *Darius*-ának nemcsak színlapja, hanem teljes szövege is ránk maradt, még pedig az eredeti kéziratban;* ép azért talán nem lesz érdektelen, mert az egész iskolai drámairodalomra jellemző, ha röviden összevetem PITSCHEL darabjával, melynek tartalmi vázlata a következő: I. felv. *Bessus* és *Nabarzanes* erős szavakkal ítélik el *Darius* király asszonyos viselkedését a mindjobban előrenyomuló *Nagy Sándor*-ral szemben és egyetértenek abban, hogy *Darius*-t trónjától meg kell fosztani. Párbeszédök utolsó szavait meghallja a görög eredetű *Patron*, a ki ezért nyíltan árulással vádolja őket, a mit azonban ezek kereken tagadnak. *Bessus* és *Patron* már-már egymásra rontanak, mikor megjelenik *Artabazus* és lecsillapítja őket. Ekkor megérkezik *Darius* is, hogy vezéreivel hadi tanácsot tartson. *Nabarzanes* azt az ajánlatot teszi a királynak, hogy egyelőre engedje át a főhatalmat *Bessus*-nak és ha ez a *Nagy Sándor* részéről fenyegető veszélytől megszabadította Perzsiát, foglalja majd el újból királyi trónját. *Darius* árulást lát ezen ajánlatban és *Artabazus* hasztalanul próbálja gyanuját eloszlatni. II. felv. A király megtudja *Patron*-tól, hogy *Bessus* és *Nabarzanes* min törik fejüket és azért megbizsa *Patron*-t, hogy további megbeszélés ürügye alatt küldje el hozzá a két árulót. Ekkor fellép *Thamiris*, *Patron* testvére, és közli *Darius*-szal, a kinek kedvese, hogy *Bessus* és *Nabarzanes* arra akarták rábírní, hogy ölje meg a királyt, a mibe ő szinteg bele is egyezett. *Bessus* és *Nabarzanes* e közben megérkeznek és megismétlik tanácsukat a király előtt, azzal a hozzáadással, hogy azt *Nabarzanes*-nak az istenek sugalmazták álmában. A király ekkor bilincsbe vereti őket. III. felv. *Thamiris* az ő bizalmasának, *Philaris*-nak, társaságában kesereg a veszedelmen, mely a királyt fenyegeti, mert a sereg egy része vezéreinek elfogatása miatt lázadásban tört ki. Ezt közli a fellépő királylyal is, a ki erre *Patron*-t felszólítja, hogy csendesítse le a sereget, *Artabazus*-t pedig elküldi az árulókért, hogy kivégeztessenek. *Nabarzanes* és *Bessus* megjelenvén a király előtt, újból hangoztatják ártatlanságukat, és miközben a gyanút *Patron*-ra igye-

* A kéziratot, melyet PRÓNAY ANTAL tanár úr szives közvetítésével használhattam, a piaristák budapesti központi levéltára őrzi.

keznek áthárítani, egy elfogott levelet kézbesítenek a királynak, melyben *Nagy Sándor* sürgeti *Patron*-t, hogy ígéretét minél előbb váltsa be és ölje meg *Darius*-t. A király hitelt ad ennek a levélnek és szabadon bocsátja *Bessus*-t és *Nabarzanes*-t. IV. felv. *Artabazus* gyanút ébreszt *Darius*-ban a levél valódisága iránt, a ki erre megbizsa az őrség kapitányát, hogy járjon utána a dolognak. *Thamiris* kétségbe van esve a dolgok új fordulatán, a mikor a kapitány jelenti a királynak, hogy a katona, a kinél a levelet elfogták, megvallotta, hogy hamisítva van és hogy *Bessus* és *Nabarzanes* adták át neki. *Patron* hírül hozza, hogy a seregben újból lázadás ütött ki és hogy a lázadók élén a két szabadon bocsátott vezér áll. Ekkor eltávozik *Artabazus*-szal, hogy a király megmentésére minden lehetőt elkövessen, de megjelennek őrségökkel *Bessus* és *Nabarzanes* és elfogják *Darius*-t. V. felv. Az őrség kapitánya és később *Philaris* közlik *Thamiris*-szal, hogy a seregnek a királyhoz hű fele megütközött az árulók-kal, a kik már is futásban keresnek menekülést. E jó hírt nem-sokára maga *Patron* erősíti meg, a ki elmondja, hogy *Nabarzanes*-t megölte és *Bessus*-t elfogta, de a győzelemnek nagy ára van, mert a király *Bessus* kezétől halálosan megsebesült. *Artabazus* hozza a királyt, a ki haldokolva azzal vigasztalja *Thamiris*-t, *Patron*-t és *Artabazus*-t, hogy a hős *Nagy Sándor*-nál hűségökért kegyelmet fognak találni, a lánczravert *Bessus* pedig Perzsia elárulásáért méltó büntetést.

PÁLLYA a német darabot lendületes, az eredetit szinte túl-szárnyaló prózában ültette át latin nyelvre. Egyébként pedig híven, többnyire mondatról-mondatra követi PITSCHEL-t és csak a darab vége felé enged meg magának a párbeszédekben jelentősebb rövidítéseket. A cselekvény, mint az eredetiben, PÁLLYÁ-nál is *Darius* táborában folyik le és öt felvonásra tagozódik. Az I. felvonás mindkettőben egyformán öt jelenetre oszlik; a II. felvonásban is teljes a megegyezés és PÁLLYÁ-nál csak azért van hat jelenet az eredeti hét helyett, mert a két utolsó rövid jelenetet egybeírta. A III. felvonásban szintén oly módon keletkezik eltérés a jelenetek számában, hogy PÁLLYA a rövidebb jeleneteket egybefoglalja, így a hatodikat, hetediket és nyolczadikat, továbbá a tizediket és tizenegyediket úgy, hogy az eredeti tizenegy jelenet helyett nála csak nyolcz van. Az első

három felvonásban a két nő, *Thamiris* és bizalmasa, *Philaris*, PÁLLYÁ-nál csak úgy szerepelnek, mint PITSCHEL-nél, azzal az érthető különbséggel, hogy *Thamiris* nem *Darius* szeretője, hanem királyi neje. Utólag azonban PÁLLYA törölte mindazokat a jeleneteket, a melyekben a nők fellépnek, minek következtében a III. felvonás újabb két jelenettel rövidült és természetesen másféle, de jelentéktelen változtatások is szükségesekké váltak. A női szerepek törlésére pedig PÁLLYA, mint a kézirat mutatja, a III. felvonás végén határozta el magát, mert a IV. és V. felvonásban a női szerepeknek már semmi nyomuk nincsen és *Thamiris*-ről csak mint távollévőről történik emlékezés. Ekként a két utolsó felvonás természetesen megrövidül, különösen az ötödik, úgy, hogy PÁLLYA eredetileg egybefoglalta a két felvonást és csak utólag közbeszúrt jelzéssel választotta őket ismét külön, de nem ott, a hol az eredeti, hanem az eredeti IV. felvonásának hatodik és hetedik jelenete között. A míg tehát PITSCHEL darabjának IV. felvonása nyolcz és V. felvonása hat jelenetből áll, addig PÁLLYÁ-nál a IV. felvonásban csak hat, az V. felvonásban pedig a felvonásvég másféle elhelyezése folytán az eredetivel egyezően szintén hat a jelenetek száma. Az iskolai színpadokon a fődarab előadását tudvalevőleg zene vagy közjáték szokta megszakítani: a mi kéziratunk is ötször (háromszor a felvonások végén, kétszer pedig felvonásközben) jelez «Mufica vel Intermedium»-ot.¹ A színlapon közölt tartalmi vázlat hű kivonata a javított szövegnek, azzal a különbséggel, hogy a IV. és V. felvonást, a mint PÁLLYA eredetileg tervezte, összevontan adja, úgy, hogy a IV. felvonás jeleneteinek száma tizenkettőre szaporodott fel.

PÁLLYÁ-én kívül még több latin nyelvű iskolai drámánk viseli a *Darius* címet,² melyek azonban, a mennyire címökből megítélhető, a perzsa történelem másféle eseményét dolgozták fel. PITSCHEL darabja után talán csak egy komáromi iskolai

¹ PÁLLYA darabjának az eredetihez való viszonyát, stílus tekintetében is, feltünteteti néhány, *Függelék* II. alatt párhuzamosan közölt jelenet.

² V. ö. BAYER JÓZSEF, *A magyar drámairodalom története*. II. k. 390. és 396. l. és FINÁCZY ERNŐ, *Adalékok a jezsuiták iskolai színjátékainak történetéhez.* — *Egy. Philol. Közl.* XXIV. évf. 818. l. és XXV. évf. 397. l.

színmű készült, melyről MAGYARY SULPICZ¹ jezsuita évkönyvek nyomán azt írja, hogy «1754-ben *Bessus*-ról írt művet hoztak színre a nyelvészek, a ki *Darius* királyt megölvén, testi-lelki barátja, *Spitamenes* által *Nagy Sándor* hatalmába került.» Azonban ez is kétséges, nemcsak azért mert *Spitamenes* nevű szereplő nincs PITSCHÉL színművében, hanem főként azért, mert *Bessus*-t PITSCHÉL-nél nem barátja, hanem épen legnagyobb ellenségei, *Patron* és *Artabazus* fogják *Nagy Sándor*-nak át-
szolgáltatni.

PÁLLYA latin nyelvű *Darius*-ánál, ha nem is művelődési, de magyar irodalmi szempontból, sokkal jelentősebb két másik, szintén a *Schaubühne* alapján, de magyar nyelven készített iskolai színműve. PÁLLYA és rendtársai jól tudták, hogy «már mostanában a francziák, olaszok és a németek, Európának leg-nevezetesebb nemzeti, még a deák iskolákban is francia, olasz és német komédiákban gyakorollák az iffuságot. A mint sok elmés komédiajokból kiteccik, a mellyeket az iskoláknak közönséges hasznára nyomtatásba kibocsátanak.»² Azért elhatározták a derék piaristák, hogy ők is követik «ezeknek nyomdokit» és szintén «magyar komédiát» adatnak elő, egyrészt mert ezekben «kedvek töltt az úri hallgatóknak,» másrészt «hogy az illetén iskolabéli magyar játékok által az iffúság a magyar nyelvben gyakoroltassék.» Ennek a hazafias irányzatnak hatása alatt írta meg PÁLLYA két magyar nyelvű iskolai vígjátékát; az egyiknek czime: *Pazarlay és Szűkmarkosy*, a másikat pedig TAKÁTS SÁNDOR eredeti cím hiányában a darabban szereplő két személyről *Ravaszy és Szerencsés*-nek nevezte el.³

Mint *Darius*, *Pazarlay és Szűkmarkosy* is 1767-ben került Veszprémben színre. Forrását, HORVÁTH CYRILL útmutatását követve, KOVÁCS DEZSŐ⁴ állapította meg, a ki a darabot a piaristák

¹ Iskolai színjátékok Komáromban. — Komáromi Lapok. 1883. évf. 12. szám.

² Ez és a következő idézetek PÁLLYÁ-nak egy prologusából valók. Olv. PRÓNAI ANTAL id., ért. 42—43. l. V. ö. TAKÁTS SÁNDOR, *Pállya István élete*. 30—31. l.

³ TAKÁTS SÁNDOR id. m. 29. l.

⁴ *Pállya István «Pazarlay és Szűkmarkosy» című iskolai drámája.* — Irodalomtört. Közlemények. XVII. évf. 1907. 34—63. és 173—192. l.

budapesti középponti levéltárában őrzött kéziratból közölte. Mint Kovács pontos egybevetéséből kitűnik, PÁLLYA komédiájának tulajdonképi cselekvényét DESTOUCHES *Le dissipateur* című vígjátékából vette, melynek GOTTSCHED nejétől származó német fordítása *Der Verschwender, oder die tugendhafte Betrügerin* címmel a *Schaubühne* III. kötetében jelent meg.¹ DESTOUCHES darabjában egy fiatal özvegy a szeretett ifjút oly módon téríti észre esztelen tékozlásából, hogy különböző fogásokkal, leginkább kártyázás által, egész vagyonából kifosztja; a bonyodalom vége az, hogy az özvegy a bűnbánónak kezét nyújtja és evvel vagyonát visszaadja. PÁLLYA ebben a darabjában is mellőzi a női szerepeket és azért a fiatal özvegy helyett egy francia kapitányt léptet fel, a ki a könnyelmű ifjúnak gyermekkorában eltűnt és senkitől sem ismert testvére, és a ki azért tért vissza Franciaországból, hogy öcscsét a romlástól megmentse. A kapitány azonban DESTOUCHES özvegyének cselekedésain kívül még az által is segíti a tékozlót vagyonának elpazarlásában, hogy francziás hajlamokat ébreszt benne és költséges előkészületeket tétet vele egy párizsi útra. PÁLLYÁ-nak ily módon bőven kínálkozik alkalma, hogy a léha francziáskodást pellengérré állítsa és a honi szokásokhoz és magyar erkölcsökhöz való ragaszkodást magasztalja. Ezt a motívumot és a francia kapitány alakját azonban ismét nem saját inventiójából merítette, hanem GOTTSCHED-nének *Die Hausfranzösin, oder die Mammsell* című eredeti vígjátékából² kölcsönözte. GOTTSCHED-né darabjában egy francia katona-kalandoz egy gazdag német kereskedő családját azon ürügy alatt, hogy fiát Párizsba kíséri, a francia nevelővel és szolgálóval szövetkezve már-már a romlásba viszi, mikor végül lehull a lepel a gonosz társaság üzelméről és a kereskedő német érzésű féltestvérenek öröme kiábrándul francziaimadásából. A kapitány alakján és a külföldieskedés motívumán kívül azonban PÁLLYA nem sokat vett át GOTTSCHED-né vígjátékából: mindössze néhány jelenetet az első és második felvonásból, melyet saját darabjának első felvonásában helyezett el. Egyebekben híven követi DESTOUCHES-t, a kinek színművéből csak

¹ II. kiad. 1746. 63—194. l.

² *Schaubühne*. V. k. 1744. 67—190. l.

azokat a részleteket hagyja el, melyeket a szerelmi intrikák töltenek meg. Ily módon mellőzi a negyedik felvonás 7—9. és az ötödik felvonás 7—8. jelenetét, azonkívül az egész második felvonást, úgy hogy DESTOUCHES harmadik felvonása PÁLLYA-nál a másodiknak felel meg. Az eredetinek öt felvonását ezenfelül még egygyel rövidíti meg, de nem elhagyással, hanem olyképen, hogy a negyedik felvonás első felét a második felvonáshoz, második felét pedig a harmadikhoz csatolja. PÁLLYA darabja e szerint csak három felvonásból áll: a hely és idő egységénél fogva az ilyenféle eltolás nem járt semmi nehézséggel és legkevéssbé sem változtatta meg a színmű szerkezetét. Mellőzve tehát egyikét motívumot és néhány jelenetet, melyet GOTTSCHED-né darabjából vett át, PÁLLYA *Pazarlay és Szükmarkosy*-jában nem nyújt egyebet DESTOUCHES *Le dissipateur*-jének hű, bár magyaros fordításánál, melynek cselekvényét a *Schaubühne* német, PÁLLYA pedig magyar földre és magyar viszonyok közé helyezte át.

PÁLLYA másik magyar nyelvű vigjátékát, a *Ravaszly és Szerencsés*-t, 1768-ban adták elő a veszprémi iskolai színpadon. Szövegét egy sárospataki kéziratból¹ HORVÁTH CYRILL² adta ki, a ki egyúttal megállapította, hogy forrása a dán HOLBERG LAJOS *Jakob von Tyboe* című vigjátéka, melyet GOTTSCHED, DETHARDING GYÖRGY ÁGOST fordításában — nem minden aggályoskodás nélkül³ — *Bramarbas oder Der grosssprecherische Offizier* címmel a *Schaubühne* III. kötetében⁴ közölt. *Bramarbas*, a szájhős katona, és *Stiefelius*, a félszeg iskolamester, özvegy *Hartmann*-né szép leányának, *Leonore*-nak, kezeért versengenek. Az anyának nem is volna kifogása egyikök ellen sem, mert gazdagok, de a leány *Liebmann*-t szereti, a kinek ügyét *Schlaukopf*, az élősdí intrikus, vette kezébe. *Bramarbas* elküldi inasát, *Peter*-t, hogy egy poetával *Leonore* nevenapjára szép francia verset csináltasson. *Schlaukopf* azonban elfogja és *Stiefelius*-nak egy *Grossmann* nevű barátjával egy pár ocsmány latin sort irat le,

¹ Az eredeti kéziratot a piaristák budapesti központi levéltára őrzi.

² *Adalékok Pállya István műveihez.* — *Egy. Philol. Közöny.* XXVIII. évf. 1904. 433—457., 735—755. és 827—845. l.

³ Olv. a *Vorrede*-t.

⁴ II. kiad. 1746. 253—366. l.

melyet *Bramarbras* jóhiszemüleg elküld *Leonore*-nak. *Stiefelius* viszont, hogy a szobaleányt, *Cathrine*-t, a maga pártjára vonja, egy zacskó pénzt küld el neki inasával, *Johannes*-szel; *Schlaukopf* azonban úgy intézi a dolgot, hogy *Johannes* a maga pénz-zacskóját a kocsmában elcseréli a részegséget tettető *Peter*-ével, a melyben látszólag több a pénz, a mely azonban valójában csupa értéktelen holmival van megtöltve. Ily módon *Bramarbras* és *Stiefelius* mint kérők természetesen lehetetlenné válnak, sőt a midőn *Hartmann*-né házánál megjelennek, a szobaleány leönti őket vízzel. A két elkeseredett vetélytárs deákokból és katonákból összetoborzott kiseded csapatát először egymás ellen vezényli, de azután *Schlaukopf* ravasz tanácsára összebékülnek és *Hartmann*-né háza ellen indulnak. *Liebmann* azonban közleledtökkor elsüti pisztolyát, mire az egész csapat, élén a hős *Bramarbras*-szal, futásnak ered. *Hartmann*-né már most nem tehet egyebet, mint hogy leánya kezét odaigéri megmentőjöknek, *Liebmann*-nak, kinek ép a döntő pillanatban jelentik, hogy gazdag nagybátyja meghalt és vagyonát rá hagyta.

Á mi változtatást PÁLLYA a *Schaubühne Bramarbras*-án tett, az ismét a szerelmi motívum kiküszöböléséből következik. PÁLLYA vígjátékában a dicsekvő katonatiszt és a hóbortos iskolamester nem egy szép leány kezeért, hanem a megüresedett városi tanácsosságért versengenek, a melynek betöltése a bíró hajlandóságától függ. A bíró tehát *Hartmann*-né szerepét játszsza, a kinek a két vetélytárs egyike ellen sincs kifogása, mert *Csörgő*, a katonatiszt vagyonával, *Deákus*, az iskolamester, pedig tudományával ígérkezik hasznosnak a városra nézve. *Ravasz*, az intrikus, azonban mindakettőt meggyűlölteti a bíróval, az egyiket szemtelen tartalmú versével, a másikat a hitvány kongóval telt pénzzacskóval, melyet az iskolamester PÁLLYA darabjában magának a bírónak szánt. A tanácsosságot végre *Szerencsés* kapja meg, a ki a bírót háza megmentésével maga iránt hálára kötelezi. Az ötlet, melylyel PÁLLYA a szerelmi motívumot forrásából eltünteteti, kétségtelenül szerencsés, a minek következtében aránylag csak csekély számú és jelentéktelen eltérés és változtatás vált szükségessé. Mint a *Schaubühne Bramarbras*-a, PÁLLYA darabja is öt felvonásból áll: a két elsőben még a jelenetek is pontosan egybevágznak, a negyedikben csak

Cathrine monologia marad el és az ötödikben is csak két jelenet, *Cathrine*-nek *Liebmann*-nal és *Schlaupkopf*-fal való beszélgetése és a gazdag nagybácsi halálának hírét hozó inas fellépése, esik el. A III. felvonásban legmesszebbmenő az átalakítás: az eredeti tíz jelenet helyett PÁLLYA csak ötöt ad, a mi részint a női szerepek törlésének, részint egyes jelenetek összevonásának eredménye. A *Schaubühne Bramarbas*-ának szereplői német neveket viselnek és cselekvénye Lipcsében játszik: PÁLLYA természetesen ezen vígjátékában is magyar neveket ad a személyeknek és a történetet magyar városba helyezi át. Magyarosításának egyik sikeres eszköze, mely elfeledteti velünk, hogy fordítással van dolgunk, jóízű nyelve «a későbbi DUGONICS-GVADÁNYI-féle iskolának jellemző magyarsága, törülmetszett, borsospaprikás szólásaival, de terjengésével és durvaságaival is egy-szersmind.»¹

HOLBERG *Jacob von Tyboe*-ját, PÁLLYÁ-val majdnem egyidejűleg, egy másik piarista tanár, DUGONICS ANDRÁS is átdolgozta. Forrása szintén a *Schaubühne* volt, a hogy maga mondja önéletrajzában: «Comoediam... produxi versam ex GOTTSCHEDO, quam iste *Bramarbam* nominat»². DUGONICS e vígjátékot nem is egyszer, hanem háromszor dolgozta át: először magyarul *Gyöngyösi* címmel 1770-ben, másodszor latinul *Opimius* címmel még ugyanazon évben, és harmadszor megint magyarul 1789-ban *Tárházi* cím alatt.³ A két első átdolgozás a váci gymnasium színpada számára készült — a latin nyelvűt MIGAZZI bíboros tiszteletére 1770. máj. 28-án adták elő, — a harmadik pedig kiadás céljából, mely azonban DUGONICS életében nem látott napvilágot. Mint későbbi irodalmi drámáiban, DUGONICS-nak itt is az volt a célja, hogy az alapul vett darabot «talpig megmásolván, úgy alkalmazza a magyar játékszínre, hogy éppen eredeti munkának tessen.»⁴ Jó mutatós magyar ruhát húz tehát az idegen alakokra, valóban magyarrá azonban neki is, ép úgy

¹ Olv. HORVÁTH CYRILL id. ért. 439. l.

² *Analecta Andr. Dugonics.* (Nemz. múz. kéziratár.)

³ Ez utóbbit kiadta HÁHN ADOLF, *Egy. Philol. Közöny.* VI. évf. 1882, 733—776. l.; ugyanő meg is állapította viszonyát forrásához, u. o. 777—792. l. A latin átdolgozásról olv. u. o. VII. évf. 1883. 122. l.

⁴ Olv. *Bátori Mária* elé írt ajánlását. — *Jeles Történetek.* II. könyv. 1795.

mint PÁLLYÁ-nak, inkább csak a külső kereteket sikerült tennie. A szerelmet és a házasságot ő sem tartotta iskolai színpadra valónak: az ötlet azonban, a melylyel helyettesíti, belső valószínűség és életrevalóság tekintetében távolról sem ér fel PÁLLYÁ-éval. A verseny tárgya nála egy aggastyán vagyona, a kinek sem családja, sem rokona nincsen és a ki ép azért valakit keres, a kit fiául fogadhatna. A harmadik átdolgozásban a tehetetlen öreget *Tárházi*-nak hívják, a kinek mindenese, *Gondosi*, azt tanácsolja, hogy *Ágyúsi*, *Deáki* és *Polgári* között válasszon. *Sehonnai* ismert intrikája folytán — a latin verset *Tárházi*, a pénzzaeszköt pedig, mint a *Schaubühne*-ban, *Tárházi* mindenese kapja — *Ágyúsi*, a főkapitány, és *Deáki*, az iskolamester, elvesztik az öreg ember kegyét, ki fiává és örökösévé bátor oltalmazóját, *Polgári*-t, fogadja. Az eredetinek szerkezetét természetesen DUGONICS sem alakítja át: mindössze néhány jelenet változik meg vagy marad el, különösen a harmadik és ötödik felvonásban részint a női szerepek elejtése miatt, részint pedig azért, hogy a darab — mint az ötödik felvonásnál egy jegyzetben említi¹ — nagyon hosszúra ne nyúljon. A szöveggel szemben azonban DUGONICS, főként a harmadik átdolgozásban, sokkal szabadabban jár el, mint PÁLLYÁ: az eredetinek többnyire csak vezetógondolatait veszi át, melyeket aztán drasztikus szókimondással jó magyarosan kiczifráz.

Kevesebb szó, mint PÁLLYÁ és DUGONICS drámai működéséről, esett eddig irodalmunkban FEJÉR GYÖRGY színműirői tevékenységéről. Három darabunk van tőle: *Az öreg fősvény*, *A tisztségre vágyódók* és *A nevelők*.² FEJÉR e darabok szerzősekor, a XVIII. század nyolczvanas éveinek végén, a pozsonyi papnevelőintézet növendéke volt, a hol a magyar nyelv ügyét fiatalos lelkesedéssel minden úton-módon előmozdítani igyekeztek. Bár az előljárók nem jó szemmel nézték, a papnövendékek FEJÉR GYÖRGY-gyel élőkön a városi urak segítségével mégis keresztülvitték, hogy néhány magyar nyelvű színi előadást tarthattak «azon teremben, — a hogy TOLDY³ mondja — mely-

¹ Olv. HÁHN ADOLF id. ért. 789. l.

² V. ö. TOLDY FERENCZ, *Emlékeszéd Fejér György-ről*. 1865.

³ Id. m. 12. l.

ben felszázaddal elébb atyáink a *Moriamur*-t kiáltották fiatal, nemes és szép királynéjoknak». Igy színre hozták ILLEI JÁNOS volt jezsuita *Tornyos Péter* című vigjátékát és FEJÉR-nek említett három darabját. PÉCZELI az ő *Mindenes Gyűjtemény*-ében¹ az egész ország figyelmét felhívta a pozsonyi papnövendékek dicséretes példájára és a többi iskolát és várost is hasonló buzgalomra serkentette, mert «így holmi tsapongó Olaszok, 's más Ország'-kerülő Idegenek, nem jönének-bé, hogy nemzetünknek 's nyelvünknek boszszontására, holmi alá-való Komédiáknak jádzásokkal ki-tsalják pénzünket». De FEJÉR nem érte be azzal, hogy a magyar drámai múzsát az iskolai színpadon ismét szóhoz juttatta, hanem «a drámai költészet és előadások szeretetét a növendékház falain túl, irodalmi úton is el akarta terjeszteni. Rábirta LANDERER-t, a kor legvállalkozóbb nyomtatóját, hogy egy magyar színdarab-gyűjteményt indítson meg.»² Ebben a gyűjteményben jelent aztán meg — neve elhallgatásával — 1790-ben FEJÉR három darabja, melyek közül az egyik, t. i. *A tisztségre vágyódók*,³ szintén a *Schaubühne* alapján készült.

MÉREY SÁNDOR a *Magyar játékszíni darabok lajstromá*-ban⁴ (1796-ból) *A tisztségre vágyódók* forrásául MOLIÈRE-t jelölte meg, természetesen hibásan. Tudtommal LÁZÁR BÉLA⁵ említi először helyesen — egy-két szóval —, hogy e darab, mint DUGONICS *Tárházi*-ja, HOLBERG *Jakob von Tyboe*-ja után készült. Hogy pedig a közvetítő GOTSCHED *Schaubühne*-je volt, maga FEJÉR mondja *Elöl-járó beszéd*-jében: «Ezen Vig-Játék . . . többnyire ama' nagy Érdemű GOTSCHED Úrnak nyomdokai után vagyon el-

¹ II. k. 1789. 69. l.

² TOLDY id. m. 12. l.

³ Teljes czíme: *A' tisztségre vágyódók. Vig-játék. A' mulatságosakban gyönyörködők kedvéért ki-adattatott. Pozsonyban, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel. 1790. A «Ditső Hazánk»-nak ajánlott «előljáró beszéd» végén: Pozsonyi Papság. (Múz. Könyvtár: P. O. Germ. 1503.)*

⁴ Olv. BAYER JÓZSEF, *A magyar drámai irodalom története*. II. k. 418. l. CSÁSZÁR ELEMÉR jegyzete (*Egy. Philol. Közl.* XXVII. 1903. 513. l.) tehát helyreigazítandó.

⁵ *Tanulmányok a jezsuita-drámák köréből. III. Illei János. — Egy. Philol. Közl.* XVI. évf. 1892. 192. l. V. ö. még CZAPÁRY LÁSZLÓ, *Misterium-és iskoladráma. — Egri cist. főgymn. ért.* 1892. 70. l.

készülve; ki-is a' német nyelv pallérozásának első követ vet-
vén, ezen munkáját arra látszatott leg-inkább intézni, hogy
ama' ki-haltt 's a' haza Nyelvnek édessége izlését megvesztegető
deák nyelvnek uralkodó szeretetétől nemzetségét el-idegenítse.»
Természetesen FEJÉR sem adja HOLBERG darabját hű fordítás-
ban, hanem magyarosító átdolgozásban, «mert — úgymond az
előljáró beszédben — minden játéknak a' jelen-lévők, a' nem-
zetség, és a' fel-vett személyek Természetéhez kelletik alkal-
maztatva lenni; hogy a' Természetesség, mely leg-különösebb
dísze a' játéknak, el-ne vesszsen.» Azért felékesítette a darabot
«válogatott köz-mondásokkal, úgy-mint szint annyi nyelvünk
kintseivel.» Egyébként pedig «meg-tisztította, és általlában
meg-másította» az eredetinek «némely részetskéjét, melyekben
a' szőr-szál hasogató vagy minden tsekélységben meg-ütközni
kívánó rágalmazás meg-illetődhetett volna, annál inkább azo-
kat, a' melyek a' Természetesség ellen vetélkedni, vagy ala-
tsonságnak lenni előttünk látszottattak». A legfőbb változtatás
FEJÉR-nél is az, hogy kiküszöböli a női szerepeket: *Bagoli*
Lőrincz gubernális előregedvén le akarja tenni hivatalát.
A király kitüntetésképen rája bizza, hogy utódját kiválaszsa,
és ő a fontos tisztségre, *Deáki* nevű tiszttjével egyetértőleg,
Farmatringosi, «nyugodalomra botsátott kapitányt», vagy *Tén-
tási Orbán* «régi deák tanítót» tartja legalkalmasabbnak. «A nagy
hizelkedő» *Fantsali* azonban, a már ismert verssel *Bagoli*-t
Farmatringosi, a rossz pénzzel telt zacskóval pedig *Deáki*-t
Téntási ellen úgy felbőszíti, hogy a gubernálisságot végül is
Kányai Miklós nevű «gazdag ember» kapja meg. *Kányai* ugyan
nem védi meg *Bagoli* házát a két póruljárt versenytárs ellen,
mert ezek meg sem támadják, de mégis azzal szerez magának
Bagoli szemében személyes érdemet, hogy egy szekér gabonát
küld neki.

Mint látjuk a főmotivum, melylyel FEJÉR a szerelmet
helyettesíti, nem azonos ugyan, de rokon PÁLLYÁ-éval, a kivel
máskülönben is itt-ott egyezik, nevezetesen abban, hogy a
szájhős kapitányt nem, mint az eredeti, hollandiai csatatere-
ken, hanem a hétéves háborúban Sziléziában, egyebek között
Schweidnitznál, szerepelteti. Így közelfekvő a gondolat, hogy
FEJÉR nem magát a *Schaubühne*-t, hanem PÁLLYÁ átdolgozását

használta, annál inkább, mert «elől-járó beszéd»-jében kijelenti: «Ezen Játékot mi egy el-avúltt kézírásban vettük elsőben kezünkben.» Másrészt azonban FEJÉR darabja DUGONICS-éval is mutat bizonyos egyezéseket, így abban, hogy a kinek kegyéért a versenytársak magokat törik, elaggott ember; továbbá abban, hogy az intrikus Nagy Sándor koholt tetteinek elbeszélésében¹ az eredeti «*Godofredi chronica*»-ja helyett a «Hármas Historiá»-ra hivatkozik; abban is, hogy FEJÉR a maga zsidó korezmárosát németes magyarsággal beszélgeti, mint DUGONICS a maga német korezmárosát stb. Ezzel szemben FEJÉR darabjában olyan részletek vannak, melyeket vagy PÁLLYA, vagy DUGONICS a *Schaubühne*-ben levő darab átdolgozásánál elhagyott: így PÁLLYA nem említi, hogy az iskolamester egy tudós latin dissertatiót ad át a bírónak;² PÁLLYÁ-nál a III. felvonás 4. jelenetében előbb *Csörgő* távozik és csak azután *Deákus*, míg a *Schaubühne*-ben³ és FEJÉR-nél épen megfordítva történik; PÁLLYÁ-nál a IV. felvonás 8. jelenetében a szolga nem veszi észre, hogy az iskolamester inasa rossz pénzt hozott, mint a *Schaubühne*-ben⁴ *Cathrine* és FEJÉR-nél a gubernális tisztje stb. Viszont DUGONICS egy pár, a poeta szájába adott szóval helyettesíti az I. felvonás 9. jelenetét, melyben a *Schaubühne* és FEJÉR az intrikust és a kapitány inasát lépteti fel; DUGONICS továbbá elhagyja az V. felvonás 1. jelenetét, melyben az intrikus sikerült cselszövéséről monologizál, azonkívül ugyanazon felvonás 3. jelenetét, hol az intrikus és pártfogoltja tervök sikerültén örvendenek (= FEJÉR III. felvonás 11. és 12. jelenet) stb. Valószínű tehát, hogy az egyezések csak véletlen találkozások, melyek az átdolgozás közös céljából⁵ és a korviszonyokból adódtak és ha FEJÉR a *Bramarbas*-t

¹ *Schaubühne* II. felv. 1. jel.

² *Schaubühne* III. felv. 5. jel.

³ III. felv. 7—8. jel.

⁴ IV. felv. 9. jelenet.

⁵ A tárgy természetéből következik némi hasonlóság a nevekben: így mindhárman használják a *Deáki* nevet, melylyel azonban PÁLLYA és DUGONICS az iskolamestert jelölik, FEJÉR pedig *Bagoti* tisztjét. Véletlen bizonyára az is, hogy DUGONICS az iskolamester inasát *Téntai*-nak nevezi, FEJÉR pedig magát az iskolamestert *Téntási*-nak.

tényleg «egy elavult kézírásban» vette «elsőben» kezébe, az vagy nem volt PÁLLYA vagy DUGONICS kézírata, vagy épen csak ösztönzést merített belőle. Hogy FEJÉR a *Schaubühne*-t magát is ne ismerte volna, már az a tájékozottság is teljesen valószínűtlenné teszi, melylyel «előljárobeszéd»-jében GOTTSCHED irodalmi érdemeiről szól.

Egyébként FEJÉR még DUGONICS-nál is szabadabban áll forrásával szemben. Darabja csak három felvonásból áll, a mit úgy ér el, hogy az eredetinek második és harmadik, továbbá negyedik és ötödik felvonását egy-egy felvonásba, a másodikba és harmadikba vonja össze. Ez az átalakítás a hely és idő egységénél fogva azonban tisztán csak alaki és semmiképen nem érinti a darab belső compositióját: ezen — az V. felvonást nem tekintve — FEJÉR ép oly kevéssé változtatott mint PÁLLYA vagy DUGONICS. A szereplő személyek is — a női szerepeket és egy-két jelentéktelen személyt nem tekintve — ugyanazok, mint a *Schaubühne*-ben és a másik két átdolgozónál: *Bagoli Lőrincz* a *Bramarbas Hartmann*-néjának és *Leonore*-jének szerepét játssza (PÁLLYA: «a biró»; DUGONICS: *Tárházi*), *Farmatringosi*, a *Schaubühne Bramarbas*-ának felel meg (PÁLLYA: *Csőrgő*; DUGONICS: *Ágyúsi*); *Téntási Orbán* a *Schaubühne Stiefelius*-ával azonos (PÁLLYA: *Deákus*; DUGONICS: *Deáki*); *Kányai Miklós* megfelel az eredeti *Liebmann*-jának (PÁLLYA: *Szerencsés*; DUGONICS: *Polgári*); *Fantsali* az eredeti *Schlaukopf*-jának (PÁLLYA: *Ravasz*; DUGONICS: *Schonnai*); *Deáki* a gubernális tisztje, az eredeti *Cathrine*-jának (PÁLLYA: *Istók*; DUGONICS: *Gondosi*); *Fegyverneki*, a kapitány szolgája, az eredeti *Péter*-jének és *Kristóf*-jának (ez azonban a *Schaubühne*-ben — talán tévedésből — nem lép fel; PÁLLYA: *Péter*; DUGONICS: *Peti* és *Pisztoli*); *Pitvarszky*, a deáktanító szolgája, az eredeti *Johannes*-ének (PÁLLYA: *János*; DUGONICS: *Téntai*); *Rendes Gétzi* az eredeti *Grossmann*-jának (PÁLLYA: *Kőrösy*; DUGONICS: *Versci*); a «korcsmáros» az eredeti «*Gastwirth*»-jának (PÁLLYA: «korcsmáros»; DUGONICS: *Trummel*). Az eredetinek mindössze két személye marad el FEJÉR-nél — az ötödik felvonáson végzett átalakítás miatt —: *Michel*, egy inas, a ki a gazdag nagybácsi halálának hírét hozza, és «*ein Officier*», a ki szemtanúja annak az ostromnak, melyet *Bramarbas* és *Stiefelius*

Hartmann-né háza ellen intéznek. A felvonások jelenetezésében is, kivéve az ötödik felvonást, csak csekély és jelentéktelen módosításokat enged meg FEJÉR magának. Az első felvonásban mindössze a *Schaubühne* 4. jelenete marad el, melyben *Schlaupkopf* közli *Liebmann*-nal, hogy *Bramarbas* számára bolond verset fog készíttetni. A második felvonásban összevonja az eredetinek 2. és 3. jelenetét és elhagyja a 4. jelentéktelen jelenetet, melyben a kapitány elkéri inasától a verset. Az eredetinek harmadik felvonásából elhagyja — a női szerepek miatt, — mint PÁLLYA és DUGONICS, a 2., 3. és 4. jelenetet, azonkívül egybevonja a 7. és 8. és a 9. és 10. jelenetet. Az eredeti negyedik felvonását FEJÉR csak annyiban változtatja meg, hogy a 4. jelenetet a 3. jelenet elé teszi és hogy egybeírja a 7., 8. és 9. jelenetet. Az eredetinek ötödik felvonásán azonban már lényegbe vágó módosításokat hajtott végre azért, hogy elhagyta a kapitánynak és iskolamesternek egymás ellen és aztán *Hartmann-né háza* ellen való harcziás felvonulását. Ily módon az eredetinek ötödik felvonásából csak az 1. és 3. jelenetet vehette át és a többi tizenhárom jelenetet két rövid, befejező jelenettel pótolta. Ennek a változtatásnak oka bizonyára a rövidségre való törekvés, mely az egész darabon át, majdnem minden egyes jelenetnél megnyilvánul és a mely FEJÉR-nél még erősebben érvényesül, mint DUGONICS-nál. Csak így adhatott a saját harmadik felvonásának, mely — mint említettem — az eredetinek negyedik és ötödik felvonását foglalja magában, normális terjedelmet.

Bramarbas és *Stiefelius* harczának mellőzésével FEJÉR kétségtelenül HOLBERG vígjátékának egyik leghatásosabb részletét hagyta el, mely éppen a darab befejezését tartja a komikum magaslatán és teszi érdekfeszítővé. E hiányt azonban csak akkor vesszük észre, ha FEJÉR darabját szembeállítjuk forrásával, máskülönben szerkezeti szempontból semmiféle fogyatkozását nem érezzük. Nem lehet kétséges, hogy a három magyar átdolgozás között FEJÉR-é a legsikerültebb: főmotívuma, melylyel a szerelmet helyettesíti, legalább is oly termékeny, mint PÁLLYÁ-é, a hogy pedig érvényesíti, egyenletességben, következetességben és fordulatosságban túlsz mind PÁLLYÁ-n, mind DUGONICS-on. A mennyire HOLBERG vígjátéka idegen jellemeivel és idegen

viszonyaival egyáltalán megmagyarosítható, ez FEJÉR-nek, bár nem fényesen, de mindenesetre jobban sikerült, mint akár PÁLLYÁ-nak, akár DUGONICS-nak. A cselekvény vezetésében gyorsaságra, a párbeszédekben pedig rövidségre és élénkségre törekszik, úgy hogy ebben a tekintetben FEJÉR darabja a színpadról bizonyára még a *Schaubühne*-ben levő átdolgozásnál is hatásosabb volna. Máskülönbben pedig FEJÉR nyelve, bár magyarul és erőteljes, sehol nem sérti a jóízlést és szemben PÁLLYÁ-val és különösen DUGONICS-csal mindenütt megőrzi az irodalmi színvonalat. Lehet, hogy DUGONICS éppen FEJÉR átdolgozásának megjelenése következtében állott el attól a szándékától, hogy a saját átdolgozását közrebocsássa. A vígjáték morálját FEJÉR egy hét versszakból álló és az «előljáró beszéd» után következő *A' játék-nak mivóltja* című költeményben fejt ki.¹

FEJÉR-nek ezen vígjátéka nem is maradt hatástalan. TÓTFALUSY JÓZSEF arról értesít bennünket diáriuma előszavában, hogy a losonczyi ref. gymnasiumban «egy Canicula, vagy Szűn napok alkalmatosságával (1794. körül) játszották azon vígjátékot, mely: *Tisztiségre való vágyódás* Czim vagy Titulus alatt jött világ elejibe».² Nem lehet kétség benne, hogy e vígjáték azonos FEJÉR-ével; ez annál bizonyosabb, mert TÓTFALUSY nyomtatásban megjelent darabra hivatkozik. A világi színpadra is eljutott FEJÉR darabja: a kolozsvári színtársulat ismételten játszotta a *Tisztiségre vágyódók*-at, vagy más czímen *Farmatringosi*-t, így nevezetesen 1799-ben Debreczenben és Nagyváradon.³ Sőt Selmezbányán még 1827. febr. 24-én is a

¹ FEJÉR átdolgozásának jellemzéseül olv. *Függelék III.*

² Olv. BERNÁTH LAJOS, *A protestáns iskoladramákról.* (Különlenyomat a *Protestáns Szemlé*-ből.) 1902. 4. l.

³ Olv. FERENCZI ZOLTÁN. *A kolozsvári színeszet és színház története.* 1897. 109. l.; v. ö. u. a. 289. l. Hogy azonban a budai színtársulat is játszotta volna — mint BERNÁTH (id. ért. 6. l.) állítja — arra nem találtam adatot, sőt MÉREY a «Játékszínen nem játszott»-nak jelöli (v. ö. BAYER JÓZSEF, *A magyar drámai irodalom története.* II. k. 418. l.). Igaz, hogy KELEMEN LÁSZLÓ a *Nemz. magy. játszó-társaság* által játszott kéziratos darabok közt említ egy *Tisztiségre vágyódók* címűt, de ha abbeli állítása, hogy egyfelvonásos érzékenyjáték, helyes, akkor nem lehet FEJÉR vígjátékával azonos (v. ö. BAYER id. m. II. k. 431. l.). Valószínűleg tollhízával van dolgunk és *Tisztiségre vágyódók* helyett *Tisztiség eladás* olvasandó.

Nemes Magyar Társaság tagjai SEVERLAY MÁTYÁS igazgatótanár nevenapján az ev. lyceumban egy *A tisztségre vágyók* című vígjátékot hoztak színre.¹ Ennek az előadásnak színlapját közli a *Tudományos Gyűjtemény*:² a szereplő személyek ugyanazon neveket viselik, mint FEJÉR darabjában, csak *Kányai* neve van *Kámjai*-nak írva, a mi valószínűleg nyomdahiba.

Látjuk, hogy GOTTSCHED *Schaubühne*-jének a XVIII. századi magyar drámairodalomra tett hatása, ha nem is mélyenjáró, mégsem jelentéktelen. Része van a magyar nyelvű iskolai színmű felvirágoztatásában és a mi ennél több, az ő közvetítésével érvényesült a mi irodalmunkban először a francia dráma hatása, hogy azután BESSENYEI fellépésével közvetlen hatása is egyre növekedjék. A dán HOLBERG-et is, ki mint vígjátékiró szintén francia, MOLIÈRE, hatása alatt állott, hazánkban először a GOTTSCHED *Schaubühne*-jében megjelent német átdolgozásokban tanulták ismerni és lehetséges, hogy PÉCZELI JÓZSEF is 1790 körül a *Schaubühne*-ből³ fordította a *Politikus csizmadia*-t, a mely színre is került,⁴ de nem jelent meg nyomtatásban. Talán volt KAZINCZY-nak⁵ valami reális alapja is, mikor KIS JÁNOS-nak írta: «PÉCZELI egyy tiszteletet érdemlő ember volt: de hiszen ez volt az ő Originálja a' Németek közt, GOTTSCHED is».⁶ Meg vagyok különben győződve, hogy a részletkutatás az

Akkor pedig — daczára annak, hogy KELEMEN a kéziratos darabok közt sorolja fel — nem más, mint SZABÓ JÓZSEF-nek egy 1 felvonásos, szintén németből fordított sentimentális drámája, mely ENDRÓDY JÁNOS *Magyar Játékszín*-ének III. kötetében (1793. 291—329. l.) jelent meg és a melynek tárgya egészen más, mint HOLBERG vígjátékáé.

¹ Olv. HLAVATSEK ANDRÁS és KIRÁLY ERNŐ, *A selmeczbányai ág. hitv. evang. kerületi lyceum története*. 1896. 116. l.

² 1827. V. köt. 124. l.

³ I. k. 2. kiad. 1746. 235—324. l.

⁴ V. ö. BAYER JÓZSEF, *A magyar drámairodalom története*. I. 193. l.

⁵ *Levelezés*. Kiadta VÁCZY JÁNOS, V. k. 155. l.

⁶ Az első HOLBERG-fordítások közt említi még BAYER (id. m. id. h.) KORNELI JÓZSEF *Szegény kevély*-ét, mely szintén színre került, de nem jelent meg könyv alakjában és HATVANI ISTVÁN *Arabiai por*-át, mely nem került színre, de megjelent nyomtatásban (1793). E kettő német fordítása azonban nincs meg a *Schaubühne*-ben, ép úgy a *Das Hausgespenst, oder Abra cadabra* című vígjátéké sem, úgy hogy BENYÁK-ra és SIMAI-ra, HOLBERG szintén nem a *Schaubühne* által hatott (v. ö. CZECZKÓ ANTAL,

eddig ismerteken kívül GOTTSCHED hatásának még több nyomát fogja felfedezni úgy az iskoladrámában, mint irodalmunknak a XVIII. század második felébe eső első drámai kísérleteiben. De kétségtelen az is, hogy e hatás a XVIII. század vége felé, legalább közvetlenségében, mint Ausztriában, úgy nálunk is megszünt. LESSING és SHAKESPEARE a drámairodalomnak új korszakát teremtették meg és maga FEJÉR GYÖRGY is már szükségesnek tartotta a *Tisztásra vágyók* előszavában a mentegetőzést, hogy az elavult GOTTSCHED nyomdokain halad: «Igen helytelenül ítélne az, ki ezen darabot a' MOLIER, LESSING, GOLDONI vígjátékaival egybe-vetvén, izetlenséggel, és tellyes tudatlansággal vádolna»; azért hozzát teszi, hogy «finomabb játékokkal is fogjuk Nemzetünket mulatni; sőt a' MOLIER-ből fordított darabból sem szűkölködünk».

A drámát és a színpadot nem tekintve azonban GOTTSCHED sem mint költő, sem mint æsthetikus, nem volt nálunk semmiféle hatással, ép oly kevéssé mint 1750 után Ausztriában. Így nem véletlen, hogy költői művei, sőt maga a *Critische Dichtkunst* is, a budapesti könyvtárak egyikében sem található. Vajmi ritka eset, hogy valaki mint tekintélyre hivatkozzék rá, vagy elismerje, hogy műveiből tanulságot merített. Így UNGVÁRNÉMETHI TÓTH LÁSZLÓ 1816-ban megjelent *Versei*-hez adott jegyzetei közt (200. l.) említi, hogy német verseket írván GOTTSCHED és ADELUNG prosodiájához nyúlt, a hol «elhűlve» látta, hogy «a' németnek még csak leg kisebb sorverse sines metrum nélkül». RÉVAI MIKLÓS is *A Vers Szerzés két különböző Módjáról: a Hang mérseklésről és a Páros véghangzásról íratott vetélkedése*-ben* (1781/82.) német verstani ismereteit leginkább GOTTSCHED német nyelvtanából meríti, melynek a prosodia negyedik részét alkotja. GOTTSCHED-nak pl. egyebek között azt is elhiszi, hogy a rim német találmány és hogy a németektől származott át a többi nemzetekhez. Szokatlan volt az olyan eljárás, mint RÁJNIS JÓZSEF-é, ki a VERGILIUS *Georgicon*-jának fordítása elé irt előljáró beszédében GOTTSCHED-ra hivatkozva írja: «Így azért a'

Simai «Váratlan vendég»-e és «Mesterséges Ravaszság»-a. — *Egyet. Philol. Közl.* XIX. 1895. 394. l.).

* V. ö. CSAPLÁR BENEDEK, *Révai Miklós élete*. III. k. 1886. 22—37. l.

Németektől is tanulhatták volna azt a' Kassaiak, a' mit én, a' ki tisztább forrásokból hörpögettem a' Tudományomat, azon egy írásnak háromféle fordításával, és egy azokhoz alkalmaztatott hasonlatossággal nyilván megmutattam, tudniillik: hogy más a' Rabi Fordítás, a' mellynek reguláját a' Kassaiak egy Némettől tanútták; más a' Köz-fordítás, a' mellyet GOTSSED Úr ajánlott; más a' Jeles Fordítás, a' mellyért NEUKIRCH ditséretet kapott a' Norimbergai Tudósoktól». ¹ Erre a már megíratása idejében elavult tanácsról írja KAZINCZY KÖLCSEY-nek 1814. máj. 19-én: ² «KONDÉ nekem küldte egy RÁJNIS által fordított *Georgicát*. Van néhol benne érdem, de vad! vad! — GOTSCHED és NEUKIRCH az ő emberei. És ezt 1814-ben!!!» ³ Máskülönben még azok az írók is, a kik az objectiv történetíró álláspontját foglalják el, elítélően nyilatkoznak GOTTSCHED-ről és irodalmi működéséről. Még a legméltányosabb SZERDAHELYI GYÖRGY ALAJOS, ki úgy emlékezik meg GOTTSCHED-ről, mint «qui certe literaturae patriae magis, quam suo honori profuit». ⁴ A DÖBRENTEI *Erdélyi Múzeum*-ában ⁵ megjelent *A' Német Dráma' Története*i című cikkben azonban egyebek közt ez olvasható: «A' német publikum hitt egy ideig (GOTTSCHED) ítélete praetendált helyeséginek, de csak kevés esztendeig tartott a' tőle 's izlésétől való megcsalátás. A jobb talentumok általlátták, hogy ő a' Francia Poétákat fordításával elrontja, 's a' maga által írt tragikai munkák is minden belső érdem nélkül vannak. Nem is volt semmi Poézis' nemére születve: csupán a' vers' mehanikájában lévén jártas, a' Poézis lényének sejdítése nélkül, rettegett minden nagy gondolattól, merész helyzettől, úgy a' karakterek erős festésétől, 's lankadatlan, szárazon, feszesen dialógizált».

Költőink és kritikussaink az akkori német írók felfogásának hatása alatt és ama hasonlóságnál fogva, mely az 1740 körüli

¹ *Máyó Virgilius Publiusnak Georgiconja. Az-Az Gazdaságra Tanító Versei. Fordította: Kőszegi Rájnis József. Az ő halála után kiadta: Póka-Teleki Kondé József Benedek. 1814. XXII. l.*

² *Levelezés. Kiadja VÁCZI JÁNOS. XI. k. 376. l.*

³ Ép így ír SZEMERE PÁL KAZINCZY-nak 1814. jan. 17-én. *Levelezés. XI. k. 190. l.*

⁴ *Poësis Dramatica. 1784. 136. l.*

⁵ IX. füz. 1817. 56—57. l.

német és a XVIII. századvégi magyar irodalom állapotában megnyilvánult, szinte kivétel nélkül a legnagyobbfokú lenézéssel és pártos szenvedélyességgel szólnak GOTTSCHED-ről és arról a szerepről, a melyet a német irodalom történetében játszott. KAZINCZY¹ pl. 1810. szept. 10-én ezt írja CSERÉY FARKAS-nak: «Nem csodálkozom én, hogy az én Epistolámat, és mind azt, a' mi a' fenntebb Poezis nemére való . . . Erdélyben becsülni sőt csak megérteni is igen kevés számú Olvasó tudja; úgy van az itt is. Németországban is úgy volt, mikor KLOPSTOCK megszólalt és a' GOTTSCHÉD nyírville helyett elikbe Tokajborral teljes poharakat tett.» WIELAND után ismételtén «der wässerigste, nachlässigste, geist- und geschmackloseste aller Deutschen Skribenten des XVIII. Jahrhunderts»-nak nevezi² és a mikor első szépirodalmi folyóiratát készül megindítani, BODMER és BREITINGER példája lebeg szeme előtt: «Emlékezem, BODMER és BREITINGER mely emelkedést ada a német nyelvnek veszekedéseikkel, s egy folyó írást készülgeték kiadni, mely munkáinkat bírálgassa, s mind íróinkat, mind olvasóinkat iskolázza»³ Ép így ítélnék KÖLCSEY és BAJZA is GOTTSCHED-ről. A kritikáról elmélkedvén pl. KÖLCSEY ekként nyilatkozik: «A kritika, ha céljának megfelelni akar, a literatúra egészét tükör gyanánt tartozik visszaadni . . . Így lett a német közönség LESSING, LANGE, WIELAND, KLOPSTOCK s mások által a GOTTSCHED kárhozó oldalaira figyelmessé, s egy közönséges nyelv és izlésbeli reformatio kezdődött el.»⁴ GOTTSCHED KÖLCSEY szemében maga a homály és sötétség, melyből azonban a német kultúra javára világosság született: «Én ugyan feltettem magamban — írja 1832. aug. 3-án SZEMERE PÁL-nak — mostantól fogva minden pört távol kerülni. Nem a GOTTSCHED és LESSING kora ez, hol zavarból szép jövődő keljen ki. Akkor homály és világosság harczott, most harczol ember és ember, s ily harcban mi lehet más nyereség, mint ütleget és

¹ *Levelezés.* VIII. k. 85. l.

² *Olv. Wieland, Adelung ellen: Mi a' Tiszta Németiség? — Felsőmagy. Minerva.* 1825. III. k. 269. l. jegyz.; V. ö. még *Levelezés.* V. k. 155. l. és a *Dayka Gábor Versei* (1813.) elé írt bevezető életrajzban. XXVII. l.

³ *Pályám emlékezete.* Kiadta: ABAFI LAJOS. 1879. 283. l.

⁴ *Minden Munkái.* III. k. 131. l.

kék folt?»¹ BAJZÁ-nál is GOTTSCHED neve egyjelentésű a korlátoeltsággal és az önző irodalmi diktatorsággal, mikor a conversations-lexikoni pörben odakiáltja DÖBRENTÉI-nek: «Az hiszi-e kegyed és bajnok társa dr. BALOGH, hogy a kegyetek *gottschedi, biesteri, nicolaii* kiáltozásai meg fogják állítani a planéták forgását.»² GOTTSCHED-ot és egész korát LESSING lángeszű, de egyoldalú és azért igazságtalan világitásában látja:³ «Mi vala a' GÖTHÉ-k' és SCHILLER-ek' nemzetének izlése — kérdi a KAZINCZY-tól eszközölt *Galotti Emilia*-fordításhoz csatolt LESSING-méltatásban⁴ — a' mult század' első tizedeiben? Mi vala GOTTSCHED' kezei közt? BODMER megtisztogatója ugyan és testet kölcsönzött neki, de lélek és szellem nélkül . . . Megjelent LESSING. Tudomány és izlés, ítélet és nyelv-csín benne hasonlatlanul több mint BODMER-ben, 's épen ellenkező a' vizenyős *gottschedéjival* . . . Azt a' huzakodó, széles és még is nehézkes beszédet, mellyet a' GOTTSCHED-ek épen úgy erőszakkal nemzeti sajtásággá akartak keresztelni, mint nálunk némelly lucifugák, LESSING' írásaiban nem találni, 's «ki ír még is inkább eredetileg németül mint LESSING?» ezt kérdi HERDER, 's az a' HERDER, kiről józan kétleni nem fogja, hogy ne ismerte legyen, még pedig igen is jól, LESSING' neologismusait». Ebben a nyilatkozatában BAJZA GOTTSCHED-ot már nemcsak mint æsthetikust itéli el, hanem mint német grammatikust és a német irodalmi nyelv reformátorát is: pedig ezen a téren érte el Németországban, Ausztriában és — mint a következő fejezetben látni fogjuk — nálunk is legnagyobb hatását.

IV. Gottsched hatása nyelvtanirodalmunkra.

GOTTSCHED-nak a német irodalmi nyelv megtisztítására és grammatikai rendszerbe foglalására irányított tevékenysége

¹ Minden Munkái. IX. k. 367. l.

² Összegyűjtött Munkái. Kiadta: BADICS FERENCZ. IV. k. 1899. 252—253. l.

³ V. ö. PATAI JÓZSEF, *Bajza és Lessing*. — *Egyet. Philol. Közl.* XXXII. évf. 1908. 39. l.

⁴ A Külföldi Játékszin. I. k. 1830. 99—100. l. (Összegyűjtött Munkái. III. k. 268—269. l.)

természetszerűleg nem lehetett hatással íróinknak és tudósainknak a magyar irodalmi nyelv és tudományos nyelvészet körül kifejtett működésére. A mikor ugyanis minálunk a XVIII. század végén az ilyenféle nyelvi és nyelvészeti törekvések ébredezni kezdtek, GOTTSCHED már ezen a téren is nemcsak Németországban, hanem Ausztriában is teljesen el volt avulva: ha íróink még itt-ott hivatkoznak is rá, csak azért teszik, hogy megvetett nevével ellenfeleiket megbélyegezzék. Csak iskolai magyar nyelvtanirodalmunkban mutatkoznak hatásának némi nyomai, melyek azonban alig bizonyítanak többet annál, mint hogy magyar nyelvtaníróink ismerték német grammatikáját. Két irányban azonban jelentős GOTTSCHED német nyelvtanának hazánkban való elterjedése: egyrészt mert a mi első német íróink is, mint az osztrákok, belőle tanultak nyelvhelyességet, másrészt mert a MÁRIA TERÉZIA alatt nálunk annyira divatba jött német nyelvtanulás, a mennyiben nem pusztán élőlészó útján történt, közvetlenül vagy közvetve teljesen rátámaszkodott. Tehát ha GOTTSCHED grammatikai működésének nincs is magyar irodalmi, van mindenképen nagy és fontos magyar művelődéstörténeti jelentősége.

Mint már az előbbi fejezetben említettem, az önálló német irodalmi törekvések nálunk csak a XVIII. század közepe táján vették kezdetüket.* Természetes, hogy német íróink nyelvhelyesség és nyelvtisztaság tekintetében még az osztrák írók megett is messze elmaradtak, először mert egy részöknek nem is volt a német az anyanyelve, másodsor mert közép- és felsőiskoláinkban a német nyelv természetesen nem érvényesülhetett oly mértékben, mint Ausztriának akár szláv tarto-

* Német nyelvű irodalmi termékek természetesen előbb is jelentek meg nálunk, a mint német lakosságú városaink is a német nyelvet használták ügyvitelökben. Sem itt, sem ott nem éltek dialektussal, hanem a császári kancellária és azután LUTHER nyelvét, tehát a lassankint kifejlődő irodalmi nyelvet igyekeztek követni. Kulturtörténetünknek egy érdekes fejezete lesz e százados nyelvi hatásnak kimutatása, mert benne tükröződik leghívebben német városainknak és ezek szellemi és gazdasági életének Németországgal való érintkezése. — E tanulmány megírása után kaptam kézhez SCHULLERUS ADOLF-nak igen érdekes czikkét: *Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen.* — *Archiv des Vereins für siebenb. Landesk.* XXXIV. k. 1907. 218—235.

mányaiban is. Érdekes és az erdélyi szász viszonyokra nézve is jellemző a szász MARIENBURG LUKÁCS JÓZSEF vallomása:¹ «Auf eine sehr sonderbare weise lernte ich, wie alle meine Landsleute, die deutsche Sprache, da unsere Nationalsprache (t. i. az erdélyi szász dialektus) nur so viel von der Hochdeutschen hat, dass man sie erkennen kann, dass es einst die deutsche Sprache war. An gründliche, veste Sprachregeln wurde nicht gedacht und man sprach und schrieb deutsch, wie man Deutsche sprechen hörte oder schreiben sah, ohne wissen zu können, ob das was man nachahmte, auch wirklich recht war. Erst seit wenigen Jahren fängt man auch bey uns an, und kann, nach unserer Lage und unsern Verhältnissen, erst jetzt anfangen, auch im Unterrichte im Styl, etwas genauer und gründlicher zu werden.» Még a XIX. század első évtizedében is vissza-visszatér a vád az *Annalen der Literatur und Kunst in dem österr. Kaiserthume* című kritikai folyóiratban hazai német íróink hibás nyelvhasználata ellen; alig idéznek könyvezímet, melyet nyelvi szempontból meg nem korrigálnának. Még BREDETZKY SÁMUEL-ről is, hazai német íróink egyik legelőkelőbbjéről, azt írja benső barátja, GLATZ JAKAB: «Es fehlte alle dem, was er schon als Gymnasiast schrieb, nicht an Geist, Witz und Originalität; wohl aber mitunter an Correctheit und Reinheit der Sprache... Da sein lebhafter Geist nicht Geduld hatte, sich auch mit einem strengeren Studium der deutschen Grammatik und Orthographie zu befassen, so liess das was er schrieb, in Bezug auf beyde immer etwas zu wünschen übrig».² A kikben azonban nem hiányzott a türelem, hogy nyelvérzéküket grammatikai tanulmokkal finomítsák és tökéletesítsék, azoknak természetesen GOTTSCHED *Sprachkunst*-jához kellett nyúlniok, ép úgy mint az osztrák íróknak. Hogy a XVIII. században mily szorgalmasan forgatták GOTTSCHED német nyelvтанát, annak kétségtelen jele az a körülmény, hogy régibb könyvtárainkban több példányban is feltalálható. A *Pressburger Zeitung* (1764. jul. 25.iki sz.) is

¹ *Grundlinien des Deutschen Styls* című és alább említendő műve előszavában. (1796).

² Olv. *Annalen der Literatur und Kunst in dem österr. Kaiserthume*. III. k. 1812. *Intelligenzblatt*. 235. l.

annyi érdeklődést tesz fel iránta olvasóinál, hogy egy Lipséből keltezett levél alapján ezt a hírt hozza: «Die berühmte Gottschedische Sprachlehre, welche schon zum Gebrauche, und Unterrichte der Franzosen, und Italiäner gedrucket worden, und unsere (t. i. a levéliróé) Sprache unter diesen völkern so glücklich ausgebreitet hat, ist nun auch für die Russen eingerichtet, und neulich dem Hrn. Professor damit aus Petersburg, ein so unverhofftes, als angenehmes Präsent gemacht worden.»

Azonban ennél a magánhasználatnál sokkal jelentősebb, hogy iskoláinkban mindenfelé tankönyvül használták. És tényleg GOTTSCHED nyelvtana, mely — mint említettem — a latin grammatikák mintájára készült, idegen ajkúak tanítására sokkal alkalmasabb volt, mint német anyanyelvűeknek a német nyelv szellemébe való bevezetésére. «Gottsched hielt sich — jegyzi meg helyesen MATTHIAS ADOLF¹ — viel zulange und zu weitläufig bei den gemeinen grammatischen Begriffen und Einleitungen auf, anstatt sie kurz zu berühren; denn der deutschen Sprache Unkundige sollten ja nicht belehrt werden, sondern solche, die bereits der Sprache mächtig waren und für die deshalb solche Belehrungen von Nutzen gewesen wären, welche das besondere Wesen und die besondere Natur der deutschen Sprache trafen und welche auf besondere Mängel, deren Vermeidung nötig ist, hätten verweisen müssen». El is terjedt GOTTSCHED nyelvtana egész Európában: francziára többször is fordították, azonkívül olaszra, hollandira, oroszra és különösen gyakran latinra.² Nálunk is leginkább latin átdolgozásokban használták.

GOTTSCHED német nyelvtanának iskoláinkban való nagy elterjedése politikai viszonyainkban gyökerezett. A monarchia egységesítésére való törekvésében MÁRIA TERÉZIA tudvalevőleg igen alkalmas eszköznek tekintette az iskolaügyet is. A német

¹ *Geschichte des deutschen Unterrichts. (Handbuch des deutschen Unterrichts. I. k. 1907.)* 106. l. — Evvel a szemrehányással különben már a kortársak is illették, pl. JOH. FRIEDR. HEYNATZ, *Briefe die deutsche Sprache betreffend.* III. rész. 1772. 237. l.

² Olv. EUGEN WOLFF id. m. I. 73. l. Egy osztrák latin nyelvű kéziratok átdolgozást, melyet PRIMISSER CASSIAN cistercita-szerzetes készített (1760), említi NAGL u. ZEIDLER, *Deutsch-öst. Literaturgesch.* II. k. 377. l.

nyelvet szánta összekötő kapocsnak a kettős birodalom soknyelvű népe között és azért mindenképen rajta volt, hogy az iskola segítségével a német nyelvtanulást a más ajkúak közt elősegítse. Nálunk Magyarországon legelőször a katolikus konviktusokat, melyek közül egy-kettő a piaristák, a legtöbb azonban a jezsuiták felügyelete alatt állott, szemelte ki eszközül céljai elérésére, mert ezekhez férhetett hozzá legkönnyebben. A kísérletek az ötvenes évek vége felé veszik kezdetüket, és a hatvanas években már javában folyik a német nyelv tanítása. A nagyszombati királyi konviktus 43 alumnusa közöl 1766/7-ben 28-an tanul németül és 10-en francziául, 1769-ben már minden növendék tanulja a német nyelvet. A nagyszombati *Adalbertinum*-ban 1769-ben szintén mind a 49 növendék tanul németül, a budai konviktusban pedig 1768-ban 15-en.¹ A katolikus iskolák példájára és a kormány nógatására azután a protestáns intézetekben is kezdtek a német nyelvet tanítani. Így pl. Nagykőrösön 1764/5-től fogva alkalmaztak német instruktort 30 frt díjazás mellett² és Sárospatakon is, hol a «tokos»-nak esúfolt két KAZINCZY-fíú volt az első németül tudó deák, már 1769-ben tanítottak német grammatikát.³ A debreczeni consistorium 1772-ben 15 magyar frtot fizetett egy hozzáértő deáknak a német nyelvnek a collegiumban való tanításaért, a következő évben meg szintén egy deáknak 60 rhénes frtot adott ugyanazért; majd BELEZNAV MIKLÓS generális vállalkozott a német Sprachmeister tartására, a ki 250—300 rhénes frt fizetést kapott és a kinek a consistorium 1778-ban házat vett.⁴ A kolozsvári collegiumban szintén már 1761-ben alkalmaztak német tanítót a tudós CORNIDES DÁNIEL személyében, kinek fizetéséről WESSELÉNYI ISTVÁN báró özvegye gondoskodott. Hasonló körülmények közt és ugyanazon időben kezdődött a német nyelv tanítása a marosvásárhelyi collegiumban; a nagyenyedi collegium elöljáróságát pedig 1771 decz. 15-én szólítja fel a főconsistorium a német nyelv tanítá-

¹ V. ö. FINÁCZY ERNŐ, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I. k. 1899. 343—344. l.; v. ö. még 177—181. l.

² BARCSA JÁNOS, *A debreczeni collegium és pártikulái*. 1905. 76. l.

³ V. ö. KAZINCZY, *Pályám emlékezete*. Kiadta ABAFI LAJOS. 16—17. l.

⁴ V. ö. BARCSA JÁNOS id. m. 72. l.

sára a következő okok alapján: «Mind sok úri atyánkfiai, mind a közhaszonra nézve jónak és igen szükségesnek találta a fő-consistorium, hogy Enyeden is megkezdjék a német nyelv tanítását, mivel akár a világi, akár az egyházi pályát nézzük, kivált a mostani időben megbecsülhetetlen a nyelvek tudása. A politikai és katonai pályán, tapasztalás szerint csak azok haladnak elé, kik nyelveket tudnak s ezek közt a német nyelvet. Az egyházi pályán egyebek közt nagy haszna van ennek, mikor külföldre menő deákok tudnak németül».¹

Így terjedvén középiskoláinkban a német nyelv tanítása, természetesen segédeszközökre volt szükség: nyelvtanokra, szótárakra, olvasmányokra. Ennek a szükségletnek érdekes kifejezője PÁPAI PÁRIZ *Dictionarium*-ának 1767-iki kiadása, mely a magyar szavakat nemcsak latinul, hanem — FELMER MÁRTON nagyszombati hitszónok közreműködésével — már németül is értelmezi.² Hogy a német grammatikák közül éppen GOTTSCHED-ét hozták be iskoláinkban tankönyvül, és nem pl. BÉL MÁTYÁS-ét,³ mely magában Németországban is feltűnést keltett és még 1755-ben is III. kiadást ért, ennek okát minden bizonynyal abban kell keresnünk, hogy akkorában Ausztriában GOTTSCHED grammatikája már föltétlen tekintélyre emelkedett. «Est Viri hujus — mondja POTITT JÁNOS podolini piarista tanár alább említendő és 1775-ben megjelent német grammatikájának előszavában — apud omnes cultiores Germanos autoritas maxima, ejusque laborem, studium et conatum hoc in genere non supervacaneum universa miratur, et sequitur Germania», a hol POTITT-nak az «universa Germania» helyett inkább csak Ausztriát kellett volna említenie, mert 1775-ben magában Németországban már mint nyelvtanítót sem csodálta senki GOTTSCHED-ot. Némely intézetekben GOTTSCHED nyelvtanát eredeti német nyelvű kia-

¹ TÖRÖK ISTVÁN, *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. k. 1905. 310—311. l.

² V. ö. MELICH JÁNOS, *A magyar szótárírodalom*. I. füz. (*Nyelvészeti füzetek*. 46. sz.) 1907. 185—186. l.

³ *Institutiones Linguae Germanicae*. I. kiad. Lőcse, 1718. Latinul írt német grammatikájával ellentétben németül írt magyar nyelvtana a XIX. század elejéig maradt használatban.

dásaiban használták, mint pl. Selmeczbányán¹ vagy a szempezi *Collegium Oeconomicum*-ban, melynek tannyelve német volt és a hol a «*stilus curialis et scriptura*» tanára a német nyelv és helyesírás szabályait GOTTSCHED grammatikája alapján tüzetesen tanította.² Egyébként azonban tudós iskoláink akkori latin jellegének megfelelőleg latin nyelvű átdolgozások voltak használatban, melyek gyors egymásutánban jelentek meg; magyar nyelvű átdolgozás csak jóskára látott napvilágot.

A legrégebb ilyen latin nyelvű átdolgozás, melyet a Nemz. Múzeum könyvtárában találtam, 1769-ben jelent meg a következő czímmel: *Compendiosa Linguae Germanicae Grammatica. In Usum Potissimum Ungarorum Germanice Discere Volentium Excerpta E Grammatica (Tit.) D. Profess. Gottsched. Claudiopoli, Typis Coll. Academ. Soc. Jesu* (160 l., könyvtári jelzete: «L. germ. 592»)³ Ezen kiadással szóról-szóra, cím és lapszám tekintetében, is egyezik a Nemz. Múzeum könyvtárának egy másik, «L. germ. 594» jelzetű példánya: *Cassoviae Typis Sac. Caes. Reg. Apost. Majest. Anno 1774*. Lapszám tekintetében eltér ezektől, de máskülömben czimben és szövegben teljesen összevág ezen átdolgozásnak egy harmadik, a Nemz. Múzeumban «L. germ. 595» alatt őrzött példánya: *Typis Joseph. Francisc. Kollmann, Privil. Acad. Typog. Et Bibl. 1775* (168 l.)⁴ melylyel ismét mindenben, lapszám tekintetében is, egyezik «Nemz. Múz. L. germ. 596»: *Typis Joseph. Francisc. Kollmann, Privil. Acad. Typog. Et Bibl. 1776*.

¹ V. ö. BREZNYIK JÁNOS, *A selmeczbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. 2. és 3. füz. 235—236. l.

² V. ö. FINÁCZY ERNŐ id. m. I. k. 259. l. POTITT-ról is ezt mondja nyelvtanának alább említendő ismertetése: «Bisher hat er sich nach der obenbenannten Sprachkunst des Professor GOTTSCHED gerichtet; nun mehro aber kann er das von ihme verfertigte Werk mit grösserm Vortheil brauchen». Ugyanúgy OSTERLAMB EPHRAIM alább említendő nyelvtanának előszavában.

³ A magyarországi német grammatikákat a következőkben tüzetesebben tárgyalom, hogy tanulmányommal egyúttal a magyarországi német nyelvtanítás történetéhez is némi adalékot nyújtsak.

⁴ A könyvtábla belső oldalán levő bejegyzés szerint «ez a könyv GAGYI PÁLFFI DOMOKOSÉ» volt (1811), és előzőleg úgy látszik, JOANNES UGRON de ABRAHAMFALVA-É (1779).

GOTTSCHED nyelvtanának ezen latin nyelvű átdolgozása, melyet a következőkben A-val jelölök, kétségtelenül a *Kern der deutschen Sprachkunst* alapján készült. Ez világosan következik abból, hogy példáiban mindig egyezik a *Kern*-nel, mely a tüzetes *Sprachkunst*-tól ebben a tekintetben nem ritkán eltér, és hogy nincs egy fejezete sem, melynek megfelelője ne volna meg a *Kern*-ben, a mely pedig nemcsak összevonja a *Sprachkunst*-ot, hanem egész részeket el is hagy belőle.¹ Máskülömben azonban a *Kern*-nek nem egyszerű fordítása, hanem meglehetősen szabad átdolgozása. Az eltérést első sorban az okozza, hogy elejétől végig erősen kurtítja az eredetit, a melynél ugyanazon könyvalakban majdnem 100 oldallal rövidebb. Mindjárt az I. rész (*Rechtschreibung, Orthographia*), mely a «betük»-ről és a helyesírásról szól és a *Kern*-ben 1—75. l.-ig terjed, átdolgozásunkban alig két oldalt foglal el: a hangokról csak a legszükségesebbet közli, a helyesírásról pedig nem ebben a részben, hanem csak a könyv végén (154—160. l.²) emlékezik meg egészen röviden. A II. részben (*Wortforschung, Etymologia*) ismét elhagyja azokat a fejezeteket, melyekben «a szavakról általában és felosztásukról» van szó és mindjárt áttér a névelőre és a főnév ötféle declinációjára, a hol ismét mellőzi a főnevek képzésével és a nemi szabályokkal foglalkozó paragrafusokat. Ez utóbbiakat aztán a 106—119. lapon adja. A III. részben (*Wortfügung, Syntaxis*) nincs lényegesebb eltérés azon kívül, hogy lehetőség szerint rövidíti forrásának előadását; a IV. részt (*Tonmessung, Prosodia*) azonban egészen elhagyja és helyébe az *Orthographia*-ról szóló, már említett szabályokat teszi, még pedig mint *Pars V*-t, noha IV. rész nincsen.

Mindezen rövidítésekre az átdolgozót nyilvánvalóan pædagogiai okok birták rá: az általános grammatikai kategóriák meghatározását vagy igen rövidre fogja, vagy egészen mellőzi,

¹ A következőkben, ha más kiadást nem idézek, mindig a *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst*-nak Lipcsében 1752-ben megjelent III. kiadására (8-r., 678 l., Nemz. Múz.: «L. germ. 609») támaszkodom, a *Kern der deutschen Sprachkunst*-nak pedig egy az eredeti IV. kiadás után TRATTNER-nál Bécsben 1764-ben megjelent pontos utányomatára (kis 8-r., 252 l. Nemz. Múz.: «L. germ. 612»).

² A lapszámokat «L. germ. 592»-ből idézem.

hisz a tanulók azokat úgyis ismerték már a latin nyelvtanból; csak a leglényegesebb jelenségekre szorítkozik és csak a legfontosabb szabályokat adja, egyszóval csak azokat az elemeket öleli fel, melyekre idegen ajkúnak a német nyelvtanulás kezdetén okvetlenül szüksége van. A német szavak mellé mindenütt odaiktatja magyar jelentésöket és a *declinatio* és *conjugatio* paradigmáit végig magyar megfelelőikkel kíséri, pl.:

Singularis.	Pluralis.	Praeteritum.	Perfectum.
N. Der Mann	die Männer.	Ich bin gewesen non gewest.	daß ich gewesen sey.
Ez a Fér-fíú.	ezek a Fér-fiak.	Voltam.	hogy lettem volt
G. Des Mannes.	der Männer	Du bist gewesen.	du gewesen seyst.
Ezé a Fér-fíúé.	Fér-fiaké.	te voltál.	lettél volt.
D. Dem Manne.	den Männern.	Er ist gewesen.	er gewesen sey
Ennek a Fér-fíú- nak.	Fér-fiaknak. stb. (14. l.)	ő volt.	lett volt. stb. (37. l.)

Máskor is látni, hogy az átdolgozó tudatában van annak, hogy magyar fiúk számára írja nyelvtanát, így nevezetesen a hangtanban, a hol a német hangokat nem latin, hanem magyar megfelelőkkel magyarázza, pl.: «*Litteræ Germanis eadem sunt, quæ Ungaris. Aliquas tamen earum duplicant, alias varie pronunciant. — A, a pronunciatursicut Ungaris A sine accentu vg. fam... S, s ante Consonantem, uti apud Ungaros S ut: stahl. sed post vocalem, si cum eo coalescat syllabam, pronunciatursicut Sz vg. aſt, miſt*» (3. l.).* Általában azonban természetesen sejtelve sincs azokról a mélyebb eltérésekről, melyek a két nyelv szelleméből következnek; de hiszen ilyen, a nyelv-

* A KERN-ben (1—4. l.) a megfelelő hely a következőkép hangzik: «Die Buchstaben der Deutschen kommen grösstentheils mit den lateinischen überein: ausser dass wir einige Verdoppelungen haben, die unserer Sprache eigen sind... A, a. wie das lat., ital. und franz. A. Es ist bald lang und gezogen, wie in *kam*; bald kurz und scharf, wie in *bald* oder *Kamm*. . . . S, s. wie ein lat. s. Doch mit dem Unterschiede, dass es vor einem andern Mitlauter stärker zischt, als wenn es gleich vor, oder nach dem Selbstlauter steht. *Stahl, sterben, Stimme*; wie *Schtahl, schterben, Schtimme*: hergegen wenn es nach einem Selbstlaute steht, und mit ihm eine Syllbe machet, behält es den zarten Laut: wie *Ast, West, Mist* . . .»

nek gyökeréig hatoló belátást magánál a mesternél, GOTTSCHED-nál is hiába keresünk, a ki a német declinatióban is csak azért különböztet meg hat esetet, mert a latinban is ugyanannyi a casusok száma. A könyv szerzőjének nevét nem ismerjük, mert egyik kiadásban sem nevezi meg magát; mindenesetre azonban magyar ember volt, valószínűleg jezsuita tanár.

Az ismertetett átdolgozásnál is több kiadást ért és nagyobb elterjedésnek örvendett egy másik, szintén latin nyelvű és névtelenül kiadott compilatio (az alábbiakban *B*-nek nevezem), melynek tőlem ismert legrégebb kiadása 1770-ben jelent meg, és pedig Németországban: *Grammatica Germanica, Ex Gottschedianis Libris Collecta. Francofurti & Lipsiae, apud Josephum Aloysium Crätz* (nyomdahiba folytán: 203 l., minthogy azonban a «64» és «65» szám kétszer van használva, az oldalak száma a valóságban: 205;¹ Budapesti Egyet. Könyvtár: «Hc 883»²).² Ennek a kiadásnak újabb lenyomata ugyanazon lapszámozási hibával:³ *Grammatica Germanica, Ex Gottschedianis Libris Collecta. Francofurti & Lipsiae, apud Josephum Aloysium Crätz 1774.* (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 594ⁱ»). Ezekkel teljesen egyező a következő két kiadás, a hol a lapszám — feltűnő módon — szintén csak tévedésből (a «175» és «176», ill. «192» és «191» szám kétszeres használata folytán) 203, a valóságban 205: 1. *Grammatica Germanica, Ex Gottschedianis Libris Collecta In Usrum Exterarum Nationum Praecipue Hungariae Et Poloniae. Viennae Sumptibus Joannis Georgii Weigand, Universitatis Bibliopolae. MDCCLXXII.* (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 593»);⁴ és 2. *Grammatica Germa-*

¹ Ép úgy van az «50.» l. hibásan «44.»-gyel jelölve, utána azonban helyesen «51.» következik.

² A címlapon levő feljegyzés (*Conv. Leucs. Anno 1772*) szerint 1772-ben a löcsei convictusban használták.

³ A lapszám még többször is el van hibázva, de a különbözet a további számozásban meg van igazítva.

⁴ A könyvtábla és a címlap közt levő levél első oldalán e bejegyzés olvasható: *Liber Francisci Dobosj Comp. Debretz. Ano 1772 die 13. Maji*; a név fölött és alatt pedig e háromszoros sóhajtás: «Fáj a' szivem te éretted Fáj a' szivem te éretted Fáj a' szivem te éretted.» Utána ismét: *Jam Samuelis Jntzedij. 1811 Die 13^a Maji Comparavit Kecskemeti 5. grossis*; erre után Intzédy kezétől ez a kevésbbé elkesere-

nica, *Ex Gottschedianis Libris Collecta*. Posany, *Sumptibus Johann Doll, Bibliopole*. 1774 (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 594°»). Ama körülménynél fogva, hogy ezen átdolgozásból Németországban is több kiadás jelent meg (az 1770-iki talán épen az első kiadás), az tetszhetik valószínűnek, hogy Németországban keletkezett is, a hol a könyvkiadói spekuláció jól tudta, hogy a latin nyelvű tankönyveknek a magyaroknál és lengyeleknél nagy keletjük van: «Lateinische Grammatiken — mondja RÜDIGER J. C. C. a külföldiek, vagy jobban mondva nem németajkúak számára készült német nyelvtanok ismertetésében¹ — können nach bisheriger Beschaffenheit des Schulwesens am ersten für Polen und Ungarn dienlich seyn».² Ismerték is jól ezen átdolgozást Németországban, a mint RÜDIGER rövid bírálata mutatja,³ a ki az 1770-iki CRÄTZ-féle kiadást idézvé, folytatja: «Ist auch in Presburg 774. und in München bey CRAETZ 778. wieder aufgelegt, so wenig bey der Magerkeit und dem strengen Gottschedianismus daraus zu machen ist. Die angehängten Vocabeln, Gespräche und andere Aufsätze, die über ein Drittel ausmachen, geben für so neue Zeit schlechte Muster der teutschen Sprache, und das Latein ist auch polnisch genug.»

De épen ezen elmaradottságból következtetem, hogy a könyvet nem németországi szerző, hanem valószínűleg valamely

dett mondat: «Germanica Lingva necessaria est ac Lingva Materna in quibuscunq. partibus Universi Mundi.»

¹ *Neuester Zuwachs der teutschen, fremden und allgemeinen Sprachkunde*. IV. St. Leipzig, 1785. 39. l.

² Érdekesen nyilatkozik erről a kérdésről a *Magyar Hirmondó* (1781. évf. 90. lev. 717. l.) OSTERLAMM EPHRAIM alább ismertetendő nyelvtanának bírálatában: «A külföldiek nagyon tsudálkoznak azonn, hogy nálunk akár-melly nyelvet, nem nemzetünknek született nyelvén, hanem mind tsak Deákul íratott könyvekből szokás tanulni. E' szerint, p. o. a ki a Deák szót tanulni kezdi, annak már eleve szükség Deákul tudnia, hogy a Deák szóra oktató Grammatikát meg-érthesse. E' miatt fülem hallottára sokan tsúfolják vala a Magyar és Lengyel nemzetet. Az élő nyelvekre hasonlóképpen Deák könyvekből, s Deák nyelvenn szokták az ifjúságot tanítani. S az úgy-anynyira lábra kapott szokás nálunk, hogy ha valaki mást akarna kezdeni, nem igen fogná elő-mentit tapasztalni.»

³ Id. m. id. r. 41. l.

Észak-Magyarországon működő szerzetes tanár írta,¹ a ki magyar és lengyel fiúkat német nyelvre tanított² és a ki művét esetleg németországi kiadónak bocsátotta rendelkezésére. Igaz, hogy a könyv grammatikai részében nincs egyetlen nyom sem, mely e következtetést megerősitené, mert a szerző a latinon kívül semmiféle más nyelvre, sem a magyarra, sem a lengyelre, nincsen tekintettel. Ez azonban az átdolgozás rendeltetéséből magyarázható: kétféle anyanyelvű tanulók számára lévén írva, a hol az egyik rész sem értette a másik nyelvét, csakis a latint, mely amúgy is az iskola tannyelve volt, használhatta közvetítőnek. Másképen vagyunk azonban a könyv nem grammatikai részével: a mig ugyanis A pusztán csak grammatikát ad, ad-

¹ E mellett szól az is, hogy a *vocabularium*-ban katolikus egyházi, nevezetesen szűz Mária-ra vonatkozó kifejezéseket állt össze. («L. germ. 593»: 129—130. l.)

² Hasonló körülmények közt írta a lengyel származású POTIT JÁNOS is az ő német grammatikáját: *Grammatica Germanica Ad Usum Polonae Praesertim Juventutis Conscripta Anno Domini M.DCC.LXXV. Cassoviae, Typis Joannis Michaelis Landerer* (408 l.; Budapesti Egyet. Könyvt.: «Fc. 4985»). Ez is GOTTSCHED után készült, szintén latin nyelven, de a lengyelt is felhasználja, körülbelül oly mértékben, mint A a magyart. Egy «J. B» alá rejtőző bíráló, a ki POTIT-nak valószínűleg tanártársa volt, e nyelvtanról a *K. K. allergnäd. priv. Anzeigen aus sämmtl. k. k. Erbländern* (V. évf. 1775, 401—403. l.) című kritikai folyóiratban egyebek közt ezt mondja: «Nach deme Ihro kaiserl. königl. apost. Majestät, die zur Gespansschaft Zips gehörige, und im Jahre 1412, an die Krone Pohlen vrpfändete XIII Kronstädte, und die Herrschaft Lublyo, nebst den dazu gehörigen Städten Lublyo, Pudlein, und Gniesen vor drey Jahren von Pohlen zuruckgenommen haben: so waren Ihre Landesmütterliche Sorgen, unter andern auch darauf gerichtet, die deutsche Sprache, welche in der Stadt Pudlein, eben so eine Muttersprache, vor zwey Jahrhunderten gewesen, als sie es noch in den benachbarten Dorfschaften, und dem grössten Theile dieser Gespanschaet ist, wiederum empor zu bringen. Aus dieser Ursache bekamen die Väter der frommen Schulen, welche zu Pudlein ein schönes Kloster haben, den allergnädigsten Befehl, der bey ihnen studierenden zahlreichen adelichen Jugend, die besonders aus dem Königreiche Gallicien, wie aus Pohlen überhaupt, sich da einfindet, einen Unterricht in dieser Sprache zu geben. Um nun dieser allerhöchsten kais. königl. Verordnung schuldigste Genüge zu leisten: hat sich der dortige P. und öffentliche Lehrer der Grössen-Lehre, Hr. JOHANN NEPOM. POTIT entschlossen, eine in Latein verfasste Anweisung zu dieser Sprache, für die pohlnische Schuljugend zu verfassen.»

dig ebben az átdolgozásban a nyelvtan után egy rövid német-latin vocabularium, néhány német-latin szölam-csoport és dialogus, végül több olvasmány következik. Az olvasmányok a következők: 1. *Sinnreiche Redensarten von pohnischen Sachen* (egyik oldalon német, a másikon latin szöveggel; «L. germ. 593» 156—162. l.); 2. *Einige Uebersetzungen aus der Gottschedischen Redekunst*, és pedig *Pliniusból* «a fordítás hasznáról» és *Curtiusból* «a scytha követnek Sándorhoz intézett beszéde» (egyik oldalon latin, a másikon német szöveggel; u. a. kiad.* 162—175. l.); 3. *Kurze Lebensbeschreibung einiger berühmten Männer aus Pohlen* (csak német nyelven; 176—184. l.); 4. *Johann Georg Hagers kleine Geographie von dem Königreiche Pohlen*, melyhez még *Anmerkungen von dem Königreiche Pohlen* járulnak (mindkettő csak német nyelven; 184—203. l.). Mint látjuk, az olvasmányok majdnem mind lengyel vonatkozásúak, magyar vonatkozású nincs köztük egy sem, hacsak a scytha követnek N. SÁNDOR előtt mondott beszédét nem akarjuk annak venni: ebből nyilvánvaló, hogy ezen átdolgozás első sorban a lengyel ifjúságnak volt szánva. Kétségtelenül ebben rejlik oka annak, hogy a magyar tanügyben bekövetkezett és alább említendő változás alkalmából egy másik redactio is készült belőle, egy «editio secunda», «auctior et emendatior», melynek előttem ismeretes két legrégebb kiadása 1780-ból való: 1. *Grammatica Germanica, Ex Gottschedianis Libris Collecta. Editio Secunda. Agriae, Typis Scholae Episcopalis. Anno M.DCC.LXXX* (221 l.; Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 597»), 2. *Grammatica Germanica Ex Gottschedianis Libris Collecta. Editio Auctior Et Emendatior. Posoniae & Cassoviae Sumptibus Joannis Michaelis Landerer. Typographi & Bibliopolae. 1780* (207 l.; Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 597^f»). Ez utóbbival czim és lapszám tekintetében teljesen egyezik egy, ugyanazon kiadónál megjelent 1785-iki kiadás, melynek Nemz. Múz. könyvtári jegye: «L. germ. 599^j». Czimben és lapszámban eltér ezektől: *Grammatica Germanica, Ex Gottschedianis Libris Collecta. Adiecta Est Geographica Descriptio Regni Hungariae. Posonii, apud Aloysium*

* A következőkben is, ha nem említék más kiadást, «L. germ. 593»-ból idézem a lapszámokat.

Doll, 1784 (210 l.; Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 598»), melylyel ismét lapról-lapra és czimben összevág «L. germ. 589» (Nemz. Múz. Könyvt.): *Augustae Vindelicorum, Sumtibus Nicolai Doll, 1785*. Ebben a szerkezetben csak három olvasmány van: 1. *Sinnreiche Redensarten von pohlnischen Sachen* (németül és latinul; «L. germ. 597»: 143—154. l.); 2. *Einige Uebersetzungen aus der Gottschedischen Redekunst* (latinul és németül; u. a. kiad. 154—167. l.); és végül az első szerkezettől való eltéréssel: 3. *Kurtze geographische Beschreibung Des Königreiches Hungern Welche Statt einer Einleitung von den vornehmsten Gebirgen, und Flüssen dieses Königreichs vorgestellt wird* (u. a. kiad. 168—221. l.).¹

Ezen változtatás folytán a második szerkezetben bizonyos paritás létesült a magyar és lengyel vonatkozású olvasmányok között, máskülönben azonban nincs köztök, nevezetesen grammatikai részökben, semmi különbség. Ezen grammatikai rész pedig nem GOTTSCHED *Kern*-je, hanem tüzetes *Sprachkunst*-ja alapján készült: ezzel egyezik, a hol a kettő közt különbség van, példák tekintetében, azonkívül van több olyan fejezete, mely a *Kern*-ből hiányzik és csak a *Sprachkunst*-ban van meg, végül nem ritkák a szószerinti egyezések a *Sprachkunst*-tal olyan helyeken is, a hol a *Kern* előadása eltér. Azért persze valószínű, hogy az átdolgozó, hacsak irányítás szempontjából is, a *Kern*-t is használta, a mint az *A* szerzője is bizonyára ismerte a *Sprachkunst*-ot is. Egyébként *B* szabadabban jár el GOTTSCHED-dal szemben, mint *A*, és még erősebben rövidít: *A*-ban a nyelvtan 160 lapot foglal el, *B*-ben pedig csak 129-et, bár ez a példák felsorolásában nem oly fukar, mint amaz. A hangtan *B*-ben, hol a német hangok csak latin megfelelőikkel vannak magyarázva,² valamivel terjedelmesebb, mint *A*-ban, de az *Ortho-*

¹ Hogy ennek a szerkezetnek a felsoroltakon kívül még számos más kiadása is közkézen forgott, bizonyítja pl. a *Magyar Hirmondó* főntemléttett bírálata, mely panaszosan említvén, hogy az 1780-ban megjelent magyar nyelvű német grammatika (bizonyosan KRATZER-É) két év óta nem jelent meg új kiadásban, így folytatja: «GOTTSCHÉD kised Grammatikája... a közelebb múlt esztendőben ugyan itt Pozsonban szinte kétszer, ha nem többször, adatott újontan világra.»

² A *q*-nál ezt a megjegyzést teszi: Quomodo *Q* ante *h* debeat pro-

graphia-ról szóló rész egészen el van hagyva. A szavakról általában és felosztásukról szóló fejezetet *B* is mellőzi, a főnevek képzésével és nemével pedig egészen röviden, mintegy másfél lapon végez, «nam regulæ — úgymond — quas dare possem, aut ceteris linguis communes sunt, aut tantis subjectæ exceptionibus, ut numerus nominum exceptorum vix von major esset numero eorum, quæ sub regula continentur; melius erit, si quis addiscendo vocabula Germanica, eodem tempore addiscat articulum, qui ipsorum genus indicat» (7. l.). A declinatio tárgyalása *B*-ben kétszerte több helyet foglal el, mint *A*-ban, leginkább azért, mert a *Sprachkunst*-ból számos példát közöl az egyes hajlítási osztályokhoz. A *Declinatio Nominum Propriorum* 2c. *Nominis Gott Deus*-ről szóló néhány szabályt (23—24. l.) az átdolgozó aligha a *Sprachkunst*¹ alapján állította össze, hanem valószínűleg más forrásból vette át, melyet azonban nem sikerült megtalálnom.² Abban is mutat eltérést, a miben talán szintén idegen hatást szabad sejtenünk, hogy a nőnemű főneveket többes jelök szerint nem a II. és IV. declinatióba sorozza, mint GOTTSCHED, hanem valamennyit a IV-be. A melléknév declinációjánál és fokozásánál, bár szűkebb szavú, a *Sprachkunst* alapján mégis valamivel bővebb, mint *A* és a *Kern*, melyekkel szemben oly módon takarékoskodik a helylyel, hogy a középső felsőfokú melléknév declinációjának tényleg felesleges táblá-

nuntiari, facilius a tuo magistro linguæ viva voce addiscere poteris, quam explicatione intelligere, quære igitur ex eo, quomodo verba sequentia pronuntientur. adht octo. das Buch liber ...» (2. l.).

¹ V. ö. 163—167. és 395. l.

² ANTESPERG és POPOVITSCH osztrák nyelvtanírók említett grammatikáin kívül még a következő, a XVIII. század második felében GOTTSCHED műve után legelterjedtebb grammatikákat forgattam: 1. C. FRIEDR. AICHINGER, *Versuch einer teutschen Sprachlehre. Frankfurt und Leipzig. 1753.*; 2. CHR. FRIEDR. HEMPEL, *Erleichterte Hochteutsche Sprach-Lehre. Frankfurt und Leipzig, 1754.*; 3. H. BRAUN, *Anleitung zur deutschen Sprachkunst, zum Gebrauche der Schulen in den Churlanden zu Baiern. München, 1765.*; II. kiad. u. o. 1775; u. a. *Anleitung zur deutschen Sprachkunst, zum bequemeren Gebrauch von ihm selbst ins Kurze gezogen. Dritte und verbesserte Auflage. München, 1775.*; 4. JOH. FRIEDR. HEYNATZ, *Deutsche Sprachlehre zum Gebrauch der Schulen. Berlin, 1770.* (én a IV. kiadást használtam, 1790; Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 654.»)

zatos feltüntetését elhagyja. Ép így jár el a számnévnél is, valamint a névmásoknál, hol ismét a *Sprachkunst*-ből veszi át az udvarias megszólításnál használatos személyes névmásokról szóló megjegyzéseket, melyek a *Kern*-ben és *A*-ban hiányoznak. Az igeragozásnál minden bevezetés nélkül tér rá a segédigékre és aztán a többi ige ragozására, hol a participiumokról szóló fejezetet, mely az *A*-ban megvan, elhagyja. A mondattanban még erősebben rövidít és még több önállósággal dolgozza fel — ha ugyan itt is nem áll idegen hatás alatt — a GOTTSCHEDE-től átvett anyagot. Hogy azonban itt is a *Sprachkunst* és nem a *Kern* a forrása, az a körülmény mutatja, hogy az igekötőkkel összetett igékről szóló fejezet csak *B*-ben és a *Sprachkunst*-ban van meg, ellenben a *Kern*-ben és *A*-ban hiányzik.

B-vel némi rokonságban áll egy harmadik latin nyelvű német grammatika, melynek szerzője NAGYAJTAI NAGY GYÖRGY, a kolozsvári főiskolában a böleselet és német nyelv tanára:¹ *Elementa Linguae Germanicae In Gratiam Hungaricae Et Transylvanicae Inventutis Ex Optimis Autoribus Collecta. Viennae, Typ. Joan. Thom. Nob. de Trattner, Sac. Caes. Reg. Aulae Typogr. Et Bibliopolae. MDCCLXXV.* (377 l.; Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 750».)² Az előszóban NAGY a német nyelv tanulásának fontosságát hangoztatja, melyet a tudománypártoló nagy királyné, MÁRIA TERÉZIA úgy Magyarországon, mint Erdélyben, mindenképen előmozdítani igyekszik. Úgy látja azonban, hogy eddig ezen a téren nem történt annyi, mint a mennyi kívánatos volna, pedig a magyar ifjúságnak, mely a latin nyelvben a legjáratosabb a világon, volna hozzá elég fogékonysága: «Hoc motus argumento, et Officio quod mihi impendet necessitatem imponente, statueram anto duos circiter annos intuitu promouendi Linguae Germanicae Studii certos in me suscipere labo-

¹ V. ö. SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Írók Élete*. IX. k. 1903. 578—579. l.

² A címlapon levő bejegyzés szerint e könyv 1786-ban BOROS ANDRÁS-é volt és 1821-ben (vagy 1819-ben) DER'SY MÓZES-é, ki a könyvtábla belső oldalára e versszakot írta: «Enek.

Isten hozzád! már elhagylak,
Szoros Kötelesség hív,
El-hagylak, csak ne lássalak,
Hogy mint szenvedsz igaz Hív.»

res, quorum primitiæ sunt hæc *Elementa Lingvæ Germanicæ*, quæ in gratiam Hungariæ et Transyluanciæ Juuentutis, quam idem Sanguis, eadem Lingua, idem perpetuæ Amicitia et mutui auxilii Fœdus coniunxit, publica esse volui.» Eredetiségre nem tart igényt, hanem maga bevallja: «Horum quidem fundamenta plerumque ex alienis fontibus desumta esse fateor; meus tantum in his colligendis et concinnandis fuit labor, et quod longis verborum ambagibus prolata in nucem coegerim, breuiter adtacta ad captum explanauerim, quodque perpetuum Lingvæ Interpretem egerim, Teutonico nimirum Idiomate dicta sermone Latio reddiderim.» Ezután didaktikai utasításokat ad, melyek szerint könyvét használandónak és a német nyelvet eredményesen taníthatónak gondolja.

NAGY főforrása is természetesen GOTTSCHED és pedig *Sprachkunst*-ja, a melyet oly arányban használ fel, hogy grammatikája A-nál és B-nél, de még a KERN-nél is terjedelmesebb lett. A KERN (88. l.) pl. az idegen szavak képzőinek tárgyalásánál nem ad példákat, mint a *Sprachkunst* (183. l.) és utána NAGY; ép úgy a *Sprachkunst*-ra (244—245. l.) támaszkodik NAGY (79—80. l.) a hiányos hajlítású főnevek ismertetésében, melyek a KERN-ben (110. l.) csak röviden vannak említve; a *Sprachkunst*-ból (246—247. l.) vette NAGY (82—83. l.) a melléknévről szóló szabályokat is, melyek a KERN-ből egészen kimaradtak stb. De azért NAGY is erősen rövidíti a *Sprachkunst*-ot, elsősorban az által — mint a már tárgyalt grammatikák is, — hogy az általános grammatikai fejtegetéseket mellőzi. Így pl. az igeragozáshoz való bevezetésben mondja: «Verba maximam merentur in Lingua Germanica considerationem. De eorum proprietatibus et varia diuisione præuie multa dicere non oportet, cum illæ vel communes sunt Lingvæ Latinæ, vel in quibus differunt suis locis deinceps insinuabuntur» (114—115. l.). De NAGY nemcsak rövidíti, hanem sok tekintetben át is alakítja GOTTSCHED grammatikáját. A hangtanról és helyesírásról szóló részben lényegében azt nyújtja, a mit GOTTSCHED, de az egymásután és a mód, a hogyan előadja, nagyon eltérő. Még legnagyobb az egyezés NAGY és GOTTSCHED között az alaktan tárgyalásában, habár ebben a részben is fordulnak elő nem épen jelentéktelen eltérések. A legjobban azonban a

mondattanban függetleníti magát NAGY GOTTSCHED-től persze nem önállóságra való törekvésből, hanem más forrás hatása alatt. Kétségtelen, hogy NAGY GOTTSCHED nyelvtanán kívül még több más, de GOTTSCHED-től szintén befolyásolt grammatikát is használt, mint ezt az előszóból vett fönti idézetben maga is állítja. Így bizonyos, hogy ismerte és használta *B*-t vagy ennek a GOTTSCHED-től való eltérésekben forrását; ezzel egyezik ugyanis az erősen és gyengén declináló és az amlautot szenvedő hím-nemű főnevekről szóló megjegyzéseiben (NAGY: 64—65. l., *B*: 13—14. l.), továbbá a «Gott» és a tulajdonnevek declinációját tárgyaló paragraphusban (NAGY: 76—78, *B*: 23—24. l.), a hol azonban *B*-nél bővebb. Mint *B*, NAGY is az összes nőnemű főneveket a IV. declinációba sorozza és pedig tudatos eltérésben GOTTSCHED-től és *B*-vel (17. l.) majdnem szóról-szóra egyező megokolással: «*Pauca quædam — úgymond — Nomina Substantiua fœminina pertinent ad hanc declinationem, quæ tamen nos reiciimus ad quartam declinationem, quam pro generali substantiuorum fœmininorum declinatione constituimus*» (69 l.). Még több egyezést mutat NAGY BRAUN-nak fentebb említett nyelvtanával: így a *német betűk használatáról általában* (NAGY: 17—24. l., BRAUN, *Anleitung*, 1765: 53—108. l.), és a *hangoknak szótagjaikra való helyes felosztásáról* című részekben (NAGY: 28—30 l., BRAUN: 202—210. l.); továbbá az idegen szavak neméről szóló paragraphusban (NAGY: 58. l., BRAUN: 278—279. l.), a módbeli segédigéknek «anomala»-ként való tárgyalásában (NAGY: 144—146. l., BRAUN: 428—430. l.), valamint abban, hogy a præpositiók alaktani tárgyalásában tulajdonkép az igekötőkről szól (NAGY: 194—198. l., BRAUN:) stb. A mondat-tanban aztán BRAUN hatása annyira érvényesül, hogy mellette GOTTSCHED-é szinte eltűnik: nemcsak a tárgyalás menetében egyezik vele, hanem a példákban és a szabályok fogalmazásában is, úgy hogy többnyire csak kivonatos fordítását adja.* De

* Pl. BRAUN (476. l.): «I. Bleibt der Artikel inßgemein in den Aufschriften und Titeln weg; z. E. *Berhards von Fontenelle auserlesne Schriften; Herrn von Loen freye Gedanken von dem Hofe* &c.; Jo-

NAGY (207. l.): «I. Omittitur Articulus ordinarie in superscriptionibus et titulis, e. g. *Johann Christoph Gottscheds ausführliche Redekunst, Joannis Christophori Gott-*

ismerte NAGY már az osztrák normális iskolák számára szerkesztett német nyelvi tankönyveket is, melyek 1774/75-ben voltak megjelenőben. Ezt némely egyezésen kívül, melyek azonban, legalább részben, úgy látszik, BRAUN nyelvtanának közös használatán alapulnak, NAGY-nak saját hivatkozása bizonyítja: «Prævie notandum est; triplices occurrere in Scriptura germanica Literarum formas: Fractas, Cancellisticas et Cursivas; quas præsens Tabula secundum nouissimam scribendi formam Scholæ Normalis Viennensis exhibet: quibus præmissis sequitur Regula» (11. l.).*

hann Christoph Gottscheds ausführliche Redekunst; Versuch über die epischen Gedichte, u. d. gl. So schreibt man auch schlechthin Vorrede, Vorbericht, Register, Anhang, Zugabe, erster Theil, zweyter Band; Baiersche Sammlungen und Auszüge zum Unterricht und Verügungen, u. s. f.»

schedii dilucidata Rhetorica. Sic scribitur simpliciter: Vorrede, præfatio; Vorbericht, præmonitio; Register, catalogus; Anhang, supplementum; Zugabe, Appendix etc.»

Még a hibákban is egyeznek, pl.:

BRAUN (535. l.): «Die sich auf das Vorhergehende beziehenden Fürwörter (Pronomina relativa) als *welcher, dieser, jener, der, derselbige* u. d. gl. kommen zwar im Geschlecht und Zahl mit jenem Substantiv oder Hauptfürworte überein, auf welches sie sich beziehen, der Endung nach aber (quoad casum) richten sie sich nach der Lenkung derjenigen Construction, in welcher sie stehen. Z. E. Mein Bruder, *welchen* ich so herzlich geliebt habe, ist gestern gestorben. Deine Mutter, *der* du dein Leben zu danken hast, reiset heute in das Reich der Todten. Der Held, *welchem* alle auch das Lob eines guten Christen beylegen, hat gesiegt.»

NAGY (228—229. l.): «Pronomina Relatiua welcher, dieser, jener, der, derselbige etc. sequuntur quidem Genus et Numerum Substantiuii præcedentis, Casum vero mutantur a Verbo sequente, quem illud requirit, e. g. Mein Bruder, welchen ich so herzlich geliebet habe, ist gestern gestorben; frater meus, quem tam cordicitus diligebam, heri e vita excessit. Deine Mutter, der du dein Leben zu danken hast, reiset heute in das Reich der Todten; mater tua, cui tu vitam debes, migrat hodie in regnum mortuorum. Das Buch, von dem du mir schreibst, ist sehr lehrreich; liber iste, de quo tu ad me scribis, plenus est doctrina.»

* NAGY könyvéhez azonban — legalább a használtam példányban — nincs táblázat mellékelve. Az osztrák normális iskolák tankönyvei közül itt bizonyára az ábcés-tablákra és könyvecskékre és valószínűleg az An-

A magyar nyelv sajátosságaira NAGY csak ritkán van tekin-
tettel. Még a hangtanban is csak itt-ott czéloz a német han-
goknak magyar megfelelőjükhöz való viszonyára, pl.: «Quando
ante *Ń*, *S* vel *s*, inuenitur, tunc tres istae Literae conjunctim
pronuntiantur, sicut solitarium *S*, Hungarorum in Vocibus:
Senki, Sár, Sátor; e. g. der *S*chaden, damnum, die *S*chuld,
debitum, miŃhen miscere, waŃhen lavare» (2. l.). Egészen kivé-
teles eljárás, mikor a német határozott, és határozatlan névelő
használatát a magyar névelőkre való hivatkozással és magyar
példákkal világítja meg (204—205. l.) Még a könyve végét tevő
vocabulariumban és dialogusokban is, melyek csekély eltéréssel
a *B*-ben közlöttekkel azonosak, valamint a homonymák jegy-
zékében, mely GOTTSCHED összeállításán alapszik, latin nyelven
értelmezi a német szavakat és szólamokat. NAGY grammatikája
csak egy kiadásban jelent meg, és úgy látszik, csak szükségből
használták itt-ott a protestáns iskolákban. Így az erdélyi ev.
ref. tanügyi bizottságtól 1783-ban a német osztály tanítójának
adott utasításban olvassuk: «A német nyelv szabályait KRATZER
JÁNOS ÁGOSTON német grammatikájából, vagy ha ez nem volna
bőven, a NAGY GYÖRGY-éből kell tanítani.»*

Hogy NAGY grammatikája csak egy kiadást ért, és hogy az
A-nak, valamint a *B* lengyel redaktiójának kiadásai közül egy
sem lépte át az 1777-ik évet (nem hihető, hogy a Nemz. Múz.
könyvtára éppen a későbbi kiadásokat nem őrizte volna meg),
annak okát valószínűleg a magyar tanügy fejlődésének ez idő-
tájban bekövetkezett újabb fordulójában kell keresnünk. 1777-ben
jelent meg ugyanis a *Ratio Educationis Totiusque Rei Literariae
Per Regnum Hungariae Et Provincias Eidem Adnexas*, mely
kimondja (§. CLVIII.), hogy úgy a grammatikai iskolákban,
mint a gymnasiumokban buzgón arra kell törekedni, «ut ado-
lescentes in usu linguarum patriarum, cum primis vero in Ger-
manica, ubi ea domestica non est, sedulo exerceantur; quem
in finem probati autores proponendi iisdem erunt, ac ad elo-

leitung zur deutschen Rechtschreibung-ra gondol, melyeknek első, 1774/5-iki
kiadásához nem tudtam hozzájutni. E tankönyvekre nézve olv. JOS. AL.
V. HELFERT, *Die österreichische Volksschule. Geschichte, System, Statistik*.
I. k. 1860. 530—540. l.

* OLV. TÖRÖK ISTVÁN id. m. I. k., 257. és 316. l.

cutiones varias excitandi: nimirum Gymnasii Præsidis erit curare, ut Magistrorum unus communes discipulos Germanica lingua, ubi ea vulgaris non est, alter Hungarica, vel quavis alia patria pro loci cujusvis natura imbuat.» Külön tankönyvetket a német nyelvnek és a nemzeti nyelveknek a grammatikai iskolákban és a gymnasiumokban való tanítására a *Ratio* nem állapít meg. Egyelőre tehát — úgy látszik — a nagy sietségben és kapkodásban, melylyel a gymnasiumi tankönyvek kérdését elintézték,¹ oly módon segítettek a hiányon, hogy átalakították a *B*-t, mint a mely nyelvtanának rövidegénéél és olvasmányainál fogva a meglevő grammatikák közül a legalkalmasabbnak látszott a gymnasiumban való használatra. Ennek a magyar tanügyben beállott változásnak tulajdonítom, hogy a *B*-ből magyar redactio készült; nem tartom ugyanis valószínűnek, hogy ezen szerkezetnek első kiadása még a *Ratio Educationis* előtt jelent volna meg, minthogy a Nemz. Múz. könyvtára egyetlen kiadást sem őrzött meg, mely 1780 előtt látott volna napvilágot. Az átalakítás — mint láttuk — a nyelvtani részt érintetlenül hagyta, csupán az olvasmányokra terjedt ki, a mennyiben a *híres lengyel férfiak életé*-ről szóló olvasmány és a *rövid lengyel geographia* helyébe Magyarország földrajzi leírása került. Ez a változtatás teljesen megfelel a *Ratio* szellemének, mely a honismertetésre igen nagy súlyt helyezett, természetesen nem magyar nemzeti, hanem hasznossági szempontból.²

A *Ratio Educationis* a német nyelv tanítását azonban nemcsak a grammatikai iskolákban és a gymnasiumokban követelte meg, hanem a nemzeti iskolákban is, sőt ezekben még nagyobb nyomatékkal, mint azokban.³ A tankönyvek kérdését a nemzeti iskolákban sokkal könnyebben intézhették el, mint a gymnasiumban, mert segítségükre jött az osztrák normális iskola. Az osztrák gymnasiumokban ugyanis a MARX GRÁCIÁN-tól kidolgozott és 1775-ben elfogadott tanterv szerint «az anyanyelv helyességét az ifjúnak az elemi iskolából kell magával hoznia a

¹ V. ö. FINÁ CZY ERNŐ id. m. II. k., 354—356. l.

² V. ö. FINÁ CZY ERNŐ id. m. II. k. 198—199. l.

³ V. ö. *Ratio Educationis*. §§. XCI. és XCVI.

gymnasiumba, s azért e nyelvet nem is szükséges tanítani»,¹ vagyis a német nyelv nem volt rendes tantárgy, tehát nem is volt előírt tankönyv. Az osztrák normális iskolának azonban a német nyelv tanítására volt hivatalos tankönyve, melyet — mint láttuk — maga FELBIGER IGNÁCZ szerkesztett és a mely 1779-ben új átdolgozásban jelent meg. A nemzeti iskoláinkba behozandó német grammatika kérdését tehát úgy oldották meg, hogy átvették az osztrák normális iskolában használatos tankönyvet² és pedig átdolgozott alakjában, mely — mint láttuk — egészen GOTTSCHED nyomán készült. Így jelent meg már 1780-ban: *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreich Ungarn. Cum speciali Privil. Sac. Caes. Reg. Apost. Majest. Kostet ungebunden 12 Kreuzer. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften.* (130 l.; Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 524.»), mely számos kiadást ért és még a XIX. században is sokáig használatos volt iskoláinkban. A *Verbesserte Anleitung* ezen magyarországi kiadása egészen hű lenyomata az osztráknak, melytől csupán abban különbözik, hogy a végéhez egy rövidke magyar-német szójegyzék és néhány magyar-német nyelvű beszélgetés van csatolva. Ezt a különben teljesen német nyelvű kiadást, úgy látszik, csak a városi és a német tannyelvű iskolákban használták; más tannyelvű iskolák számára az illető nemzetiség nyelvén adták ki esetleg a német szöveggel párhuzamosan. Így keletkezett magyar nyelvű kiadás is: *A' német nyelvnek meg-tanulására való könnyű, és helyes Intézet a' magyar Nemzeti Iskoláknak számára. Cum speciali Privileg. Sac. Caes. Reg. Apost. Majest. A' Köttellennek az árra 17 Krajtzár. Budán, nyomtat. kir. universitás betüivel. MDCCLXXXI.* (203 l.; Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 765.»). Ez a magyar kiadás a németnek elejétől végig hű fordítása; semmi változtatás nem történt rajta, csak a példák vannak magyarul értelmezve. Még a könyv végén levő szójegyzék és a beszélgetések is ugyanazok. A magyar nyelvre

¹ Olv. FINÁCZY ERNŐ id. m. II. k., 65. l.

² Ugyanígy oldották meg a többi nemzeti iskolai tankönyv kérdését is. V. ö. FINÁCZY ERNŐ id. m. II. k., 286—289. l.

semmi tekintettel nincsen, épen csak a hangtanban történik egyszer-kétszer utalás a megfelelő magyar hangokra, pl.: «ti a' németeknél szokásban lévő idegen szókban, egy magán-hangzó Betü-előtt, az utolsót előző fogásban úgy mondatik-ki, mint a' német 3, vagy mint a' magyar tz vagy régi cz. pl. Dalmatien Dalmatzia, Nation Nemzetség» (5. l.).¹ De nemcsak magyarra és a különböző nemzetiségek nyelvére fordították az osztrák normális iskola németnyelvtanát, hanem latinra is: *Grammatica Germanica Cum Institutione Emandata Linguae Germanicae In Usus Ditionum Caes. Regiarum Praescripta Congruens Variis Regulis, Annotationibus Atque Exemplis Aucta, A Franc. Ant. Schlögel. Posonii Apud Aloysium Doll et Schweiger, Bibliop. 1787.* (322 l.; Nemz. Múz, Könyvt.: «L. germ. 806.») SCHLÖGEL² teljes hűség-gel ragaszkodik — mint a cím is mondja — a *Verbesserte Anleitung*-hoz, csak itt-ott szúr egy-egy megjegyzést közbe, így pl. szaporítja a példákat az I. és II. declinációnál (78. és 80. l.), kibővíti az igeragozáshoz való bevezetést (139—144. l.), felsorolja az egyes adverbiumokat (173—178. l.), a mondatban végén tárgyalja a szórendet (248—253. l.) stb. Mindezen bővítésekkel SCHLÖGEL az előszó szerint részben a saját jegyzeteiből, részben más könyvekből vette; a magyar nyelvre természetesen semmi tekintettel nincs. A *Verbesserte Anleitung* magyarországi redactiójának végén levő szójegyzéket és beszélgetéseket is elhagyja és ezek helyett 82 fejezetet közöl latinul és németül COMENIUS *Orbis Pictus*-ából. A könyvet befejezi egy «Index

¹ Ebben a magyar nyelvű német nyelvtanban már több olyan műki-fejezést találunk, melyek még most is használatosak, mint: magánhangzó, kettős magánhangzó, mássalhangzó, kettős mássalhangzó, vessző, pontosvessző, kettőspont, kérdőjel, felkiáltójel, bezárójel, nagybetűk, betűk megkettőztetése, beszédrészek, tulajdonnév, közös név, míves ige, szenvedőige, jelentőmód, parancsolómód stb. Ezek közt több olyan van, melyet már egy évvel előbb KRATZER használt alább említendő nyelvtanában, de olyan is, melyet SIMAI ÖDÖN (*Márton István nyelvészete. — Magyar Nyelv. II. 1906. 398—399. l.*) MÁRTON ISTVÁN — későbbi — újtításának tart.

² Sem SZINNYEI, sem WURZBACH nem emlékezik meg róla. Talán azonos FRANZ ANTON SCHLEGL, *Direktor der k. k. Normalschulen*-nal, ki ily című iskolai könyvet adott ki: *Practische Anweisung zu dem richtigen Gebrauche der Unterscheidungszeichen. II. kiad. Grác, 1802.* (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. Germ. 805.»)

quorundam Librorum quorum Notitia, eos, qui in germanica Lingua ulterius progredi volunt, multum adjuvare poterit», melyben ADELUNG, BRAUN, HEYNATZ, MORITZ és mások német grammatikai munkáinak címét közli.

SCHLÖGEL ezen latinul írt német grammatikáját, melyet a bécsi tanulmányi bizottság (a címlap belső oldalán levő értesítés szerint) 1785 szept. 6-án hagyott jóvá, természetesen a deákiskolák számára készítette és tényleg már 1787 július havában ajánlja is a kormány ezt a latin nyelvű tankönyvet a középfokú iskoláknak.¹ Pedig akkor a *Verbesserte Anleitung*-nak a nemzeti iskolák számára készült magyar fordításán kívül volt már magyarul írt német grammatikánk is, úgy hogy a latin nyelvűnek használata mindenképen visszás eljárás volt, «részszerént — mondja MÁRTON JÓZSEF alább említendő nyelvtana előszavában (1799.) — mivel ha nem éppen olyan nevettséges is, a' Német Nyelvet Deák Grammatikából tanulni; mint magát a' Deák Nyelvet Deák Nyelvenn; tsak ugyan igaz annyi, hogy az idegen Nyelvnek idegen, sőt a' mi több, holt Nyelvenn való tanulása gyötrelmes, és még is sikertelen; részszerént pedig azért, mivel az idegen Nyelvenn írt Grammatikából sohasem lehetett ezen Nyelvnek Nyelvünkkel való hasonlatosságát, összevegyezését vagy attól való különbözését kitapogatni, úgy hogy ennek lehetne leginkább az olyan fordításoknak hibáit tulajdonítani, melyekből egészszen kirí a' Németség; és könnyű általlátni, hogy az efféle Nyelvünk természete ellen lett szórólszóra való általtételeket a' Német Nyelv helyes megtanulására elégtelen Deák Grammatikából való tanulás okozhatta.»

Az első magyarul írt német grammatika szerzője KRATZER JÁNOS ÁGOSTON,² ki szintén GOTTSCHED alapján írta művét:

¹ V. ö. SCHÖNVITZKY BERTALAN, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*. 1896. 230. l.

² NITS DÁNIEL alább ismertetendő német grammatikájának előszavában (1802.) mint «már nyomtatva lévő Magyarúl Német nyelvre tanító Grammatikák»-at említi «a' FARKAS-ét, KRATZER-ét, és a' MÁRTONOK-ét». FARKAS nevű szerzőtől írt német grammatikát azonban nem tudtam találni és ép azért valószínűnek tartom, hogy NITS tévedésből FARKAS JÁNOS-nak németül írt magyar nyelvtanára (I. kiad. Bécs, 1771.) czéloz. Vagy FARKAS talán az *Anleitung* magyar átdolgozója? A *Magyar Hirmondó* (I.

Uj Német Grammatika, Vagy : Német Szóra Tanító Könyv, Mellyet Nagy Résztént Néhaj Gottsed Lipsiai Professornak Könyveiből Szedegetvén, Sok Példákkal És Gyakorlásokkal Bővítvén, A' Magyar Nemzetnek Értelméhez 'S Hasznához Alkalmaztatván Leg-Először Magyar Nyelven Irt És Nyomtattatott Kratzer János Ágoston, Királyi Normális Oskolabéli Tanító. Vehetni Nagy Győrrött Müller Jakab könyvkötő boltjában. Posonban Patzko Ferentz Ágoston betüivel. 1780. (368 l.; Nemz. Múz. Könyvt. : «L. germ. 604.») Az előszóban KRATZER a német nyelvtanulás fontosságát bizonyítja már a *Ratio Educationis*-ban (§. CII.) hangoztatott okokkal: e nyelvnek nagy elterjedésével * és irodalmának «ditsőséges» gazdagságával. Aztán elmondja, hogy mikor egy pár esztendővel ezelőtt «a Szakszoniai Univerzításokból Béts-városába» érkezett, ámulattal látta, «hogy olyan hajolhatatlan nyelvet, a' millyennek a' magyart vélte lenni, bizonyos, világos és könnyű Régulákba foglaltak és mindenképpen szép rendhez szabhattak.» Mikor pedig hallotta, hogy e magyar grammatikák szerzői közül senki sem akarja a német nyelv grammatikáját megírni, elhatározta, hogy «könnyebbé 's kellemetesebbé» teszi nemzetének a német nyelvnek tanítását oly módon, hogy ennek nyelvtanát magyarul írja meg. Erős a meggyőződése, hogy ilyen könyvre nálunk szükség van, mert «ritkán talál az ember született magyarra, a' ki, nem mondom jól, hanem tsak meg-lehetőssen és türhetőképpen tudna németül beszélni. Nem tsuda. Hogy-is lehet külömben? holott a' német szónak tanulására semmi eszköze vagy segéde mindekkoráig nem volt. A' németekre alkalmasint gondot viseltek sok jó igyekezetű magyarok, hogy a' magyar szót meg-tanúlhatnák. Magok nemzetéről mint egy el feletkeztek. Sem magyarul tudó élő tanítók, sem magyar nyelven irt oktatások nem vóltanak, 's most sintsenek.» A kik eddig németül kívántak tanulni, azoknak vagy német helyre kellett menniök, a hol csak «paraszti beszédet», de

eszt. 1780. II. lev. 12—14. l.) KRATZER könyvének ismertetésében KRATZER-ét mondja az első magyarul irt német nyelvtannak.

* «A' leg-járatlanabb Magyar-is tudja — úgymond —, hogy e' magyar birodalomnak edgyik szélétől fogva a' másikáig, nem tsak jövevény, hanem a' Magyaroknál-is régibb lakosi, nem-is tsak helyyel helyyel, hanem egész vidékekben-is németül szóllanak.»

nem «könyv szerént való igaz németiséget» tanulhattak, vagy «a' deák és német grammatikákhoz» kellett folyamodniok, melyekre azonban, «látván a' dolognak majd tsak nem lehetetlen vóltát», hamar ráúntak, úgy hogy «a' német szónak meg-tanulásáról le-is tettek.» KRATZER azt hiszi, hogy ezen könyvével «szerelmes édes hazájának hasznos szolgálatát mutatatja»; csak arra kéri az «ezen nyelv-tanuságot olvasó hazafit, hogy jó igyekezetét bővséges hasznára jó neven és kedvessen végye».

Könyvének alapjául KRATZER GOTTSCHED *Sprachkunst*-ját vette, melyet úgy az alaktani, mint a mondattani részben, pontosan és híven követ, sokszor szószerinti fordítással. Változtatásai nagyrészt csak rövidítésekből és olyan részletek elhagyásából állnak, melyekben GOTTSCHED nyelvtörténeti kitéréseket tesz vagy olyan jelenségeket fejteget, melyeknek idegen ajkúakra nézve nincs fontosságuk. Műve ily módon terjedelmesebb lett minden más hazai német grammatikánál. A *Sprachkunst* mellett természetesen a KERN-t is használta, de nem úgy, hogy valamely hosszabb részben alapul vette volna, hanem majd itt, majd ott, leginkább akkor, mikor ez is elég tüzetes, de nem oly hosszadalmas, mint a *Sprachkunst*. Így pl. a KERN-ből vette *A' Beszédnek Részéről* szóló *paragraphust* (30—35. l.), melyet majdnem szóról-szóra fordít. De a *B*-vel is mutat bizonyos egyezéseket, így nevezetesen *A' tulajdon nevekről való közönséges jegyzések*-ben (91—92. l.). Ennél jelentékenyebb azonban az a hatás, melyet a *Verbesserte Anleitung* gyakorolt KRATZER művére, ki mint «királyi normális iskolabeli tanító» ebből a könyvből minden bizonynyal tanított is. Az *Hangnak Mértékeléséről* szóló részt (9—11. l.) egészen onnan veszi, többnyire szóról-szóra,* alig egy-két jelentéktelen kihagyással; ép úgy rátámaszkodik az orthographiáról szóló fejezetben is, csak hogy itt nagyobb elhagyásokat enged meg magának. A legönállóbb *A' betűkről, és azoknak ki-mondásáról* szóló cikkely (1—9. l.): itt majd-

* Pl. «Minden egy syllabából álló szók, melyek valamely mással hangzó betűvel végeződnek, a' ki-mondásban rövidek, p. ok: dass, hogy; dann, denn, mert; wann, mi-kor; wenn, ha» (10. l.).

«Kurz sind die einsylbigen Wörter, die sich mit einem Mitlauter endigen. und nicht können verlängeret werden, Z. B. dass, dann, Wenn, u. d. g.» (*Verbesserte Anleitung*, «L. germ. 520», 16. l.).

nem az összes megjegyzések és magyarázatok a magyar anyanyelvük szempontjából készültek, pl.: «Ennek a' kettős betűnek č , szintén olyan hangja vagon, valamint a' Görög χ betűnek; nem úgy mondatik ám ki mint a' C, vagy K. A' Magyar szájnak nagyon nagy nehézséget okoz annak ki-mondása; arra való nézve tehát, hogy ezeket a' betűket, vagy az olyan szókat, a' mellyekben ezek a' betűk találkoznak, jól ki-mondhassuk, szükséges a' németnek élő szavához folyamodni p. ok: Nach, után; Buch, könyv...» (3. l.). Magyarázó igyekezetében KRATZER annyira megy, hogy három lapon át efféle átírásokkal szemlélteti a német hangok ejtését: «Im Reisen sollen wir nicht wie die Spinnen, sondern wie die Bienen seyn = Im Raizen zollen wir nicht vi di Spinnen, zondern vi di Binen zain» (6. l.). Máskülönb természetesen szó sincs róla, mintha KRATZER-nak igazán sikerült volna a német nyelvtant «a magyar nemzetnek értelméhez» alkalmaznia és azokra a lényeges különbségekre rámutatni, melyek a két nyelv szelleméből erednek. A hangtanon kívül csak itt-ott véteti velünk észre, hogy nyelvtanát magyar ajkúak számára írta, mint a mikor pl. megjegyzi: «Jól észbe vergyük, hogy a' német nyelvben természet szerént szükségképpen a' Verbum mellett kell lennie annak a' személyt jelentő szónak; holott a' magyar Verbum ezt úgy-is magában foglalja, és tsak néha hathatóbb mondás kedvéért külön meg-kivánnya» (153. l.); vagy a mikor egy egész sereg példával a német birtokos névmás használatát magyarázza és megjegyzi: «Szükség itt még egyszer a Possessivum Pronomenről szóllanom, mivel könnyen el-gondolhatom, hogy valamint énnékem eleinten nem kevés bajt szerzett,* úgy a' tanulók-is abban meg-fognak akadni. De tsak a' példákra vigyázzon az olvasó: el-hiszem, nem fog abban olyan felettébb való nehézséget találni. A' magyarnak ez azért-is tetszik-viszsa, mivel néki Genussa nintsen, mint a' németnek» (320. l.). Az egyes paragraphusok végén KRATZER «gyakorlás»-okat ad, és pedig párhuzamosan német és magyar szöveggel, a mihez egy egykorú bíráló megjegyzi: e gyakorlások annyival is inkább szükségesek, «mivel még nintsen Német s

* KRATZER tehát nem volt német anyanyelvű.

Magyar szókat és különböző szóllásokat jó renddel magában foglaló könyvünk. Tsak azt sajnálom, hogy mindenütt melléjek tette a gyakorlásoknak, a' Magyar fordítást. Talán jobb lett volna tsak a' szóknak magyarázatját alája irni, a' mint némelly Frantzia Grammatikákban szokott lenni; hogy a' tanulók magok gyakorolhatnák magokat a' fordításban». ¹ A gyakorlások egészen praktikus irányúak, és csak egy elbeszélés van köztök, még pedig a beteg férjről és a korcsmában mulató asszonyról szóló történet. ²

Hogy KRATZER magyarul irt német grammatikája közszükségletnek tett eleget, mutatja az a körülmény, hogy 1787-ben Pozsonyban PATZKÓ-nál második változatlan kiadásban jelent meg (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 606.»), azonfelül HOCHMEISTER MÁRTON szebeni könyvnyomtatónál három utánnymatban, melyek közül az egyik ugyancsak 1787-ből van keelve (Nemz. Múz. Könyv.: «L. germ. 681»), a másik kettő pedig keveletlen (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 680» és «L. germ. 684»). Az 1787-iki szebeni kiadást a kiadó rövid előszóval látta el, melyben epyebek közt ekként nyilatkozik KRATZER nyelvtanáról: «KRATZER JÁNOS tulajdon munkájáról mi szükség szót tenni? Melly becületet vallo legyen a' két Magyar hazánál, abból-is ki-látni, hogy tsak alig botsátatván világra, már kész pénz-

¹ *Magyar Hirmondó* id. évf. id. l.

² KRATZER nyelvtanának műkifejezései közül ma is használatosak: magánossan és mássalhangzó betű, pontosvonal, kettőspont, bezárójel, rövidítőjel, kérdőjel, felkiáltójel, előljárószó, edgyes és többes szám, tulajdonnév, jelenvaló, aligmúlt, elmúlt, régen múlt, jövendő idő stb. Ezek közt is néhány olyan van, melyet SIMAI ÖDÖN (id. h.) MÁRTON ISTVÁN újításának tart. A *Magyar Hirmondó* KRATZER műkifejezéseire ezt jegyzi meg: «Az-is igen jól esett, hogy a' tudomány- vagy mesterségbéli nevezetek (t. t.) magyarul ki-tétettek. Tsak hogy én azokat nem a' Deákból vagy Németből fordítottam volna; hanem a' dolgoknak mivoltához képest magam koholtam volna. Mert a' félére a' mi nyelvünk igen alkalmas.» A bíráló aztán egynehány maga alkotta műkifejezést említ, így pl. a vocalisokat «tátó»-knak, a consonansokat «zárló»-knak nevezi, egészen úgy mint RÉVAI a *Halotti beszéd*-ről irt első (1783.) magyarázatában (közölte MELICH JÁNOS: *Magyar Nyelv*. IV. évf. 1908. 4. s. köv. l.). Tekintve azt, hogy RÉVAI RÁT MÁTYÁS folyóiratával, melynek később szerkesztését is átvette, élénk összeköttetésben állott (v. ö. id. SZINYEI JÓZSEF, *Rát Mátyás*.— *Figyelő*. VIII. k. 1880. 172. l.), valószínű hogy ezen ismertetést RÉVAI írta.

keresve sem lehet találni benne». HOCHMEISTER kiadása nem változtatlan lenyomat; változtatásai azonban kevés kivétellel csak abból állnak, hogy itt-ott egy-egy jelentéktlenebb részletet elhagy, mint pl. a magyar kiejtés szerint átírt példamondatokat, a beszédrészekről szóló fejtegetést stb. Toldás csak egy-két helyen fordul elő, így a declinációhoz való bevezetésben (58—59. l.), vagy a névelő használatáról szóló szabályokban (267. és 270. l.); ezek a különben egészen jelentéktelen bővítések nem származhatnak GOTTSCHED-ből, mert nála szintén nincsenek meg, de valószínűleg más grammatikából sem, hanem magától a kiadótól, illetőleg átdolgozótól. A leglényesebb változtatás az, hogy a «gyakorlás»-ok el vannak hagyva és helyettök a könyv végén külön lapszámozással (48 l.) *Deutsche Muster zur Sprachübung* címmel állattmesék, idyllek, leírások és epigrammák prózában és versben vannak közölve és pedig, mint az előszó is jelzi, GELLERT-től, GESSNER-től, LESSING-től. «Kettős hasznát látván (e változtatásnak) a' Tanuló — mondja az előszó —, nagyobb örömmel folytattya munkáját. Unalmas dolog a' nyelv-tanulás, édessítsük ha miben lehet. Hát ha még ezekből kedve-is érkezik továbbra egynek-is másnak-is, hogy GELLERT' s LESSING' több meséiket-is, és GESSNER' pásztori költeményeit olvasgassa.» Az olvasmányokhoz nem ad magyar fordítást, mert «hogy munkássabb ugyan így, de egyszersmind hasznosabb, tudton-tudva vagyon azoknál, a' kik a' nyelv-tanulásban és tanításban többet forgottak». A kinek nincs szótára és magánúton akarja a német nyelvet elsajátítani, azokat az előszó «a' vadonnan új *Magyar költeményes Gyűjteménynek első darabjára*»-hoz utasítja, a hol «a' példának mag részit magyar nyelven» lehet olvasni.»*

KRATZER-nak magyarul írt német nyelviana után időrendben ismét egy latin nyelvű grammatika következett: *Institutiones Linguae Germanicae In Usum Patriae Civium, Conscriptae*

* Ez t. i. : FALUDI FERENTZ' *Költeményes Maradványai. Egybe Szedte . . . A' Magyar Költeményes Gyűjtemény' Öregbedésére* RÉVAI MIKLÓS. I. k. Győr, 1786. RÉVAI itt ugyanis BATTEUX-nek a «pásztor költésről való oktatását adja elő, melyet RAMLER német fordításával egybevetve magyarázott» (135—238. l.); az elmélet szemléltetésére a legnevezetesebb idyll-költőktől több mutatvány van közölve, ezek közt néhány darab GASSNER-től, melyek KRATZER könyvének ezen nagyszabeni kiadásában is megvannak.

Ab Ephraimo Osterlamm. Posenii, Litteris Patzkoianis. 1781. (254 l.; Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 773»). OSTERLAMM EPHRAIM,* ki Lipcsében is tanult és GELLERT-tel szoros barátságban állott, Lőcsén mint magántanító működött; különösen a német szóra odasereglett református magyar fiúkat oktatta német nyelvre. Könyvét PÉCHY GÁBOR-nak, a kassai kerület tanulmányi főigazgatójának, ajánlotta, mert «nunquam mentibus illa nostris excidet dies, qua Te, Magnifice ac Spectabilis Domine, Leutschovix Scholas A. C. lustrantem videre nobis, ac venerari coram licuit. Manebit semper animis nostris infixata lætabilis illa frontis Tuæ serenitas, illa singularis comitas & benevolentia, qua cum docentes, tum discentes mirifice omnes recreasti.» Előszavát MÁRIA TERÉZIA dicsőítésével kezdi, ki a hazai nyelveknek, nevezetesen a németnek tanítását elrendelte. Hogy a német nyelv tanítását megkönnyítse és eredményesebbé tegye, írta meg OSTERLAMM a maga grammatikáját: «A decem scilicet annis in docenda versor Lingua Germanica, eamque imprimis Hungaris nobili genere natis, excolendæque illius caussa ad urbem nostram confluentibus, trado. Usus eram hoc fine Grammatica Germanica GOTTSCHEDII vulgo hic usitata. Reperi tamen in ea quædam partim deesse, quæ cultores linguæ illius scire oportet; partim ita ambigue dicta esse, ut curatius definienda esse viderentur. Quos ego defectus non modo supplere; sed reliqua etiam usibus Patriæ Civium, linguarum varietate distinctorum, magis adcommodare intendebam. In quo longior usus optimus mihi fuit, ut solet, magister.»

A mit OSTERLAMM az előszóban ígér, könyvében tényleg meg is valósítja. Alapul GOTTSCHED-ot veszi és pedig a *Sprachkunst*-ot, a mint azt olyan helyek, mint pl. az I. declinational felsorolt példák (23—26. l.), a melléknév képzéséről szóló szabályok (36—39. l.) stb., mutatják, melyek a *Kern*-ből hiányzanak. Az így megadott kereteken belül azonban OSTERLAMM nagy szabadsággal jár el; sokszor megváltoztatja, bár nem a főkategoriák egymásutánjában, a rendet, sok részletet hoz, melyek

* V. ö. JAKOB MELZER, *Biographien berühmter Zipser*. 1833. 286—288. l. és KUPETZ LYCURG, *A löcsei evang. gymnasium története. Németből fordította dr. BAUER SIMON*. 1896. 48. l.

GOTTSCHED-nál teljesen hiányzanak, vagy alig vannak érintve és a melyek főként idegen ajkúak szempontjából tanulságosak. Hogy azonban épen a magyar anyanyelvüekre különös tekintettel volna, nem látszik meg könyvén; még a hangtanban is, melyet különben a helyesírással együtt igen rövidre fog, alig magyaráz egy-két német hangot magyar megfelelővel, pl.: «(f) (p) ab initio vocis, & quarundam syllabarum, ut Hungaricum st, sp. pronuntiatur. e. g. ftehen, stare, spredhen dicere, Gespräch colloquium» (3. l.). A prosodiát, melyet GOTTSCHED régi szokás szerint a grammatika végén ad, OSTERLAMM, mint többi magyarországi társa, egészen elhagyja: «Neglecta Prosodia, quam expediendam aliis relinquimus» (1. l.). Mint NAGY, OSTERLAMM is az alaktanban követi aránylag leghivebben GOTTSCHED-ot, bár itt is nem ritka a lényegesebb eltérés sem. GOTTSCHED-tól eltérőleg igen bőven tárgyalja a névelők használatát (7—12. l.) «quoniam in recto Articulorum ante Substantiva usu, permultum esse positum videbam» (előszó).* A nemi szabályokat — az ismert megokolással — röviden adja, de még így is többféle eltérést mutat GOTTSCHED-tól. Abban sem egyezik evvel, hogy a participiumokat mindjárt a melléknevek után tárgyalja, a névmások alaktani tárgyalásában pedig sok megjegyzést tesz, melyek GOTTSCHED-nál egyáltalán nem, vagy csak a syntaxisban fordulnak elő. Ugyanilyen különbségek vannak az igeragozásban is, melynek tárgyalásába OSTERLAMM csak hosszas általános bevezetés után kezd bele, a hol az igealakokról, módokról, időkről szól és még azt is magyarázgatja, hogy mikép irandók körül a németben hiányzó latin infinitivusok, participiumok, gerundium és supinum, a mi az ő véleménye szerint «magno

* MÁRTON JÓZSEF is alább ismertetendő nyelvtanában (I. kiad. 10. l.) említi, hogy a névelő használatában a tanulók sokat vétének, de szerinte leginkább azért, mert a latin nyelvű német grammatikák nem figyelmeztetik a tanulót, hogy használata a németben is legtöbbször az, a mi a magyarban. «Az eddig szokásban volt Deák-Német Grammatikából (nyilvánvalóan épen OSTERLAMM-ra gondol) — bár mely tzelos volt is az, egy Magyarnek Nemlétibenn — nem tudhatták azt a' jó és közönséges Régulát; a' melybenn az Articulusokkal való élest és nemélést, a' mit mi a' tanulóknak két három Régulábann előadunk, tizenegy Főrégulák és hat azokból való Kifogások, közzé kellett szorítani. Látnivaló, hogy mind ezekre figyelmezeni akarni is képtelenség.»

erit Hungaris in versionum exercitiis, adjumento» (előszó). A segédigéknél is sok megjegyzése van, melyek GOTTSCHED-nál hiányzanak, és különösen behatóan szól a conjunctivusi időknek segédigékkel való körülírásáról. OSTERLAMM helyes érzékű pädagogusnak és gondolkodó főnek látszik és a nagyszámú eltérés egy része valószínűleg tőle magától származik, nagyobbik felét azonban bizonyára más, de szintén GOTTSCHED-től függő, német grammatikából merítette. Itt-ott *B*-vel és *NAGY*-gyal mutat egyezéseket, így pl. az egyesben erősen, a többesben gyengén declinálendő és az umlautot szenvedő hímnemű fővevekről szóló megjegyzésben (25. l.), a «Gott» és a tulajdonnevek declinációjáról szóló szabályokban (34—35. l.), a «derselbe, solcher»-nek a visszamatató névmásokhoz való sorolásában (mint *NAGY*: 79. l.), valamint az összes nőnemű főveveknek a IV. declinációba való sorozásában (31. l.). OSTERLAMM is, mint *NAGY*, a syntaxisban mutatja a legnagyobb különbséget GOTTSCHED-dal szemben, anélkül azonban, hogy *NAGY* és OSTERLAMM között bizonyos fokú egyezés volna kimutatható. Maga a syntaxis aránylag rövid, mert némely része már az alaktanban van tárgyalva, annál körülményesebb azonban a szórend tárgyalása, melylyel OSTERLAMM harmincz oldalon keresztül foglalkozik. A könyvet néhány német nyelvű gyakorlat* és három, szintén német nyelvű levél fejezi be, melyeket a tanulóknak természetesen latinra kellett fordítaniok.

OSTERLAMM grammatikájából 1786-ban ugyancsak PATZKÓ-nál Pozsonyban II. kiadás jelent meg («Editio secunda auctior & emendatior»), mely azonban csak lényegtelenül tér el az elsőttől. Csak itt-ott bukkanunk egy-egy számbavehető bővítésre és még ritkábban valamely elhagyásra vagy másféle változtatásra. Em-lítésre méltó, hogy OSTERLAMM ebben a kiadásban már ismeri ADELUNG-ot is, a kinek *Auszug aus der deutschen Sprachlehre für Schulen* című iskolakönyvére utal és pedig egy olyan

* E gyakorlatokat a *Magyar Hirmondó* (1781. évf. 90. lev. 718. l.) OSTERLAMM grammatikájának ismertetésében kevesli és ezt, az akkori didaktikai eljárásra jellemző megjegyzést teszi: «Egyaránt úgy-is látszik, hogy némely ifjak inkább szeretik magokat sok réguláknak tanulásával kínozni, mint-sem hasznos könyveknek olvasásábann s követésében gyakorlani.»

helyen (36. l.), mely az I. kiadásban nincs meg és a mely szóról-szóra egyezik — a példában is — ADELUNG *Deutsche Sprachlehre* (1781) című nyelvtanának 247. §-ával. De másutt is valószínű ADELUNG grammatikájának hatása, így pl. a «Schild» és «Gesicht» többeséről szóló megjegyzésben (34. l., v. ö. ADELUNG, *Deutsche Sprachlehre*, 144. l.), vagy az «-el, -er, -en» végű mellékevekről és a «gantz»- és «halb-ról» szóló jegyzetekben (45. l.; ADELUNG id. m. 222—223. l.), melyek az I. kiadásból szintén hiányzanak. A fordítási szövegeket — az I. kiadás előszavában tett ígéret szerint — bővítette és a régi leveleket is újakkal — PLINIUS-ból és CICERO-ból valókkal helyettesítette.*

* 1785-ben egy németül írt grammatika jelent meg nálunk: *Handbuch für die von der ungrischen Nation so sich in der deutschen Sprache üben wollen. Pest, Ofen und Kaschau, im Verlage der Weigand- und Köpfischen Buchhandlung. 1785.* (276 l. Nemz. Múz. Könyvt.: «L. Germ. 642.»). A szerző nincs megnevezve, de mint a SHLÖGEL említett grammatikájához adott bibliographiai indexből látható, senki más, mint a már többször említett BRAUN HENRIK, egyike a legismertebb német nyelvtanároknak a XVIII. század második felében, ki igen sokat tett Bajorországban az egységes német irodalmi nyelv érdekében. Hogy ez a rövid vázlatos nyelvtan (a könyv ezen kívül még egy orthographiai szótárt és címekönyvet tartalmaz) magától BRAUN-tól származik-e, vagy pedig BRAUN tüzetes grammatikája alapján itt nálunk készült-e, nem tudtam eldönteni. Legvalószínűbbnek tartom, hogy *Anfangsgründe der deutschen Sprachkunst für die 4-te Klasse der Kinder* (München 1770) című iskolakönyvével azonos, melyet azonban nem tudtam a német könyvtárakból megkapni (v. ö. GEORG MEUSEL, *Das gelehrte Deutschland oder Lexikon der jetztlebenden Teutschen Schriftsteller.* I. k. 4. kiad. 1783. 191. l.). BRAUN nyelvtanai általában és így ez a vázlat is GOTTSCHED nyelvtanán alapszik. Ezt már a grammatika előtt álló jegyzék is, mely a latin nyelvtani műkifejezéseket németül tolmácsolja, világosan bizonyítja, mert kevés kivétellel csupa GOTTSCHED-féle terminus technicust tartalmaz. De azért Braun sok tekintetben el is tér GOTTSCHED-től: a főnevek declinációjában csak négy esetet különböztet meg, a conjugációban nem ismer rendes és rendhagyó igéket, hanem e helyett két conjugatiót vesz fel stb. A mondatokban még lényegesebb az eltérés. Az előszóban a kiadó így okolja meg a könyv kiadását: «Ich liefere hier dem Ungar, welcher sich in der deutschen Sprache üben will, eine zwar kurze, doch ziemlich vollständige Sprachlehre, nebst einem Wörterbuche, welches ihm den Abgang eines grösseren ersetzen kann. Da diese Sprache Jedem, welcher sich in Ungarn in öffentlichen Diensten Hoffnung macht, nothwendig ist; so glaube ich, keine unnöthige Mühe über mich genommen zu haben.» Ennek

A harmadik magyarul írt német grammatikának szerzője MÁRTON ISTVÁN, a híres pápai professor, a ki a németen kívül görög és latin nyelvtant is írt. Elsőnek német nyelvtanát adta ki: *A' Német Nyelv Első Kezdeté, Mellyet A' Gyengébb Tanulóok' Számára Egy Kis Rövid Grammatikával' S Német-Magyar Szótárral Ki-adott Márton István, A' Reformátusok' Pápai Gymnasiumának Első Professora. Győrött. Streibig Jó'sef Belüivel. 1792. (134 l.)** Kilencz év mulva a grammatika új kiadást ért: *Uj Német Rudimenta Vagyis A' Német Nyelv' Első Kezdeté. Kiadta Márton István A Pápai Reformatum Collegiomban Filozófiát és Mathésist Tanító Rendes Professor. Győrben, Streibig Jó'sef Belüivel. 1801. (395 l.; Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 705»)*. Az *Előbeszéd* az I. kiadásban tanító és tanulók közt folyó párbeszéd alakjában van megírva, a II. kiadásban pedig értekező formában. Mindkettőben MÁRTON a német nyelv tanulásának gyakorlati, de főként tudományos hasznát hangoztatja. A német nyelv tanulását «szentséges kötelességnek» tartja, «a' mivel a' Haza eránt tartozunk», a melynek azonban nem teszünk eleget avval, hogy a «köznapi nyelvet» gyermekeinkkel megtanultatjuk, hanem meg kell ismertetni velök a «tudós nyelvet» is (II. kiad. 3—4. l.). A német nyelvben való «tudósi készséget (azonban) csak az Oskoláktól 's Tanítóktól reményelhetni» és azért nem magántanulók, hanem az iskolák számára írta ő ezen «kézkönyvetskéjét», hogy ifjainkat «közelebb közelebb vigye a' Tudományoknak azon gazdag Kintstárjához, a' mellyel a' tudós 's szomszéd Német Nemzet fáradhatatlanul kínál minket» (II. kiad. 5. l.). De hogy «mitsoda idejű gyermekek használhassák ezen könyvetskét, úgy látszik, hogy az, a' helytől 's más környülállásoktól függ» (u. o. 17. l.). Mindenesetre kezdő kis fiúknak szánta; azért «hogy ha a' Magyar Haza Geniusának úgy tetszene! — ilyen móddal még két illetén Olvasó könyveket kellene a' Magyar Ifjak kezekbe adni, hogy azután akármi Német Könyv olvasására is edgy jó Lexicon mellett kibotsát-

daczára a könyv a magyar anyanyelvűekre semmi tekintettel nincsen és még a hangtanban sem tesz kísérletet arra, hogy a hangok képzését a magyar nyelvűeknek megkönnyítse.

* Hogy e kiadást használhattam, a pápai ref. főiskola szívességének köszönöm.

tathatván, káka nélkül is úszlatnának, — de a' mit mind addig nem várhatni, míg a' Nemzetnek pénzzel 's tekintettel bíró része, felesleg jövedelmének tsak azon részéből is, nem fordít valamit áldozatul az Oskolákra 's Tudományokra, a' mit most a' drága kopókra, agarakra, vi'slákra, a ruházatbeli bujálkodásra, újabb újabb módikra, dobzódásra, bálra, biliárdra, s' kártyázásra elfetsél. *Non desint Maecenates: non deerunt Marones.* Igaz lenne ez Magyar Országban is. A' szükség nagy: de a' segítő kevés; — a patiens sok, de könyörülő Samaritanus nints. A' Hit igen is bővölködik: de az emberszeretetet vagy elfogyott, vagy még nem is vólt! — Addig is pedig, míg jobb időkre derülne fel a' Magyar ég, vedd jó neven Érdemes Hazafi, hogy tsekélységemnél fogva, többet mint ezzel, nem szolgálhattam» (u. o. 17—18. l.).*

MÁRTON a II. kiadásban az előszóban (7—17. l.) bő, az I. kiadásban pedig a nyelvtani szabályok után (70—73. l.) rövidebb, kora szempontjából értékes utasításokat ad a tanítóknak, hogy mimódon tanítsák a német nyelvet és nevezetesen milyen didaktikai menettel használják az ő könyvét. Ezen utasítások szerint eljárva — úgy véli — egy hónap alatt megtanítható a német grammatika: közlésökkel úgymond — «tsak azt cselekszem, hogy le-írom azt a' módot, a' mellyen már én egy-néhányszor tanítottam a' Német nyelvet Gyermekeknek. A' kinek tetszik kövesse: a' kinek nem tetszik ám lássa» (I. kiad. 70. l.). A könyv külömben három részből áll: olvasmányokból, nyelvtanból és szótárból; ez a rend az I. kiadásban, a II. kiadásban az olvasmányok a nyelvtan után következnek. A nyelvtan a három rész közül a legrövidebb: épen csak «rövid rajzolat». «Mint hogy — mondja igen helyesen — már más helyen, (a' holt nyelvek Tanításáról írt Dissertatiomban) bőven, 's reménységem

* Eme hazafias felbuzdulással, melylyel a tudós professor a német nyelvnek az iskolában való tanítása mellett síkra száll, érdekes ellentétben áll Vasvármegyének, persze egy évtizeddel előbb, 1790 márczius 2-ikán hozott határozata: «Usum linguæ germanicæ . . . etiam in scolis tam nationalibus, quam aliis serio prohibuimus, et illum, si qui tamen essent, qui illo selectarentur, ad privata colloquia remisimus.» Olv. FR. TEUTSCH, *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen.* II. k. (*Monum. Germaniæ Pædag.* XIII. k.) 1892. 434. l.

szerint a' meg-győzöttetésig meg-mutattam azt, hogy egy-egy veszedelmesebb hibát a' Nyelv Tanítók, 's Tanúlok eddig nem ejtettek, mint mikor azt gondolták, hogy a' Nyelvek Grammatikáját egyszer kell jól meg-tanúlni, azt-is pedig a' Könyvek olvasása előtt, és hogy az Oskolákat-is ezen veszedelmes 's Sovány Theoriához szabták: senki sem kívánnya azt tőlem, hogy itt, a' midőn a' leg-gyengébb Gyermeknek Német Nyelvre vezető Grammatikáskát akarok írni, minden dib-dáb dolgot elő-hozzak, vagy azokat a' közönséges Principiumokat, a' mellyekbe a' Német Nyelv' a' Deák vagy Magyar Nyelvel-is meg-egyezz, hanem tsak azokat, a' mellyek el-kerülhetetlenül szükségesek egy gyenge Gyermeknek, nem a'ra hogy minden Tanító nélkül, ezen én rövid Rajzolatomból, egészszen meg-tanúllja a' Német Grammatikának minden titkát (mert a' nem ide való), hanem tsak a'ra, hogy egy értelmes Tanító magyarázattya mellett, annyira mehessen a' Német Grammatika értésében, hogy a' Német Beszéd Magyarítását, értelmessen el-kezdhesse, 's nagyobbakra készíttethessen». (I. kiad. 50—51. l.).

Hogy kinek a grammatikájára támaszkodott, mikor a magáét írta, MÁRTON nem mondja; azonban első tekintetre is nyilvánvaló, hogy GOTTSCHED nyelvtanát vette alapul, ha talán eredetijében nem is, mindenesetre valamely — magyarországi — átdolgozásban. A tárgyalás egymásutánja — az elhagyásokat nem tekintve — egészen olyan, mint GOTTSCHED-nál: hangtan, névelő, főnév, melléknév, számnév, névmás, ige (segédige, gyenge, erős, összetett, visszaható és személytelen ige), határozószó, előljáró, kötőszó és indulatszó. Apró részletekben vagy szó szerint való egyezések persze nem mutathatók ki, de annak oka az, hogy MÁRTON a német nyelvtannak épen csak vázlatát adja. Mint GOTTSCHED, MÁRTON is hat esetet és öt declinatiót különböztet meg a főnév ejtegetésében, azzal a magyarországi grammatikák egy részénél tapasztalt eltéréssel azonban, hogy a nőnemű főneveket mind a IV. declinációba sorozza, mert az egyes szám eseteiben változatlanok. Másféle egyezések is találhatók magyarországi nyelvtanokkal, így pl. NAGY-gyal és OSTERLAM-mal abban, hogy mutató névmásokat is («jener», «solcher») sorol a visszamutatók közé. A leglényegesebb eltérés a tulajdonnevek declinációjában és abban mutatkozik, hogy rendhagyó főneveket vesz fel

(ezek közt a «Funke», «Wille»-féle himnemű főneveket is). Mindkét tekintetben azonban MÁRTON nemcsak GOTTSCHED-tól tér el, hanem a többi magyarországi grammatikától is; más külföldi grammatikában sem találtam meg e változtatást. Syntaxist MÁRTON nem ad; csak a szórendet tárgyalja és pedig olyan terminus technikusokkal és olyan felfogással, mint OSTERLAMM; azonkívül még néhány fordítási szabályt nyújt a helyes magyarság szempontjából. A nyelvtan után paradigma-táblázatok, azok után pedig kérdések következnek, melyek a nyelvtan egész anyagát felölelik, végül néhány oldalnyi magyar szöveg németre való fordítás czéljából. Az olvasókönyvi rész erkölcsi aphorismákból, egy pár lyrai költeményből és terjedelmes földrajzi, történeti és vallásos tartalmú olvasmányokból* áll. Az olvasókönyv szövegét kimerítő német-magyar szótár dolgozza fel.

A II. kiadásban leginkább az olvasókönyv bővült meg, egyrészt azért, hogy RAFF GYÖRGY KERESZTÉLY természethistóriája alapján a természetrajzi részt «egészen mássá tette mint volt, azon az okon, hogy minekelőtte ezen nagytoska testü Könyvre mennének által a' gyermekek, mert e' tsak, ha valaki, megérdemli a közönséges Olvasást, már az előtt annak foglalatjával summásan megesmerkedvén, azt annak (!) könyvebbnek 's épületesebbnek is találhassák» (6. l.); másrészt azért, hogy nagyszámú új «tanulságos elbeszélést és levelet», «anekdotát és mesét» vett fel az olvasókönyvbe. Az olvasmányok terjedelmének arányában természetesen a szótár is bővült, mely ebben a II. kiadásban épen 100 két hasábos lapot tölt be. Nem oly lényeges e változtatás a nyelvtani részben, mely az első kiadástól leginkább abban különbözik, hogy szaporítja a példákat és némely az I. kiadásból elmaradt, de szükséges szabályt pótol, így a hangzók hosszúságáról és rövidségéről (22. l.), a praepositióknak a határozott névelővel való összevonásáról (25. l.), az umlaut-ot nem szenvedő és a rendhagyó mellékevek fokozásáról (34—35. l.), a határozószókról, kötőszókról,

* Ezeket MÁRTON, mint a *Magyar Hirmondó*-ban mondja, hol könyve megjelenését az olvasóközönségnek bejelenti (1792. I. k. 901—902. lap.), SEILER GYÖRGY FRIGYES *Grundlage der ersten Menschenkenntniss* című művéből vette.

indulatszóról stb. Legfigyelemreméltóbb a bővítés «A' Német Nyelvnek Magyarra való Fordítását elősegítő némelly közönségesebb Jegyzések»-ben, melyek a II. kiadásban erősen megsaporodtak (51—60. l.) és a két nyelv szelleméből következő eltérésekre nézve sok helyes megfigyelést foglalnak magokban. Pl. «A' határozatlan Articululus *ein* majd edgy, majd más féleképpen tétetik ki, néha p. o. úgy mint a' határozott Articululus ezen szótskával *az*, vagy *a'*... Néha annyit tesz, mint *ez edgy*, *valamellyik*... Néha pedig egészen ki kell azt a' Magyar Fordításból hagyni» (53. l.); vagy «A' Passiva Forma, helyesebben esik Magyarúl az Activa Formába» (58. l.). E szabályok után befejezésül megjegyzi: «A' szorgalmatos és szemes Tanító, a' Német Textus olvasása közbe, több illy Idiotismusi Regulákat is szedhet össze» (60. l.). MÁRTON ISTVÁN német grammatikája magyar szempontból és pädagogiai tekintetben kétségkívül a legjobb valamennyi német nyelvtan közül, melyek a XVIII. században megjelentek¹ és hogy nem ért több kiadást, valószínűleg öcscsének, MÁRTON JÓZSEF-nek, a maga nemében szintén kiváló tankönyve okozhatta.

MÁRTON JÓZSEF grammatikájának czíme: *Német Grammatika. Készítette Márton József, Lötsei Professor. Egy Német Olvasnivaló-Könyvel és ahoz tartozó Lexiconnal együtt. Kassán, Fűskuti Landerer Ferentz betüivel.* (Előszó 1799-ből; Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 709»). A nyelvtan 110 lapból áll, az olvasókönyv pedig külön lapszámozással és czimlappal 208-ból.² MÁRTON ezen munkájával az úttörés dicsőségét követeli magának: «Ezen Olvasnivaló-Könyvhöz — mondja a szótárra vonatkozólag³ — szükséges volt egy Lexicon is, mivel még telyes-

¹ Márton István nyelvészete-t SIMAI ÖDÖN ismertette már említett cikkében, *Magyar Nyelv*. II. évf. 1906. 347—532. és 395—399. l.

² Szótárt ezen első kiadás, úgylátszik, nem tartalmazott; a Nemzeti Múzeum könyvtárában ugyanis 2 példányban van meg. («L. germ. 708» és «709»), de egyikben sincs szótár. MÁRTON *Új Német-Magyar és Magyar-Német Lexicon*-ának I. kiadása. (Bécs, 1799—1800) elé írt előszavából azt következtetem, hogy tulajdonkép erre az önállóan megjelent szótárra céloz nyelvtanának előszavában. A II. kiadástól kezdve aztán ad hosszabb-rövidebb német-magyar «szókönyvet».

³ Ez mint a következő idézetek, az előbeszédből és az utána következő módszertani utasításokból vannak véve.

séggel sem rosszsz sem jó Német-Magyar, és Magyar-Német Lexiconunk nintsen», a nyelvtanról pedig így nyilatkozik: «Reménylem . . . , hogy úgy itéli meg munkámat minden Érdemes olvasó mint a' maga Nemében legelső Munkát, és nem felejtkezik-el arról hogy én jeget törtem, és járatlan úton jártam.» Pedig 1799-ben már nemcsak több magyarul írt német grammatikánk volt, hanem volt már német-magyar szótárunk is,* igaz, hogy annyira kezdetleges, hogy MÁRTON, ha ismerte is, nem sok hasznát vehette.

Ezen első kiadás MÁRTON ISTVÁN-nak, a szerző «legjobb testvérjének volt nevelőjének és barátjának» van ajánlva és tényleg MÁRTON JÓZSEF grammatikája sok tekintetben csak erősen bővített kiadása MÁRTON ISTVÁN német nyelvtanának. A német nyelvtanulás fontosságáról való felfogásuk és didaktikai eljárásuk is azonos. Vázolván a nyelvtanításnak addig divatos módját, mely elsősorban a grammatika betanulásából és szavak memorizálásából állott, helyesen jegyzi meg: «Jóllehet már valamint a' Grammatika helyes tudása; úgy a' szók könyv nélkül való tanulása is, elmulthatatlanul szükséges arra, hogy valamely Nyelvet jól és fundamentumosann megtanulhassuk: könnyű-leszsz mindazáltal általlátni, mely terhes és még is sikertelen lett légyen ez a' most leírt Grammatika, és szótanulás Módjá, ha összevetjük azt, az itten következő Móddal, a' melyet én Tanítványimmal követvén, nem tsak könnyűnek, hanem nagyonn előmenetelesnek is találtam.» Azért, «mihelyt valaki a' Grammatikában addig ment, hogy már a' Mással érthetők Ejtegetését is jól megtanulta, mindjárt hozzáfóghat egyszersmind az Olvasnivalo-Könyv fordításához is, a' melynek elejénn a' Példák a' Grammatikához vagnak alkalmaztatva.» «Hogy ezen tzielomat (t. i. a helyes módszert) annál bizonyosabban elérhessem, többet lássak és tapasztalhassak; a' Német Nyelv tanulása véget ide (t. i. Lőcsére) gyülekezni szokott Magyar Ifjaknak tanításokat is magamra vállaltam: megvallom

* *Deutsch ungarisches Wörter Büchelchen zum Gebrauche der Schulknaben. Német és Magyar Szó-Könyvetske, A'Tanuló Gyermekek Számokra Károly-Fejervaratt. Nyomt. A' Püspöki Betűkkel. 1788. (Nemz. Múz. Könyvt. «L. germ. 864.»)*

mindazáltal, hogy ebben még hijjánosságok lehetnek.» «Más részről azt is megvallom hogy a' kiket már ezen Grammatika szerént, és az ide alább megírt módonn tanítottam a' Német Nyelvre rövid idő alatt sokra mentek, és a' szorgalmatosabbak 's értelmesebb Tanítványim a' negyedik holnapban már jó német Leveleket is írtak.»

Mint MÁRTON ISTVÁN grammatikája, JÓZSEF-é is nemcsak elrendezésében, hanem anyagában is legnagyobb részt híven egyezik GOTTSCHED nyelvtanával, a mi MÁRTON JÓZSEF könyvében még nyilvánvalóbb, mint ISTVÁN-éban, mert ennél terjedelmesebb és kevésbé vázlatos. A miben pedig eltér GOTTSCHED-től, abban jórészt egyezik ISTVÁN-nal, így nevezetesen a tulajdonnevek declinatiojáról szóló fejezetben; «regulálatlan declinatioók»-ról azonban MÁRTON JÓZSEF ép oly kevésbé tud, mint GOTTSCHED és a többi nyelvtanírók. A legfeltűnőbb eltérés GOTTSCHED-től, MÁRTON ISTVÁN-tól és GOTTSCHED többi követőjétől, hogy bár öt declinatiót vesz fel, — a nőneműeket ő is mind a IV-be sorolja, — mint ezek, mégis csak négy esetet különböztet meg úgy az egyes, mint a többesszámban. «Az Ejtetetésben az 5-dik Ejtést (t. i. esetet) egészszen elhagytam, mert az mindenkor úgy van, mint az Első Ejtés, 6-ik Ejtés pedig a' Németben nints, valamint ez a Magyar Nyelvbenn sints, és ha a' magunk Nyelvébenn 6-dik Ejtést hagyunk valamely Elölutóljáróval, ezt tsak a' Deák Nyelvre nézve tselekszszük, mivel a' Deáknak Elölutóljáró nélkül is van 6-ik Ejtése.» Valószínű, hogy ezt a helyesebb belátást MÁRTON JÓZSEF, kit kortársai szerettek magyar ADELUNG-nak nevezni, ADELUNG-nak köszöni, bár ADELUNG előtt jóval már AICHINGER KÁROLY FRIGYES¹ is azt a felfogást vallotta, kit aztán HEMPEL K. FRIGYES² és a többször említett BRAUN HENRIK is követték. Hogy MÁRTON ADELUNG-ot már ezen német grammatikája megírásakor is ismerte, mutatja a tőle való tudatos eltérés a declinatioók beosztásában: «A' Német Nyelvbenn lehet Nyoltz, lehet Ötféle Ejtetést is felvenni. Nyoltzfélére osztani ADELUNG szerént a' született Németre nézve jobb lehet; de ötre öszvehúzni, minékünk

¹ *Versuch einer teutschen Sprachlehre. Frankfurt und Leipzig. 1753.*

² *Erleichterte Hoch-Teutsche Sprach-Lehre. Frankfurt und Leipzig. 1754.*

Idegeneknek azért hasznosabb, mert így könnyebenn kitalálhatjuk, hogy a' Magábannérthető hanyadik Ejtegetésre tartozzon, ha szinte így egy két Kifogással többre kelljen is figyelmeznünk» (17. l.). Máskülömben azonban nem látszik nyoma ADELUNG nagyobbfokú hatásának; csak itt-ott gyaníthatni a reá való támaszkodást, pl. a melléknévi jelző declinációjáról szóló fejezetben. A GOTTSCHED-től való legnagyobb eltérés MÁRTON-nál is a Mondattanban állapítható meg, melynek jó részét a szórendi szabályok foglalják el. MÁRTON JÓZSEF is, mint ISTVÁN, a szórend tárgyalásában egészen OSTERLAMM-ra támaszkodik, de első sorban őt követi a mondattan többi fejezeteiben is, úgy hogy nemcsak a szabályokat, hanem gyakran a példákat is némi változtatással átveszi tőle. Külön szabályokat a helyes fordításról MÁRTON JÓZSEF nem ad, de mindenütt az egész nyelvtanon végig, tekintettel van azokra az eltérésekre, melyek a két nyelv közt fennforognak, pl. «Mikor a' Magyarbann a' Mássalérthető eleibe mely Magábannérthető előtt áll, semmi Artikulust nem teszünk, akkor a' Németbenn mindenkor kell ein, eine, ein, kivévén azt ha a' Magábannérthető Együvefogaló Névszó (Collectivum Nomen), mert akkor a' Németben is elmarad az Artikulus, p. o. Ebben a' Vendégfogadóban jó bort mérnek. In diesem Wirtshause senkt (!) man guten Wein.» (30. l.)

Az olvasókönyv «a' grammatikához tartozó példák»-ból (1—13. l.; rövid, összefüggéstelen példamondatok), «külömböző tartalmú beszélgetések»-ből (13—26. l.), és aztán legnagyobb részben «külömbkülömbféle Gyermekei elméhez alkalmaztatott Leírások, Beszélgetések, Anekdóták és jeles Mondások»-ból (26—137. l.), «morális beszélgetések és levelek»-ből (137—192. l.) és végül több, leginkább GELLERT-ből vett verses meséből (198—208. l.) áll.

MÁRTON JÓZSEF grammatikája eladdig páratlan elterjedésnek örvendett: «A' jelenvaló német Grammatikának nagy keletősége — mondja a VI. kiadás (1815) előszavában — és az a' különös szerentséje, hogy mindenféle Oskolákban, sőt némelly Királyi Gymnásiumokban is felvétetett, mintegy tíz esztendő elforgása alatt, ötszöri kiadása után tíz ezer nyomtatványt fogyasztott el Magyar és Erdély Országban.» Egy félszázadnál tovább maradt használatban, és utolsó kiadását, a

19-iket, MARKOVICS SZILÁRD rendezte sajtó alá 1856-ban.* A legkevesebb változáson aránylag a nyelvtani rész ment keresztül; említésre méltó, hogy a II. kiadástól kezdve MÁRTON csak négy declinatiót vesz fel, úgy hogy a GOTTSCHED féle V. declinatiót a II-ikba sorozza és azonkívül egy külön «rendetlen ejtegetés»-t állít fel; továbbá, hogy a III. kiadásban és aztán ismét a VIII-ikban a tárgyalás rendjét megváltoztatja, nyilvánvalóan ADELUNG hatása alatt, a kitől azonban így is több tekintetben eltér.

Minél jobban távolodunk a XVIII. század hetvenes és nyolcvanas éveitől, természetesen annál inkább szűnik GOTTSCHED nyelvtanának hatása, de inkább csak a részletekben, mint a grammatikai rendszerben, melyről a nyelvtanírók, részint megszokásból, részint, mert a latin nyelvtan systemájához közel állott, csak nehezen és lassan tudtak megválni. NITS DÁNIEL, a sárospataki kollegiumban «a' régi Római, és Német Literaturának Extraord. Profeszsora,» ki mint német költő is működött, 1804-ben Lőcsén egy magyar nyelvű német grammatikát adott ki ezen czimmel: *Német Grammatika, Adelung Szerint Egy Olvasó Könyvel együtt*, (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 499»). Könyvét NITS, mint az előszóban elmondja, a kollegium főgondnokának ösztönzésére írta, és mikor körülnézett, hogy miféle német grammatikát vegyen alapul, «nem volt szükség sokáig azután járni, mellyik Grammatika-Írótt vegyem fel a' követésre, mivel a' Németek közt ADELUNG-nál nints jobb és tökéletesebb. Mellyre nézve tsak azt forgattam magamban, miképpen kellene nap-keleti nyelven beszéllőknek napnyugoti nyelvet leg-könnyebben tanítani». A nyelvtan anyaga legnagyobb részében ADELUNG grammatikájából van meritve, de a tárgyalás rendje majdnem teljesen olyan mint GOTTSCHED-nál, kivéven, hogy a helyesírást ADELUNG példájára a mondat után tárgyalja. Sőt abban is egyezik GOTTSCHED-dal, hogy öt declinatiót (a IV-be csak nőneműek tartoznak) és azonfelül hat esetet különböztet meg; a declinatiókra nézve még meg is jegyzi, egészen úgy mint MÁRTON JÓZSEF: «ADELUNG a' Declinatióknak nyóltz formáit adja. Mi azokat legalább most e' kised Gram-

* V. ö. SZINNYEI, *Magyar Írók Élete*. VIII. k. 1902. 736—740. 1.

maticában, mivel egyszersmind nálunk már bé is vétetett, az öt következő rendekre osztjuk» (30. l.). Meg 1818-ban is követi Husz JÁNOS SÁMUEL, a szepesmegyei «Vágendrisszelyi Királyi Bányavárosban lévő Evangyelikusok' Gyülekezetének Predikátora» a GOTTSCHED-féle hagyományokat «A' szülelett Magyarok' számára egészen új, 's egyszersmint a' tanulást különösen könynyebítő mód szerént ki-dolgozott Rövid Német Grammatika, vagy is a' Német nyelvnek öt hólnapok alatt való megértésére, azon való helyes beszéllésre, 's írásra vezető útmutatás (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 669») czimű nyelvtanában.»¹ Husz maga mondja az előszóban, hogy «azokat a' kevés R regulákat és Jegyzéseket», melyeket e vázlatos nyelvtanában előad, «OSTERLAMB, MÁRTON és ADELUNG Német Grammatikájából» vette, és hogy a mondattant, melyet e rövid nyelvtanából elhagyott, kiadandó nagyobb grammatikájának II. kötetében «az ADELUNG törvény regulái szerint» fogja tárgyalni. De azért a declinációban, melyet az előszóban megokolt újítással csak a conjugatio után tárgyal, ő is öt alosztályt (a IV-be a nőneműeket sorolja) és hat esetet különböztet meg. Ép úgy DUNAY IMRE, a miskolci evang. iskola professzora is, 1826-ban kiadott *Rövid Német Grammatika, Ahoz Tartozó Német 'S Magyar Grammatikai Gyakorlásokkal* czimű iskolakönyvében (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 573.»). OSTERLAMB KERESZTÉLY TEOFIL is, ki immár a harmadik német nyelvtant író löcsei tanár, 1827-ben kiadott *Grammatica Germanica Practica In Usum Juventutis Scholasticae Patriae Suae* (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 711.») czimű latin nyelvű grammatikájában kijelenti ugyan: «ADELUNGUM potissimum et HEINSIUM duces secutus sum,» de azért ő sem fogadja el ADELUNG nyolcz declinációját, kit ebben HEINSIUS is követ.² hanem, mint MÁRTON JÓZSEF, csak négyet vesz

¹ A nyelvtan a rövidke szótárral és pár lapnyi prózai olvasmány-nyal együtt 142 lapot tölt meg és az előszó szerint csak kivonat kéziratban levő nagy, két kötetes német grammatikájából, melynek kiadását azonban egyelőre kockázatosnak tartja. Azonban sem ez, sem a rövid grammatikához ígért «gyakorló darabok» — tudtommal — nem jelentek meg soha.

² V. ö. THEODOR HEINSIUS, *Neue Deutsche Sprachlehre, besonders zum Gebrauch in Schulen eingerichtet. Erster oder theoretischer Theil.* Berlin,

fel és a GOTTSCHED-féle ötödiket a másodikba utalja. Egészen ilyen felosztást követ még 1838-ban is a híres TARCZY LAJOS *A' német nyelvtan' Paradigmái* című összeállításában (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 769. b.»).

Az első magyarországi német nyelvtaniró, a ki tudtommal föltétlenül ADELUNG-hoz esatlakozott, az erdélyi szász MARIENBURG LUKÁCS JÓZSEF volt *Grundlinien des Deutschen Styls in seinem ganzen Umfange, das ist, in wie weit Sprachlehre, allgemeine Rhetorik, kleinere schriftliche Aufsätze, welche im gemeinen Leben üblich sind, Redekunst und Dichtkunst darunter begriffen werden. Ein Leitfaden für Lehrende und Lernende* című, 1796-ban Lipcsében névtelenül kiadott tankönyvének I. kötetében (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 701»). De aztán megint csak 1821-ben találtam olyan magyarországi német nyelvtant, mely ADELUNG-ot teljesen követi, és pedig a Modorban lelkészkedő WÖFEL SÁMUEL-től: * *Compendium Grammaticae Et Syntaxis Germanicae. . . In Usum Juventutis Scholasticae Aliorumque, Qui Linguam Germanicam Notam Sibi Reddere Cupiunt* (Nemz. Múz. Könyvt.: «L. germ. 861»). ADELUNG egyáltalán soha nem emelkedett német nyelvtaniródal munkban olyan feltétlen uralomra, mint GOTTSCHED, a mint hogy a declinációnak nyolezas felosztása tényleg didaktikai szempontból idegen nyelvűek számára nehézkes volt. Hatása aránylag nem is tartott sokáig: már a harminczes évek végén jelentkezni kezdenek GRIMM nyelvtörténeti felfogásának nyomai, mely aztán a régi rendszert lassankint teljesen halomra döntötte.

GOTTSCHED-ot és grammatikáját természetesen nemcsak német, hanem magyar nyelvtan-íróink is ismerték. Ezek előtt is mintaképpül lebegett jó ideig GOTTSCHED példája: »Wie sehr wäre es zu wünschen — írja a *Pressburger Zeitung* 1764. jul. 25-iki sz.) — dass auch bey uns ein GOTTSCHED aufstände, der die so schöne, und zierliche ungarische sprache, den Aus-

1801. — Ezen OSTERLAMM-ra nézve olv. KUPETZ LYCURG, *A löcsei evang. gymnasium története.* 1896. 60. l.

* Ez Lipcséből jött, a hol a «szabadiskolá»-nál (Frei-Schule) működött. V. ö. JOHANN DANIEL SCHULZE, *Abriss einer Geschichte der Leipziger Universität im Laufe des achtzehnten Jahrhunderts.* Leipzig, 1802. 288. l.

ländern etwas bekannter machte»¹ Hatása azonban — a mennyire én látom — nem volt a magyar nyelvtanirodalomra és közelfekvő okokból nem is igen lehetett. GOTTSCHED nem alkotott új nyelvtani rendszert, hanem — mint már ismételtlen említettem — a régi latin grammatika kereteibe szorította bele a német nyelv hang-, alak- és mondattanát. Ugyanezt tették magyar nyelvtaniróink is, és így a grammatikai elvek szempontjából nem volt nekik GOTTSCHED-től mit tanulniok; a mi pedig ezen elvek gyakorlati alkalmazását illeti, itt megint nem lehetett GOTTSCHED a mesterök, mert két, egymástól teljesen különböző nyelvet dolgoztak fel ők egyrésztől, a német grammatikus másrésztől. Csak a németül írt magyar grammatikákban található hatásának nyomai: terminológiájuk, ha német és nem latin, csekély eltérésekkel GOTTSCHED-től és követőitől van átvéve. Ezt a terminológiát használja pl. FARKAS JÁNOS *Ungarische Grammatik*-jában (Bécs, 1771.), továbbá BÉL MÁTYÁS grammatikájának² átdolgozója,³ stb. Itt-ott hivatkoznak is GOTTSCHED-ra, így SZALLER GYÖRGY:⁴ «Hasznos és szükséges tehát e' képpen a' gyarapodás és boldogság végett egy tökéletes Grammatika édes Hazánknak, valamint hasznos és szükséges volt e' végre egy GOTTSÉD a' Német Hazának. Ugyan mi volt a' Német boldogság, míg Nemzeti Nyelve GOTTSÉD-del együtt böltsőben feküdt ezelőtt 40 és 50 esztendők előtt?» — vagy a BÉL-féle grammatika átdolgozója az V. kiadás utószavában: «Wer mit dieser meliböischen Anweisung vorhero be-
 kandt war, dem wird es ohne Anzeige leicht seyn einzusehen, worinnen eigentlich die Veränderungen und Vermehrungen bestehen. Ja wer des Herrn ADAMI seine *Sprachkunst*⁵ durch geblättert hat, wird finden, dass man dieselbe nicht nur zu einem Leitfaden angenommen, sondern dass man aus derselben die Idiotismen ganz abgeborget hat. Dieses und jenes ist in

¹ V. ö. Még *Pressburger Zeitung* 1765. márcz. 13-iki szám.

² *Melibei ungrischer Sprachmeister*. V. kiad. Pozsony, 1774.

³ T. i. KORABINSZKY JÁNOS MÁTYÁS. V. ö. SZINNYEI, *Magyar Irók Élete*. VI. k. 1899. 980—981. has.

⁴ *Ungarische Sprachlehre*. Pozsony, 1793. Előszó.

⁵ MICHAÉL ADÁMI, *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*. Bécs, 1700. II. kiad. 1763.

der Absicht geschehen, um in Zukunft zwischen beyden Sprachbüchern eben das Verhältnis heraus zu bringen, welches man zwischen der *Gottschedischen vollständigen Sprachkunst* und ihrem Kern wahrnimmt.»

Még kevésbé mint nyelvtanirodalmunkra hatott és hathatott GOTTSCHED tudományos nyelvészeti törekvéseinkre és arra a harcra, mely a XVIII. század végén a nyelvmivelés és nyelvhelyesség körül forgott. GOTTSCHED-ot akkorában már a mi íróink is nemcsak mint költőt és æsthetikust, hanem mint nyelvreformátort is, teljesen túlhaladottnak és elavultnak tekintették. Még objectiv értekezésekben is a legelítelőbb hangon nyilatkoznak róla, így pl. az *Erdélyi Múzeum*¹ A' német próza történeteiben: «GOTTSCHED, a' fontoló észnek szaraz nyelvéhez szokván WOLF iskolájában, midőn 1730-ban magát a' német nyelv és izlés megjobbitójává tette, nem tartotta elégnek azt külföldi szavak terhétől megszabadítani, hanem abból minden erős szavakat, metaforákat, idiotismusokat, új fordulásokat, minden merész és bátor vonást kitiltott. A' nyelv, az ő ilyen módja által erőtlen, nyujtott, egyforma, vizes lett, nem maradt benne érzeki kellem, nem vidámitotta a' képzelés mosolygása... Más utat választottak a' Helvetziai Művitelők BODMER és BREITINGER. Kritikákat bocsátottak ki ezek, GOTTSCHED feszes, hideg, rettegő purista tisztáltságai ellen 's ámbár távol voltak még ők is, a' GOTTSCHED-i santaság, és erőtlenségnek német országban felállását szerencsésen megakadályoztatták.» Neologusaink újból és újból az ő nevével gúnyolják ellenfeleiket, az újítástól idegenkedő maradiakat, az orthologusokat. KAZINCZY, ki WIELAND-nak,² a svájcziaiak hívének, GOTTSCHED-ról való ítéletét az által, hogy ADELUNG ellen irt cikkeit magyarul közli,³ egészen a magáévá teszi, GOTTSCHED-ot «a magyar puristák nagy ideálja»-nak mondja. És tényleg DOMOKOS LAJOS, a debreczeni grammatikát készítő *Magyar Társaság* egyik tagja,⁴ ki GELLERT és

¹ III. kötet, 1815. 54—55. l.

² *Sämmtl. Werke. Supplement.* VI. k. Lipse, 1798. 217—265. l.; *Über die Frage, Was ist Hochdeutsch? und einige damit verwandte Gegenstände.* 1782.

³ *Felsőmagy. Minerva.* 1825. III. k. 269—286. l.

⁴ Olv. KAZINCZY, *Magyar régiségek és ritkaságok.* 1808. XXX—XXXI. l.

GOTTSCHED idejében járt Lipszében. «kaczagta» — mint KAZINCZY felháborodással írja VIRÁG-nak¹ — KLOPSTOCK-ot, WIELAND-ot és GOTTSCHED többi ellenfelét; FÖLDI JÁNOS pedig egyenesen követésre méltónak találta GOTTSCHED példáját — felekezeti szempontból: «Fogjuk köz erővel a' dolgot — írja KAZINCZY-nak 1791-ben² — ne hogy a' pápista magyarság, felsőségre emelje magát, 's a' nyelvben is, mint egyebekben, törvényt osszon. Én óhajtanám, hogy egy tisztá magyarságú Reformáltól került grammatika állana most fel. És ha arról is azt mondhatnánk örvendetesen, a' mit a' GOTTSCHED Német grammatikájáról megjegyyez GESSNER vagy NIC. NICLAS: „Imprimis etiam hoc commodi peperit illa grammatica, quod eam Pontificii homines, tamquam Divinum sidus secuti sunt et emenderunt paulatim suam barbariem.“ Itt is rosszabb németek voltak hát a' Pápisták, mint a' protestánsok, és az úgy van rendszerint, a' hol egy nemzetnek e' két vallása vagyon, mert a' Pápistáknál eleitől fogva gyakorlottabb volt és becsesebb volt a' Római Nyelv annak a' vallásba való nagy befolyása miatt, mint akár-melly született nyelv.»

Neologusaink abban a biztos reményben éltek, hogy ellenfeleiket ugyanaz a sors fogja érni, mint GOTTSCHED ot: «Hogy (a) nyelvújítás miatt) kiabálnak — írja KÖLCSEY KAZINCZY-nak 1815-ben³ — jól van. ADELUNG is kiabált még GÖTHE, VOSS és KOLBE idejekben is, s mit nyert vele? Azt, a mit a mi *Gottschadiano-Adelung-jaink*, azaz *Debrecziano-Révaianus*-aink nyerni fognak. Szemek láttára történt meg, a mit még csak nem is álmodtak volna.» GOTTSCHED szomorú példájával akarják az orthologusokat elrettenteni: «Surányi utamban — írja SZEMERE PÁL KAZINCZY-nak 1815-ben⁴ — a GOTTSCHED grammatikája akadt kezembe. Megpillantottam syntaxisát! Szegény GOTTSCHED! Nyelvrontónak nevezte azokat, kik a die Schönheit-ot, poétai mivekben, mint KLOPSTOCK és egyebek, die Schöne-nek mondják, s több ilyenek. A könyv el vala tépve s félrehelyen volt,

¹ Olv. *Levelezés*, (kiadja VÁCZY JÁNOS) II. k., 501 l.

² Olv. KAZINCZY, *Lev.* II. k. 241. l.

³ Olv. KAZINCZY, *Lev.* XII. k. 518. l.

⁴ Olv. KAZINCZY, *Lev.* XII. k. 335. l.

különben jegyzéseket tettem volna belőle. Péczelen kikérem a RÁDAI thékájából. Bár írna mellettem Édes Uram bátyám! Jó lesz tudatni a GOTTSCHED pereit a magyar publikummal.» Ugyanazon évben újból írja SZEMERE KAZINCZY-nak:¹ «GOTTSCHED-et jó volna megszerezniünk, s kijegyeznünk, miket tiltott, mint vétkes szólásokat; melyek szabadosak, sőt ékesség gyanánt elfogadtattak.» Ez a gondolat állandóan foglalkoztja SZEMERÉ-t és 1816-ban ismét írja KAZINCZY-nak²: «De GOTTSCHED-et tehát látni fogom. Kijegyzem belőle, hogy mik voltak gáncsai, mellyek ADELUNG idejében gáncsok lenni megszűntek. Így fogok cselekedni ADELUNG-gal is . . . A neologismus apologiájában nem lesznek haszontalanok az illetén datumok. Közleni fogom Uram Bátyámmal.» Midőn KAZINCZY SZEMERE e tervére nem reflektál, következő levelében ismét szóvá teszi³: «Minapi kérdésemre nem vettem Feleletet, a' GOTTSCHED 's ADELUNG kárhoztatásaira tudniillik, ha azokat Uram Bátyám a' neologismus felől szólván, használni fogja-e vagy nem?»

Az orthologusok és neologusok közt dülő harc tényleg egészen olyan jelleget öltött, mint a GOTTSCHED és a svájcziak közt lefolyt küzdelem. KAZINCZY nem is rettent tőle vissza: «Hogy tudományi csaták vannak — írja DESSEWFFY JÓZSEF-nek 1815-ben,⁴ — az nem illetlen 's ollykor, midőn ébreszteni kell, még hasznos, szükséges. A' német Literatúra nem emelkedett volna 1710 (!) körül, ha BODMER és GOTTSCHED egymásnak üstökébe nem kaptak volna.» A nagy német irodalmi pörnek egyik legnevezetesebb terméke *Die ganze Aesthetik in einer Nuss oder Neologisches Wörterbuch* című vitairat (1754),⁵ melyben SCHÖNAICH KRISTÓF OTTÓ báró, a nagyon is közepes, de GOTTSCHED-től égig magasztalt epikus, a neologus svájcziat

¹ KAZINCZY, *Lev.* XIII. k. 65. l.

² KAZINCZY, *Lev.* XIV. k. 424. l.

³ KAZINCZY, *Lev.* XIV. k. 462. l.

⁴ KAZINCZY, *Lev.* XIII. k. 337. l. Ép így ír RUMY KÁROLY-nak is 1812-ben (v. ö. IX. k. 464. l.) és HORVÁTH ENDRÉ-nek 1816-ban (v. ö. XIV. k. 225. l.)

⁵ Ujból kiadta KÖSTER ALBERT: *Deutsche Literaturdenkmale des 18. und 19. Jahrhundert, herausgegeben von AUGUST SAUER.* 70—81. szám 1890.

és követőiket, ezek közt KLOPSTOCK-ot, saját műveiből vett idézetekkel teszi nem épen ügyetlenül nevetségessé. Ennek irányzatánál fogva egészen megfelel a híres *Mondolat. Sok Bővít-ményekkel, És Egy Kiegészített Új-jSzótárral Együtt*, mely nem kevésbé háborította fel KAZINCZY-ékat, mint SCHÖNAICH irata a svájciakat.¹ Ezeknek példájából meritenek is vigasztalást: «Jusson eszébe Uram Bátyámnak — írja KÖLCSEY KAZINCZY-nak 1817-ben² — hogy GOTTSCHED idejében is volt czimbora 's hogy az egyenes lelkű LESSING, az a' nyilt fejű BODMER és KLOPSTOCK, és WIELAND és LANGE szintűgy kaptak, ha nem Mondolatot is, de legalább annál nem kevésbé mérges pasquillusokat. Az akkori levelek is ki vagynak nyomtatva es — elfeledve.» S KAZINCZY tényleg a már történetivé vált német példa magaslatáról ítélte meg a küzdelmet, melyet a nyelvújítás érdekében végig harczolt: «Halljad hát okaimat (t. i. a melyek őt támadásaiban vezették) — írja CSEREY MIKLÓS-nak 1821-ben:³ — A' Nyelv nem Tudomány, hanem Mesterség; abban nem lehet határozni. Ott nem a' Grammatikai Dogmatismus, hanem az Antagonismus és az abból következő Syncretismus boldogíthat bennünket. Nálunk nem segéltetik úgy az Írók és Olvasók elkészítése mint Német és Franciaországban, pedig mind Íróinknak mind Olvasóinknak kelle az Iskolázás. Legsikeresebbnek látszott tehát előttem az a' mód, a' mellyel a' Német Literatura és Nyelv boldogult, — a' BODMER és GOTTSCHED perét értem. Az egész Német Ország nézte, mint a' bámuló gyerekek az úczán, mint veszekedik az a' két Tudós; tudni akarta, min veszekednek, 's megértvén így, a' mit nem értett volna különben, részt veve a' veszekedésben, az az, az egyik vagy másik félhez állott. Ez a' gyalázatos veszekedés hozta fel a' Németeknek a' szép napot. Ezt akartam én, 's én nem perlettem gyalázatosan, igen ők; én csak tüzzel perlettem.»

¹ A kettő között azonban semmi közvetlen kapcsolat nincsen; a *Mondolat* német mintájára nézve olv. RUBINYI MÓZES, *A Mondolatról és nyelvújításunk egy elhanyagolt forrásáról.* — *Nyelvészeti Füzetek.* 6. sz. 1903. 38—48. l.

² Olv. KAZINCZY, *Lev.* XV. k. 244. l.

³ KAZINCZY, *Lev.* XVII. k. 352. l.

V. Magyarok levelei Gottschedhoz.

A közzendő leveleket magyarországi írók, tudósok és államférfiak intézték a híres lipcei professzorhoz. GOTTSCHED-nak és nejeének a művelt világ majd minden részében számos barátja és ismerőse volt, a kikkel szorgalmasan leveleztek, úgy hogy mintegy 4700 darab levél jutott ránk. Ezek közt csak néhány van, melyet GOTTSCHED vagy GOTTSCHED-né írt, a többi mind hozzájuk van intézve. A leveleket a lipcei egyetemi könyvtár őrzi, és e könyvtár igazgatóságának lekötelező szivességéből közölhetem belőlök a magyarországiakat, melyeket az igazgatóság megbízásából THIELE PÁL úr, a könyvtár hivatalnoka, másolt le számomra.* A magyarországi levelek között nincs egy sem, mely tartalmi szempontból nagyobb jelentőségű volna, de viszont — úgy vélem — nincs olyan sem, mely minden érdekesség nélkül szűkölködnék. Összességükben bizonyára becses dokumentumai annak a szellemi érintkezésnek, mely hazánkat a XVIII. században újból bensőbb kapcsolatba hozta a nyugati kultúrával. A XVIII. század népünkre nézve hosszú meddőség után a szellemi megtermékenyülés százada volt és modern magyar műveltségünk jórészt benne gyökerezik. Pedig nagy, teremő lángelménk nem volt a XVIII. században talán egy sem: közepes tehetségek és apró emberek törték fel a százados ugart esodálatos kitarással és megindító önzetlenséggel. Kísszerű munkások, valódi napszámosok és mégis minden eszközzel, ha még

* A kefelevonatot az eredeti levelekkel tanítványom: SZABÓ ISTVÁN úr, volt szives a lipcei egyetemi könyvtárban egybevetni. A leveleket, melyek itt-ott olvashatatlanok, teljesen hű lenyomatban adom; helyesírásukon sem változtattam, mert ez a levelek íróira csaknem oly jellemző, mint maga a tartalom. A korrigálást gondosan végeztem, s azért nem fogom az egyes grammatikai, helyesírási és tollhibákat külön kiemelni; a jegyzeteknek vagy felkiáltójeleknek végük-hosszuk nem volna. A megszólítások előtt álló számok azt a sorrendet jelzik, melyben a levelek a könyvtár kéziratos jegyzékében (ezt az igazgatóság szivességéből szintén használhattam) egymásra következnek. Ez a jegyzék azonban, úgy látszik, nem egészen pontos, mert épen az első (WANCKHEL-féle) levelet 1733. máj. 17-ről keltezi, pedig a helyes dátum, mint THIELE úr külön is értesít, 1729. máj. 17.

oly jelentéktelennek látszik is, közelökbbe kell férköznünk, hogy megérthessük a nyomukban következő nagyszerű fellendülést, melyhez ők teremtették meg az előfeltételeket. E szempontból az alábbi levelek, ha talán nem is önmagukban, már annál a körülménynél fogva is értékesek, hogy egyáltalán megirattak. Már pusztá lételökkel is adalékul szolgálnak a XVIII. század embereinek és viszonyainak jellemzéséhez.

1. Seebergi Wanckhel Márton Zakariás levelei.

MARTIN ZACHARIAS WANCKHEL VON SEEBERG, a hogy magát leveleiben aláírja, valamennyi levélíró közül a legsűrűbb érintkezésben állott GOTTSCHED-dal. Nagyszebenben született 1707-ben nemes kereskedő családból.¹ Avval az elhatározással, hogy papi pályára lép, 1725-ben a jeni egyetemre ment, a hol már a következő évben *Exercitationis academicae Specimen de natura humana morali* című dissertatióját adta ki. Jenából, az alábbi levelek tanúsága szerint, Lipsésébe ment, a hol 1727-ben a *Deutsche Gesellschaft*-nak tagja lett. E német nyelv-művelő társaságot — melyről már fentebb röviden szó volt — a XVII. század végén négy egyetemi hallgató alapította, a kik a görlitzi gymnasiumban tanultak és onnan Lipsésébe kerülve MENKE JÁNOS BURKHARD-nak, az *Acta Eroditorum Lipsiensium* híres szerkesztőjének «collegium poeticum»-át látogatták. 1727-ben a társaság lényeges átalakuláson ment át és seniora GOTTSCHED, a fiatal, tetterőtől duzzadó magister lett. WANCKHEL egyike volt az elsőknak, kik az újjáalakított társaságba beléptek,² a hol már nemesi származásánál fogva is szí-

¹ Az életrajzi adatokra nézve olv. JOSEPH TRAUSSCH, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*. III. k. 1871. 281—284. l. és IV. k. 1902. 492. l. Azonkívül különösen HEIDENDORF MIHÁLY KONRÁD érdekes önéletrajzát, ki WANCKHEL-t személyes érintkezésből ismerte és azt is tudta róla, hogy mint a lipcei irodalmi társaság tagja költőileg is működött: *Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde*. N. F. XIII. k. 1877. 566—572. l. V. ö. még FRIEDRICH TEUTSCH, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. II. k. 1907. 119—124. l.

² Már 1727-ben is volt a társaságnak magyar tagja: JOHANN MARTEN

vesen fogadták. Az alapszabályok értelmében¹ a jelentkezőnek valami költői vagy prózai kísérletet kellett bemutatni, melynek alapján a társaságba való felvételét kérte. WANCKHEL egy szónoki levelet mutatott be, melyet egy Lipcséből távozó és udvari szolgálatba lépő nemes barátjához intézett és melyet GOTTSCHED méltónak talált arra, hogy a társaság első kiadványában közzé tegye.² A társaságba beválasztatván, egy költeménnyel foglalta el székét, melyben a hazai állapotokra való czélzás nem érdektelen;³ a társaság nevében KRÖCHER JÁNOS GOTTFRIED üdvözölte prózában a belépőt.⁴ A könnyű vérű fiatal WANCKHEL a vidám Lipcsében igen jól érezte magát; azonban csakhamar, úgy látszik, már az 1728. év elején vissza kellett térnie hazájába, Erdélybe. Egy hosszabb költeményben búcsúzik el a társaságtól,⁵ melynek képviseletében maga GOTTSCHED szól a távozóhoz, a kitől társai a német kulturának erősbödését várják Daciában. «Vergiss die Musen nicht, so dich in Leipzig lieben» mondja GOTTSCHED búcsúztatója végén és: «und sehn wir dich nicht wieder, so denken wir doch dein, von wegen deiner Lieder».⁶

FRITZE, *Hungaro-Neosoliensis*, ki 1720. okt. 5-én lépett be a társaságba és 1721. január 21-én távozott. V. ö. ERNST KROKER, *Gottscheds Austritt aus der Deutschen Gesellschaft. — Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft zur Erforschung vaterl. Sprache und Alterthümer in Leipzig*. IX. k. 2. füz. 1902. 52. l. 1727 előtt a társaság nem adott ki semmit nyomtatásban; a tagok költői kísérleteit kéziratban nyolcz folio-kötet őrzi, melyek jelenleg a lipcsei városi könyvtár birtokában vannak (v. ö. KROKER id. ért. 4. l.) FRITZE-től négy költemény van bejegyezve (másolataim között).

¹ Az alapszabályok közölve vannak: *Nachricht von der erneuerten Deutschen Gesellschaft in Leipzig und ihrer ietzigen Verfassung. Herausgegeben durch die Mitglieder derselben. Leipzig, 1727. 1—20. l.*

² Olv. alább *Függelék. IV. 2.*

³ Olv. alább *Függelék. IV. 1. (162—164. l.)*

⁴ Közölve: *Der D. Gesellsch. in Leipz. Gesammelte Reden und Gedichte, welche bey dem Eintritte und Abschiede ihrer Mitglieder pflegen abgelesen zu werden. 1732. 24—25. l.*

⁵ Olv. *Függelék. IV. 1. (164—166.)*

⁶ *Sendschreiben an Hern Martin Zacharias Wanckhel von Seeberg, aus Hermanstadt in Siebenburgen, Bey dessen Abzuge von Leipzig im Namen der Deutschen Gesellschaft abgelesen durch Johann Christoph Gottscheden. Közölve: Der D. Gesellsch. in Leipz. Eigene Schriften und Übersetzungen in gebundener und ungebundener Schreibart. Der Andere Theil. (Leipzig. 1734. 120—122. l. 1. (166—167. l.)*

Úgy látszik tehát, hogy WANCKHEL lipcsei tartózkodása alatt termékeny költői működést fejtett ki; nyomtatásban azonban az említettekén kívül még csak egy költeménye jelent meg *Ein gesetztes Gemüthe* ezimmel, mely a társaság 1728-iki ódakiadásában látott napvilágot.¹

Erdélybe visszatérve WANCKHEL Nagyszebenben városi hivaltalt vállalt, a mellett azonban ügyvédi gyakorlatot is folytatott. A *Deutsche Gesellschaft*-tal ezután is összeköttetésben maradt, mint annak seniorához, GOTTSCHED-hoz intézett levelei bizonyítják, melyekben ismételten tesz említést küldött vagy küldendő munkálatokról. Ezek közül való bizonyára az a három költemény, mely a társaságnak 1738-ban kiadott második óda-gyűjteményében jelent meg.² Magában hazájában azonban nem sok elismerést aratott művészetével: egy 1735-ben nyomtatásban kiadott satirikus lakodalmi énekével³ nagy megbotránykozást kellett és párbajba is keveredett, úgy hogy 1736-ban Bécsbe ment. Itt áttért a katolikus vallásra, a mi hathatósan hozzájárult ahhoz, hogy fényes hivatalnoki pályát futhatott meg. Rövid hányattatás után comes-adjunctus lett és később a szász nemzet képviselője. 1749 decemberében udvari tanácsossá nevezetett ki. 1753-ban pedig mint teljhatalmú királyi biztos a szász viszonyok regulatiójára Erdélybe küldetett, a hol ily minőségben 1756-ig működött. 1760-ban az erdélyi főszámvevőhivatal elnöke lett és ugyanazon évben megkapta a bárói méltóságot is. Nagy állásba jutva tovább is levelezett GOTTSCHED-dal: az utolsó levelet 1751-ben írta, melyben ama kívánságát fejezi ki, hogy a *Deutsche Gesellschaft* udvari tanácsossá való előléptetése alkalmából üdvözlő költeményt intézzen hozzá. GOTTSCHED-dal 1749-iki bécsi látogatása alkalmából — talán mert ép akkor nem tartózkodott Bécsben — úgy látszik, nem találkozott, mert még 1751-ben sem tudja, hogy GOTTSCHED már 1738-ban kilépett a *Deutsche Gesellschaft*-ból és vele minden összeköttetést megszakított. WANCKHEL fájának történetében fontos, ha nem is va-

¹ Olv. *Függelék. IV. 1.* (167—170. 1.)

² Olv. *Függelék. IV.*

³ Olv. J. K. SCHULLER, *Bunnterlei. Ein Hochzeitgedicht.* — *Hermannstädter Zeitung.* 1864. 67. sz.

lami dicséretes szerepet játszott; 1763-ban ment nyugalomba és 1766-ban halt meg Halmágyon (Kőhalomszék) teljesen eladósodva.

17.50 Az említett lipcei *Gottſched*-gyűjtemény WANCKHEL-től a következő leveleket tartalmazza :

(338. szám) HochEdler Hochgelahrter
Insonders Hochgeehrter Herr Magister

Wenn ich an die vergnügten Stunden gedenke die ich in dero wehrtestem Umgang gehabt so versichere ich dieselben dass mich bey meinen guten Tagen fast eine Reue ankomt Leipsig verlassen zu haben. Daraus schliessen Sie wie wehrt und lieb mir dero Pershon nicht nur gewesen sondern noch ietzo angeschrieben stehe Sie würdigen mich lieber H. Magister nur einer kleinen Zuschrift damit ich auch einige gegen Liebe erkennen möge sonsten bitte ich dieselben mich bey der Gesellschaft zu entschuldigen dass ich nicht an Sie geschriben habe Ich will ihnen die Ursach schreiben so weiss ich dass ich entschuldiget bin Ich hab bishero heurats Gedanken gehabt, nu wissen Sie ja wie es im Ewangelio stehet Der hatte schon ein Weib und konnte doch nicht kommen wievielweniger kan derjenige etwas versaumen der sich noch eines suchen will Inzwischen versichere ich die wehrtesten Mitglieder dass ich nicht allein das gewöhnliche Geld¹ übermachen werd sondern auch eine zimliche Menge verfertiger Poesien überschicken besonders hab ich etliche in meiner Muttersprache wenn ich wüste dass sie solten zum Druck befördert werden² Ich bitte mir hiervon ein bericht aus übrigens aber bleibe ich mit allem estime

Hoch Edler hochgelahrter Insonders
hochgeehrteter H. Magister

Dero

Hermannstadt d. 17. May
1729

aufrichtiger Freund
M. Zⁿ Wanckhel v. Seeberg

¹ T. i. a tagsági illetéket.

² Ebben a tekintetben GOTTSCHED-től, ki valósággal üldözte a nyelv-járásokat, minden esetre elutasító választ kapott.

(169. szám.) HochEdler Hochgelahrter Herr
Hochgeehrtester Herr Professor

Wenn Sie nicht selbsten dargethan hätten dass wünschen nicht allemahl vornünftig sey so würde ich vielleicht diesmahlen auf viel Gedanken gerecht ietzo aber nehme ich mir nur die Ehre zu der erhaltenen Würde ¹ auf diese art zu gratuliren Gott lasse Dieselbigen darrine so viel erlangen als Sie zu erlangen fähig gemacht worden sind. Sonsten gehet meine Bitte an dieselbigen mich zu berichten, ob ich noch meine arbeit einschicken darf auch worrine dieselbige bestehn soll So ersuche ich auch dieselben den Überbringer dieses mit acht so viel an die Hand zu gehen als einen möglich ist schofferiren mich davor zu allen anderen Gefälligkeiten das Manuscript davon ich hieher den Titel beygeschlossen lassen Sie vor mich so es möglich ist abschreiben ² Ich will das Geld gar gerne überschicken

Ich bleibe

HochEdler, Hochgelahrter
Hochgeehrtester H. Doctor

dero

Wien 1730 d 2. 8^{br} ³

Diener

M. Z. Wanckhel von Seeberg

(171. szám.) Hoch Edler Hochgelahrter Herr
Hochgeehrtester Herr Professor

Dero sehr angenehmes habe ich nur gestern erhalten. Ich bin daraus überzeuget dass Sie meiner noch nicht vergessen haben und erbiete mich desswegen zu allen Gegengefälligkeiten. Dero überschickte Carmina habe ich mit rechtem Vergnügen gelesen massen sie gewiss recht artig verfertigt. Meine wenige Arbeit hätte ich gerne der Gesellschaft überschicket weilen es aber auf der Post etwas zu kostbar ist so habe ich es bis zur künftigen Oster Messe versparen müssen. Um diese Zeit wird Herr Walter M. Practicus sowohl

¹ GOTTSCHED 1729 végén a költészet rendkívüli tanárává neveztetett ki; bizonyára ehhez gratulál neki WANCKHEL.

² Jelenleg e levélből a melléklet hiányzik.

³ GOTTSCHED levelezésének már említett, sok tekintetben hibás lipcei jegyzéke e levelet decz. 28-áról keltezi, azonban már az a körülmény is, hogy WANCKHEL e levélben GOTTSCHED-nek a professor sághoz gratulál, a következő, decz. 20-ról keltezett levélben pedig minden megjegyzés nélkül professornak mondja, kétségtelenné teszi, hogy a nehezen olvasható keltezés nem «28 D^{br}»-, hanem «2. 8^{br}»-nek olvasandó!

meine Arbeit als auch meinen Zutrag an die Gesellschaft denselbigen einhändigen so wird Er auch Commission haben das Geld vor das bewusste Manuscript zu erlegen. Der in dero Brief gedachte Herr Venner ist mit mir von Wien bis hieher gereiset Nu aber hat Er seine Reise in die andere Welt genommen. Weilen ich weiss dass Er sich in Leipzig Curiren lassen so melde ich es mit Fleiss. Mañ hat bei seiner Oeffnung gefunden dass die Lunge u. das Eingeweide schon sehr verfaulet gewesen auf der linken Seite aber neben der Blase hat man ein so tiefes Loch voller Unflat gefunden dass man eine starke Mannsfaust darin verbergen können daher es geschehen dass das weisse Friesel welches er kurz vor seinem Ende bekommen an diesen Ort nicht ausschlagen können und Er endlich mit entsetzlichem Reissen im Leibe den Geist aufgeben müssen. Nu hoffe ich Sie werden mir den Gefallen tuhn und mich auf das baldigste berichten

1. Die Anzahl meines Zutrags
2. die Kosten des Manuscript
3. Wieviel u. wasfurleÿ Bücher von Ihnen heraus gegeben worden
4. wasfurleÿ lexica neuherausgekommen
5. u. was sonsten Curieux von Büchern zu haben ist

Diessmahlen empfehle ich mich zu dero geneigtem Wohlwollen u. nach deme ich der gantzen wehrten Gesellschaft alles Vergnügen angewünscht verbleibe ich mit allem estime

Dero

ergebener Diener

M. Zach. Wanckhel von Seeberg

Hermannstadt 1730
den 20. December.

(299. szám.) HochEdler Hochgelahrter Herr!
Sonders Hochgeehrter Herr Professor!

Tausend Sorgen, Unruh und Verdrüsslichkeiten sind die Ursachen, dass ich nicht so, als es wohl geschehen sollen meine schuldige Pflicht beobachtet. Ich habe schon eine fast lange Zeit weder unserer wehrten Gesellschaft etwas eingeschicket, noch auch an Euer HochEdl. meinen sehr Hochgeschätzten Hn u. treuen Achaten ein Freundschaftliches Blat abgeordnet. Und muss mich die Wahrheit zu gestehen selbst darüber schämen. Denn wird mich nicht unsere gelehrte Deutsche Gesellschaft vor faul u. vor ein undüchtiges Mit-Glied,

Sie selbst aber mich gar vor einen treulosen Freundschafts Anbiether erklären. Ich habe nicht Ursach zu Zweifeln; Weil es scheint, dass ich es verdient hätte. Doch darf ich auch nicht glauben, dass solche Hochvernünftige und Hochgelahrte Männer eine Wohlgegründete Entschuldigung nicht annehmen sollten. Und demnach setze ich zu solcher erwähnten Ursache die sehr empfindliche Gemüths Unruhen u. Verdrüsslichkeiten, die mich bey andren Geschäften so niedergedrucket, dass ich mich kaum erblasen, geschweige denn an meine sehr hochgeschätzte u. geneugte Hn etwas dächtiges verfertigen können. Biss mir nun Gott wieder zur Ruhe geholfen, welche mich nun erkennen lehret, dass beatus ille qui procul negotiis. Diese meine angebrachte Ursache bewähret meine Ehre. Und darum hoffe ich, es werde mich sowohl unsere sehr wehrte Gesellschaft als auch Euer HochEdl. insbesondere hochgeneigt entschuldiget halten u. nun künftige Musse, wo mich Gott leben lässt, meine schuldige Pflicht besser erwarten. Sie selbst aber, biss in das Grab zu verehrender Gottsched, Sie sag ich sollen mir vermöge Ihrer sehr holden Freundschaft nicht nur alle Versehen gütigst vergeben, sondern mir auch eine andere Liebe erweisen, u. das zu Ihnen genommene zuversichtliche Vertrauen erfüllen. Ich hoffe auch schon zu Ihrem mir Bekannten Edlen Gemüthe u. sage also, dass meine Bitte hierinnen besteht: Ich habe einen sehr wohl gerathenen u. geschickten Jungen Menschen hier, der nicht nur seine gute Humaniora hat, sondern sich nun auch ein ganzes Jahr in meiner Juristischen Schreibstube gar wohl geübet u. grosse Proben seines unermüdeten Fleisses u. Geschicklichkeit gewiesen. Diesen mir sehr lieben jungen Menschen mögte ich nun seiner Armuth wegen auch auf Universitäten in einer Advokaten-Stube wissen, doch in solcher, wo Er vor seiner Mühe Kost u. Wohnung haben, u. wo er auch die juristischen Collegia mit anhören könne folglich meyne Ich bey einem Doctor Juris der Collegia lieset u. Zugleich eine gute praxin hat. Euer HochEdl. Allerwehrtester Herr Professor! sind nun derjenige, dem ich die Commission mit der inständigsten Bitte auftrage (vor diesen gute Condition aufzusuchen) * u. den Ich höflichst ersuche, vor diesen jungen Menschen also zu sorgen, dass Er durch Ihre gütige Hülfe eine solche gute condition entweder in Leipszig oder auf einer andren Universität überkommen könne. Ich weiss dass Sie meiner aufrichtigen Freundschaft wegen mir diese Bitte nicht versagen werden u. also erwarte Ich mit nächstem eine gewünschte Antworth.

* A zárójelben levő szöveg áthúzza.

Empfehle mich auch also zu fernerer Gewogenheit; u. bleibe mit aller Hochachtung,

HochEdler Hochgelahrter Herr!
Sonders Hochgeehrteter Herr Professor!
Euer HochEdl.

Hermannstädt 1732

dienstwilligster Diener u. Freund

d. 24. X^{ber}

M. Z. Wanckhel v. Seeberg.

P. S. Ich weiss dass meine Freundschaft mir gebiethen wird, an Euer HochEdl nochmehrmahlen zu schreiben. Und darum Bitte Ich, mir das Post Geld zu annotieren so als ich solches alle Messen durch unsere Kauf Leute richtig abtragen lassen. Eben da Ich schliesse werde ich benachrichtiget, dass der in Leipzig . . . ¹ Bekandte Herr Samuel Kölesen von Kereseer M. Doctor u. Siebenbürgischer Gubernats-Rath ² heute Nacht zwischen 2 und 3 Uhr das Zeitliche gesegnet hat; welches also auch mit Benachrichtigen wollen. Sonsten wüntsche Ich Ihnen die Christ-FeyerTäge, die Ich im Calender morgen bezeichnet sehe, nebst dem neuen Jahr glücklich u. vergnügt überlebet zu haben u. nach diesem die von Gott noch erlaubte Jahre mit Menschlicher Zufriedenheit zuzubringen, damit Ich mich also über Ihre erlangte höchste Glückseligkeit meiner zu (er) ³ freuen Ursach haben möge.

Adjeu.

(417. szám.) Hoch Edler Hochgelährter Herr
Insonders Hochgeehrteter Herr Professor.

Wenn ich die Ursache dessen dass ich solange nicht geschrieben geben sollte so müsste ich einige Bogen vollschreiben. Denn da ich ein ordentliches Tage-Register und in solchem die besondere Benahmung meiner Arbeiten vorlegen würde so weiss ich zwar dass Sie mich ohne die mindeste Beygefügte Entschuldigung selbst losprecheten Nur die Zeit dürfte mir Beym Schreiben und Ihnen Beym Lesen zu lange werden. Darum nun kurtz: die viele und überhäufte nach hiesiger Landes Art verdrüssliche Arbeithen hindern erstl. vor sich selbst andertens aber setzen Sie mich durch den öfters empfun-

¹ Három olvashatatlan szó.

² A nagytudományú és külföldön is ismert KERESÉRI KÖLESÉRI SÁMUEL, számafeletti főkörmányszéki tanácsos. V. ö. SZINNYEI, *Magy. Írók Élete*. VII. k. 1900. 28—33. lap.

³ Áthúзва.

denen Verdruss ausser den Stand guten Freunden gebührend aufzuwarten oder solche schriftlich zu besuchen Sie HochEdler und Hochgelährter Herr Professor halten also Ihrem gantz ergebenen Freunde dasjenige zu gut was Er ohne sein Verschulden versäumet hat Sonsten aber da ich in gegenwärtiger freundschaftlicher Zuschrift nebst Anfraging um Ihr selbst eigenes Wohl, der Gesellschaft Wachstum, und um die von derselben herausgegebene Schriften auch eine gewisse andere Gefälligkeit ausbitten wolte So haben Sie die Liebe vor mich und lassen mich in meinem Fragen und Bitten glücklich werden, das Bitten aber deutlich auszusetzen so bestehet es hierinnen: Ein gewisser hiesiger Herr hat einen erwachsenen jungen Herrn den Er gerne in die Berlinische Ritter Accademie bringen wolte Indessen weil Er von derselben Beschaffenheit und Einrichtung keine Verlässliche Nachricht hat so solte ich als der ich in Berlin gewesen war die Beschreibung davon machen Dieses nun vollkommen zu verrichten warr vor mich der ich reisender alles nur flüchtig angesehen unmöglich und darum Beruffte ich mich darauf dass ich innerhalb etl. Wochen die gantz gewisse Nachricht von der völligen Beschaffenheit und Einrichtung versteht sich Studien und Praeceptoren Wohnung Tisch und der Bezahlung davor von draussen schaffen wolle. Womit denn da der Hoherwehnte Herr auch zufrieden war und mich darauf Bestmöglichst zu sorgen suchte So habe ich nun mein Vertrauen z. EHEdlen und erwarte eine genaue und verlässliche Nachricht so bald als es immer möglich ist Haben Sie die Gefälligkeit vor mich und helfen mir hierinnen wo nicht anders auch durch Ihr weiteres Anfragen in Berlin doch so dass ich ohne den mindesten Zeit Verlust und Post Versäumung die Antwort Bekomme denn ich will gewisslich wiederum zeigen dass ich Ihr freundschaftlicher Diener Bin Die Post Unkosten aber sollen gleichfalls richtig abgetragen werden. Indessen aber empfehle ich mich und bleibe mit aller Hochachtung Hoch Edler und Hochgelarter Herr Insonders Hochgeehrter Her Professor

Deroselben

Dienstergebener Freund
Martin Zacharias
Wanckhel v. Seeberg.

Herrmannstadt
1734 d. 26. Maji.

(1423. sz.) HochEdler
Hochgelahrter Herr
HochgeEhrtester Herr Professor.

Ewr. HochEdel haben seit der Zeit das ich wegen eines academischen Testimonij geschrieben aus Ursach weil ich schleunig nach

Siebenbürgen gemust, ferner zu schreiben unterlassen.* Nun da ich wieder hieher retourniret, so gebe mir die Ehre, mich dero Wohlseyns zuerkundigen, und weil ich das damahl verlangte Testimonium nicht mehr bedorft so mache mit dem zu der Zeit über machte Wenigen ein kleines praesent, bitte mir aber von dero gütigkeit die nachricht, wie unsere Gesellschaft seitdeme zugenommen, aus, und überdass weil ich ein vollkommeees Vertrauen Zu Sie beständig gehabt, so erkühne mich Ewr. HochEdel abermahl zu plagen, und freündlichst zu bitten, mich zuberichten, ob nicht ein junger von Adel, welcher zwar Catholischer Religion, aber kein solcher, welcher von Religions-Sachen zu reden pfeget, sonst ein besonder guter Architect bey einem dort Studirenden jungen cavalier die gelegenheit finden könnte neben ihm zu seyn, und mit solchen die Collegia Mathematica zu repetiren, davor aber Kost, Zimmer und Collegia frey zu geniessen, auch etwa vor ein Kleyd 50 Thlr. an geld zu bekommen. Es ist dieser junge von Adel in Westphalen zu Hauss, und hat sich hier bey 2 Jahr aufgehalten, spricht gut französisch und schreibt solches aufs beste, ist ein virtuos auf der violin, und wie gesagt ein rechtschaffener Architect ungefehr von 26 Jahren u. sehr guter Conduite. Ew. HochEdel obligiren mich sehr, wenn Sie etwas vor inn auf beschriebene art ausfündig machten, und offerire mich zu allen gegengefälligkeiten Verharrend mit allem estime

Ewr. HochEdel

M. HHE-Professors

Wien d. 19 Maÿ 1742

dienstgefissener Diener

M Z Wanckhel Edler von Seeberg

(1515. szám) HochEdler Hochgelahrter Herr Professor,
Sonders Hochgeehrteter Herr!

Zweymahl habe ich an Ew. HochEdl. geschrieben und eben so vielmahl keine antwort erhalten, ich bitte also gegenwärtig, der alten freundschaft gemäss, nicht allein auf beyde vorige zu antworten, sondern auch, mich auf gegenwärtigen zu berichten, wie es doch anzustellen, dass man von denen HHW Frey Maurern die eigentliche ihre Verfassung, u. wo sich derjenige, welcher aufgenommen werden will, zu melden hat, erfahre. Ich hoffe und verlasse mich auf dero Freundschaft, und kann ich allhier Ihnen wieder Dienste erweisen, so bitte zu befehlen, der ich mit aller Hochachtung bin

Ewr. HochEdel

Wien d. 15 october

Dienstgefissener Dr.

M. Z. W. von Seeberg

* Egy levél tehát elveszett.

(3077. szám.) HochEdelgebohrner Hochgelahrter,
Hochgeehrteter Herr Professor!

Die Ehre dero alter Diener, und zugleich der Leipsiger deutschen Gesellschaft, welcher Eine Zierde Sie sind, ein Mittglied zu seyn, Lasset mich noch ietzo an einer Besonders Freundschaftlich und Hochgeneugten dieses meines Schreibens aufnahme nicht zweifeln, woher ich auch in sicherst gefasstem Vertrauen, mich dero, und dero Vornehmen Angehörigen Wohlseyn erkundigend, um die Benachrichtigung davon bitte. Und weil nun aus Ihro Kayserlich und Königlichen Majestæt Allerhöchsten Milde ich den 9ten Jenner dieses Jahres als würlklicher Kayserlich Königlicher Hof Rath in der Siebenbürgischen Hof-Cantzeley installiret worden binn¹ folglich meine fernere Lebensjahre in Wien zubringen werde, so habe ich zugleich um dero öftere Freundschaftliche und gelehrte Correspondenz Sie höflichst ersuchen wollen, wenn Überdieses die Hochlöbliche deutsche Gesellschaft mir einem unwürdigen Mittglied derselben, nach bisher gewöhnlichem brauch, auf meine Vorgedachte Promotion ein Carmen zu Verfertigen geruhete. So würde mir solches besonders angenehm seyn, und ich zu Verdancken nicht unterlassen, Mein Symbolum ist Nescit labi Virtus, Und dieses hat aus Göttlicher Gnad ietzo bey mir eingetroffen, da ich viel Tausend Feinden und Hindernissen ungeachtet von Allerhöchst Ihro Kayserlichen Majestæt Consoliret worden binn, und folglich nebst recensirt meiner academischen Bemühung gar schön ausgeführt werden kann. Ich hoffe zu der oben bemerkten alten Freundschaft, auch in eben gemeldeten altem Vertrauen mit all ersinnlicher Hochachtung Verharrend.

Eüer HochEdelgebohrn

Meines Hochgeehrtesten Herrn Professores

Wien den 20 April
1751.

Ergebenster Diener

M. Z. Wanckhel Edler von Seeberg²

¹ TRAUSSCH szerint a kinevezés 1749. decz. 26-ikán történt meg és így a levél talán nem 1751, hanem 1750. áprilisában íródott.

² Mikor dolgozatomat HEINRICH GUSZTÁV akad. főtitkár úrnak az akadémiában való bemutatásra már átadtam volt, megjelent a *Korrespondenzblatt d. Vereins f. siebenb. Landes.* 1908. évfolyamának január-februári füzetjé, melyben WITTSOCK OSZKÁR WANCKHEL fönti levelezését (valamint SOTERIUS következő levelét is) közli. Ennek daczára én e leveleket újra lenyomattam, egyrészt a teljesség kedvéért, másrészt mert WITTSOCK közlése részben hiányos, részben kivonatos; a 169. számú egyáltalán nem közli, mert nem akadt reá a GOTTSCHED-féle gyűjteményben, sem a 299. sz. utóiratát. A WANCKHEL-re és SOTERIUS-ra vonatkozó

2. Soterius György levele.

Kevésbé érdekes pályafutású a másik levélíró, M(agister) GEORGE SOTERIUS, ki szintén Nagyszebenben született 1704-ben.¹ Tanulmányait itthon befejezván, 1723-ban a lipcei egyetemre ment, a hol a magister-fokozatot érte el és nyilvános előadásokat tartott. Maga GOTTSCHED üdvözölte őt promotiója alkalmából egy ünnepi órában, melyben szerencsét kíván hazájának a jeles, fiatal tudóshoz, kit épen az örömnapon neves atyja halálának híre gyászba borított.² Bizonyára GOTTSCHED biztatására lépett SOTERIUS 1728-ban a *Deutsche Gesellschaft*-ba is, a hol azonban, úgy látszik, sohasem foglalta el székét, mert köszöntőjét nem tudtam a tarsaság kiadványaiban megtalálni; a tagok névsorában ugyan fel van véve, de aztán ismét töröltetett minden megjegyzés nélkül.³ Hogy helyét el nem foglalta, annak oka valószínűleg az, hogy özvegy anyja kívánságára lemondott a fényesnek ígérkező akadémiai pályáról és még 1728-ban hazatért Erdélybe. Megérkezése után Nagyszebenben

bevezetést, jegyzeteket és egyéb közléseket is, melyek WITTSTOCK-nál hiányzanak, sajnáltam elhagyni.

¹ V. ö. JOSEPH TRAUSCH, *Schriftsteller-Lexikon* III. k. 330—332. l.

² *Schreiben an Herrn Georg Soterius aus Siebenbürgen, bey seiner Magisterpromotion in Leipzig. 1728.*

A költemény befejező része:

O Jammer! dass die Gruft, die deinen Vater deckt,
 Dir heute bey der Lust nur Traurigkeit erweckt;
 Und dass der werthe Mann nicht noch, bey grauen Haaren,
 Die Post von seines Sohns erlangtem Glück erfahren.
 Er wünschte Dich zu sehn! allein des Himmels Schluss,
 Vor dem ein Sterblicher mit Ehrfurcht beben muss,
 War anders abgefasst. Gott rief ihn von den Erden,
 Und liess ihn selbst ein Glied im Engelchore werden.
 Du erbest seinen Ruhm an Frömmigkeit und Treu,
 Das redliche Gemüth, den Hass der Häucheley;
 Und wirst der Vaterstadt hinfort ganz klärlieh zeigen,
 Verstand und Gottesfurcht sey dir nicht minder eigen. —
 Ich wünsche Glück dazu, geliebtes Vaterland!
 Empfange deinen Sohn mit wohlgesinnter Hand;
 Sei eifrig, sein Verdienst, dadurch er sich erhoben,
 So bald er wiederkehrt, in Werk und That zu loben ...

Közölve: *Herrn Johann Christoph Gottscheds ... Gedichte ... nebst einer Vorrede aus Licht gestellet von M. J. J. SCHWABEN. Leipzig. 1751.*
 I. k. 432—434. l.

³ V. ö. ERNST KROKER id. ért. 54. l.

conrector és 1733-ban rector lett. Azután több helyen lelkész-kedett, míg végre 1752-ben a nagyszzebeni káptalan syndikusa és 1762-ben esperes lett. Mint ilyen halt is meg 1765-ben.

(276. sz.) HochEdler und Hochgelahrter
sonders Hochzuehrender Herr Professor.

Ich erinnere mich nicht ohne sonderbares Vergnügen derjenigen angenehmen Zeith, da ich die Ehre hatte in der hochgeschätzten Gesellschaft Ew. Hoch Edlen Bey Seiner HochEhrwürden des Titl. H. D. Schützens * Tische zu seyn. Da ich nun es schon dazumahl Vor keinen geringen Theil meiner Glückseligkeit es geschätzt mit Ihnen Bekandt zu Werden. Weilen ich aus denen gelahrten Gesprächen dero Werthen Person keinen schlechten Nutzen zu schöpfen Gelegenheit gehabt: so habe mir auch vor diesesmahl die Freyheit nehmen Wollen Ihnen mit diesen geringen Zeilen gehorsamst aufzu Warthen. Darinnen ich Vor das erste meine ergebenste Freude Bezeugen, über den Wachsthum der Ehren, Welcher bey Ew. HochEdlen unter dem Verlauf einiger Jahren, da ich von Leipzig abwesend Bin erfolgt. Und da hierdurch die Verdienste dero Hochgeschätzten Person noch lange nicht nach Würden Belohnet Worden: so Wünsche dass ich künftighin das Glück haben möge von neuen Belohnungen ausnehmender Geschicklichkeiten von Ihnen etwas zu Vernehmen. Vor das andere bitte unterthänigst, es Wolle Ew. HochEdlen gütigst geruhen mir künftighin, gleich Wie solches Vormahls in Leipzig geschehen, dero Gewogenheit und Gunst zu schenken. Wie denn auch noch ferner zu erlauben, dass ich mir zuweilen die Ehre nehmen könne, Ihnen mit geringen Zeilen aufzu Warthen Vor diesesmahl aber empfehle ich mich u. Verbleibe HochEdler und Hochgelahrter Herr Professor

Ew. HochEdlen

Hermannstadt i. Siebenbürgen
den 27. August 1732.

ergebenster Diener
M. George Soterius
Gymn. Cibiniensis Conrector.

* SCHÜTZE FRIGYES VILMOS lipesei lelkész volt (szül. 1677-ben, megh. 1739-ben; v. ö. CHR. GOTTL. JÖCHER, *Allg. Gelehrten-Lexikon*, IV. k. 1751. 372—373. hsb., és *Allg. Deutsche Biographie*. XXXIII. k. 1891. 139—140. l.); GOTTSCHED a SOTERIUS-tól is említett asztaltársaság nevében ódában ünnepelte SCHÜTZE-t: *Singedicht: Auf den Geburtstag Sr. Hochehrwürden, Herrn Doctor Schützens. Im Namen Seiner Tischgesellschaft. 1728. Közölve: Herrn Joh. Christ. Gottscheds Gedichte. II. Theil. Leipzig, 1751. 317—319. l.*

3. Beer Frigyes Vilmos levelei.

BEER FRIGYES VILMOS nem volt GOTTSCHED személyes ismerőse és a levelezésre is külső alkalom adott okot. Járt ugyan ő is Németországban, de több mint egy évtizeddel GOTTSCHED fellépése előtt. 1715-ben visszatért szülővárosába Pozsonyba, a hol BÉL MÁTYÁS és MARTH J. MÁTYÁS rectorátusa alatt az evang. lyceum conrectora lett. 1721-ben az intézet rectorává választott és mint ilyen, nagy érdemeket szerzett magának fejlesztő és szervező munkásságával. 1747-ben a pozsonyi convent egyik lelkészévé választotta, mely tisztséget 15 évig viselte. 1763-ban nyugalomba ment és 1764-ben (?) halt meg 73 éves korában.¹ Apósa volt a már többször említett WINDISCH KÁROLY GOTTLIEB-nak.

BEER egy nagyállású úrnak, FESTETICS-nek a megbízásából írt GOTTSCHED-nak. Keresztnevét nem említi, de abból, hogy a második levélben testvérét tábornoknak mondja, egészen nyilvánvaló, hogy a megbízó FESTETICS KRISTÓF septemvir volt,² a tábornok pedig FESTETICS JÓZSEF tábornagy. Mindkettőnek volt PÁL nevű fia, a kik NAGY IVÁN szerint ugyanazon évben (1725.) születtek³ és ugyanazon évben (1782.) haltak meg.⁴ Az alábbi levelek tanúsága szerint FESTETICS KRISTÓF 1741-ben fiát a lipcsei egyetemre küldte és pedig BÉL MÁTYÁS fiának, BÉL KÁROLY ANDRÁS-nak⁵ felügyelete alatt. Az előkelő társadalmi állású

¹ V. ö. MARKUSOVSKY SÁMUEL, *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története*, 1896. 352—354. l., a hol azonban az elhalálozási év nem látszik helyesnek, ép úgy mint KLEIN JÁNOS SÁMUEL-nál (*Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evang. Prediger*. II. k. 1789. 22—38. l.). V. ö. SZINNYEI, *Magyar Írók élete*. I. k. 1891., 751. hsb. és HORÁNYI, *Memoria Hungarorum*. I. k. 1775. 156—158. l.

² Ez különben BÉL KÁROLY ANDRÁS életéből is ismeretes. V. ö. HORÁNYI *Memoria Hungarorum* I. k. 164. l.

³ V. ö. NAGY IVÁN, *Magyarország családai*. IV. k. 1858. 162—163. l. Ép azért kétes, hogy melyik PÁL-tól való ez az akadémiai beszéd: *Respublica Recte Ordinata In Hungaria, Tripartita Panegyrica Oratione Celebrata*. Nagyszombat, 1738. V. ö. SZINNYEI, *Magy. Írók Élete*. III. k. 1894., 450. és 444. hsb.

⁴ A halálozási évet PÁRKÁNYI JÓZSEF keszthelyi grófi levéltáros úr hozzám intézett szíves soraiban megerősíti.

⁵ BÉL KÁROLY ANDRÁS ott is maradt végleg Lipcsében, hol egyetemi tanár lett; v. ö. SZINNYEI, *Magy. Írók Élete*. I. k. 1891. 777—780. hsb.

szülők a XVIII. században szívesen küldték fiaikat Lipcsébe, melyet gazdag és művelt polgárság lakott. A kortársak francziás kulturája miatt Kis-Párizsnek nevezték és míg a többi német egyetemen, nevezetesen Halléban és Jenában a diákok a legduhajabb életmódot folytatták, Lipcsében az egyetemi polgár, a hogy GOETHE saját tapasztalatából mondja (*Dichtung und Wahrheit* VI. könyv), nem lehetett, csak gáláns. A fiatal úr, mint a levelekből kitűnik, olyan számadásokat küldött haza, melyeket a gondos atya zavarosaknak és gyanúsaknak talált. Azért először TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS pozsonyi conrectort, BEER-nek később utódját kérte meg, hogy GOTTSCHED-tól fia tanulmányai tekintetében felvilágosítást kérjen, de TOMKA-SZÁSZKY levelére nem jött válasz¹ és pedig azért, mert a levél — BÉL közbelépése folytán — nem jutott GOTTSCHED kezeihez, a mint hogy nincs is nyoma a lipcsei gyűjteményben. Ekkor aztán maga a rector, BEER, irt neki az apa felszólítására és kérelmét olyan okokkal, nevezetesen a magyar evang. egyház szomorú helyzetével támogatta, melyek mindenképen jellemzők. Mint BEER második leveléből kiviláglik, GOTSCHED BEER soraira azonnal válaszolt, a véletlen azonban úgy akarta, hogy a felelet csak hónapok múlva jutott FESTETICS kezébe. Közben az öreg FESTETICS, mert GOTTSCHED válasza késett és MASCOV JÁNOS JAKOB-tól, a hírneves német történetirótól² is hiába kértek értesítést, elhatározta, hogy fiát (1743.) husvétra haza szólítja. Erre FESTETICS annál inkább határozta el magát, mert MÁRIA TERÉZIA királyi rendelettel megnehezítette a tanulók külföldi tartózkodását és pedig valószínűleg épen FESTETICS fiára való tekintetből, mert sem a királyné, sem az érsek (t. i. ESTERHÁZY IMRE hercegprimás) nem látta szívesen, hogy a katolikus főúr fiát protestáns felügyelő alatt protestáns egyetemen járatta.

Ismételten viselte a rectori méltóságot is; v. ö. J. D. SCHULZE, *Abriss einer Geschichte der Leipziger Universität*. 1802. 10—12. l.

¹ GOTTSCHED SZÁSZKY-t nagyra becsülte: a SCHWANDTNER-féle *Script. Her. Hung.* II. kötetének ismertetése alkalmából egyik folyóiratában ő vagy valamely munkatársa «ein so wohl in den schönen Wissenschaften gelehrter, als in ungarischen Sachen erfahrner Mann»-nak nevezte; olv. *Neuer Büchersaal der schönen Vissenschaften und frenen Künste*. V. k. 1747. 16. l.

² Lipcsei jogi tanár, 1735-ben városbíró, később városi proconsul. V. ö. *Allg. Deutsche Biographie*, XX. k. 1884. 554—558. l.

(1526. sz.) Hochedelgebohrer Herr Professor
Hochgeehrter Herr und Gönner.

Eurer HochEdelgebohren besondere Verdienste in den schönen Wissenschaften habe zu meinem grossen Vorthail schon längsten mit aller Ergebenheit geehret Doch habe noch Niemahls eine Gelegenheit bekommen können EhochEdlg. H. diese meine ergebene Hochachtung zu entdecken. Ich ergreife derowegen um so viel begieriger das Ansuchen des H. von Festetitz an EhochEdl. H. Seinetwegen zu schreiben, als einen gewünschten Weg mir dero HochGeschätzte Bekantschaft zu erwerben.

Es hat dieser Gute Herr durch unsern Herrn Conrector Szaszky an EhochEdl. schreiben lassen, um dero sehr gewünschten Rath wegen der Studien seines Sohnes einzuholen. Da aber Biss dato noch keine Antwort eingetroffen dazu auch die eingeschickten Verrechnungen fast einigen Zweifel bey einem sorgfältigen Vater Verursachen wollten; So bin ersucht worden von EhochEdl. H. einen Unpartheischen Bericht, ohne dass der Junge Herr davon etwas erfahre, ergebenst auszubitten.

Der H. Von Festetich stehet an zweyen Stücken an. Das erste sind die vielen Collegien; nach deren Beschreibung sein Sohn biss 9 oder zehen Stund ohne repetition arbeiten müsse; das Andere sind die Ausgaben, welche am Fusse des Berichtes folgen, deren Richtigkeit Ihme verdächtig ist. EhochEdl.H. können uns aus aller dieser Verwirrung ziehen und durch einen Vollständigen Unterricht, Bey diesen Ehrlichen und Guten Herrn uns Alle verbindlich machen.

Ich bin auch der Guten Hoffnung EhochEdl.H. werden diese besondere Liebe Vor uns haben. Denn Sie wissen wohl in was für betrübten Umständen unser Evangelisch Wesen dess mahlen ist, und wie hoch wir eines solchen Mannes, Als der H. von Festetich ist, Zuneigung zu schätzen haben. Bitte also ganz ergebenst EhochEdl. H. Geruhen durch Hn. Fucksen mir Ithro Gedanken zu antworten, es soll alles in höchster Stille tractiret werden, und Ich werde mir die Gröste Ehre machen, dass mich EhochEdl.H. unter diejenigen leiden werden welche seyn, wie ich verlange

Eurer Hochedelgebohrenen
Presb. den 5. Nov. 1742.

Aufrichtig ergebener Diener
F. Wilhelm Beer
Rector in Presburg.

Die Ausgaben

Pro D. Prof. Schön ¹ pro Collegio Pandecten	75 f.
— — Jöcher ² » Historia Stat.	27 »
— — Feustel ³ » Jure publ.	12 »
Gottsched » Oratorio	12 »
Pr Hospitio a Joannis ad Michaelis fer	33 »
..... ⁴	18 »
..... ⁴	9 »
Tisch von 31. Juli biss 13 Oktober	66 »
Bey Gelegenheit der Mess... ⁴	12 »
Ein Winter Kleid	87 »
	S. S.

Absonderlich ist man wegen des Tischgeldes
Auf eine Person item auf das Quatier dubieux.

(1572. sz.) HochEdelgebohrener Herr Professor
Hochgeehrteter Herr und Gönner

So sehr mich bemühet und HochEdlgb. bestrebet haben auf mein ergebenstes Begehren dem Herrn ReichsRath von Festetitz eine Satisfaisante Antwort zu schaffen; so hat doch die wunderbare Begebenheit, da EHochEdelgb. Gütiges Schreiben vom 23. Nov. 1742 erstens den 3 Martii 1743 zu besagten Händen gekommen, und da in dessen auch an Hn. von Mascov geschrieben und keine Antwort eingetroffen, den lieben Herrn dahin Gebracht, dass Er den jungen Herrn auf Ostern zurückzuruffen resolvirte. Wir gedachten wohl EHochEdlg. Gütiges Schreiben würde alles Bisherige auszuwetzen im Stande seyn, allein die Umstände des Königl. Befehls, kraft welchen alles was in fremden Landen zurückkommen, oder Pässe von ReichsRath ausnehmen sollte, waren IHro Gnaden zu bedenklich. Es meinten IHro Gn. nicht ohne Ursach, es wäre solcher Befehl auch grösssten theils auf IHro jungen Herrn gerichtet. Dessen Aufenthalt zu

¹ SCHÖN KERESZTÉLY, jogi tanár. V. ö. JOH. GEORG MEUSEL, *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 vcrstorbenen teutschen Schriftsteller*. XII. k. 1815. 352—354. l.

² JÖCHER KERESZTÉLY GOTTLIEB, a történelem tanára, az *Allg. Gelehrten-Lexicon* ismeretes szerzője.

³ FEUSTEL KERESZTÉLY JÁNOS, jogi doktor, 1734 óta tartott a lipesei egyetemen előadásokat. V. ö. J. CHR. ADELUNG, *Forschungen und Ergänzungen zu Chr. G. Jöchers allg. Gelehrten-Lexicon*. II. k. 1807. 1087. hsb.

⁴ Olvashatatlan.

Leipzig und besonders unter Hn. M.¹ Beln Aufsicht allen zusammen Misfahl und wurde Ihro Gn. schon vorm Jahr die Würtzburgische Universität Angetragen. Ich wünschte Bey dieser Gantzen Sachen nichts mehres, Als Hn. M. Bel hätte nicht verhindert, dass so wohl EhochEdlg. auf den ersten Brief des Hn. Conrect. Szazky als auf den andern an Hn. v. Mascov dieser grosse Mann geantwortet hätte. Der erste Brief war in Ihren² eingeschlossen, aber von jungen Herrn, der Andere aber von Hn. Magist. beantwortet worden. Euere HochEdelgebohren können sich leichtlich einbilden, was missliches verfahren Bey einem Manne, welchen ohne dem der Ertzbischof³ und die Clerisey täglich anklagen, auch so gar die Königin über Ihn aufhezeten, für widrige eindrückungen machen müssen. Ihro HochEdelgb. Schreiben aber würden diesen Allen abgeholfen und den Herrn im Standt gesetzt haben, sich mit tüchtigen Gründen zu verantwortten.

Wir hatten eine nicht geringe Hoffnung durch diesen Herrn als auch durch seinen Herrn Brudern Bekanten Generalen von Festetitz noch manche junge Leute nach Leipzig geschicket zu sehen, Wenn wir Sie besonders in Genauere Bekantschaft mit den Herrn Professoribus würden Gebracht haben. Und wie ich dieses Meiner Pflicht zu seyn erachtet habe, so meinte ich auch Hn. Mag. Bel hätte solches auf alle Weise Befördern sollen und einen solchen Briefwechsel gar nicht hindern. Ich will Ihm solches nicht zur Last legen, er wird seine Ursachen haben. Künftig wird Er wohl besser eine Universität Ehre zu suchen wissen, wenn er die Ehre dero Mitglied zu seyn hat, welches Ihm um so viel mehr bey dem äusserlichen Druck der Protestanten allhier zu vergönnen ist.

Nun habe nichts mehr übrig als meinen Gantz ergebensten Dank, dass EHOchEdelg. mich in Standte gesetzt haben dem Hn. v. Festetitz ein Genügen zu thun, zu sagen.

Eure HochEdelg. befehlen auch mit mir, Sie werden sehen, dass mich glücklich schätzen würde Beweisen zu können wie ich jetzo schreibe, zu seyn

Euer HochEdelgebohren

Presb. 25. Martii 1743.

ergebenster Diener
Frid. Guilielm Beer.

¹ = Magister.

² Talán azt akarja mondani, hogy az övékéhez, t. i. a fiatal Feszetics-hez és BÉL-hez intézett levélhez volt csatolva.

³ Ez nem más, mint ESTERHÁZY IMRE hercegprímás, kinek a Függelék V-ben egy levelét közlöm.

4. Festetics Pál levele.

A fiatal FESZTETICS hazájába visszatérve, nem feledkezett meg GOTTSCHED-ról, a ki bizonyára nagy jóindulattal viseltetett irányában lipcei tartózkodása alatt. Alábbi levelében hálásan ismeri el, hogy valamennyi tanára közül neki köszön legtöbb tudományos haladása tekintetében. Együttal értesíti, hogy tisztelete jeléül aszalt gyümölcsöt küldött neki és hogy adandó alkalommal magyar bort is fog küldeni. A fiatal főúr tényleg sokat tanulhatott a protestáns egyetemen, mert maga ESTERHÁZY IMRE hercegprimás atyjához intézett levelében¹ a legnagyobb elismeréssel szól készülségéről. Pályafutásával be is váltotta a hozzá fűzött reményeket: udvari tanácsos lett, majd a magyar udvari kamara alelnöke és Baranyamegye főispánja. MÁRIA TERÉZIA-nak egyik legkedveltebb embere volt,² kit grófi rangra is emelt. Egy kortársa «ein grosser Kenner und Beförderer der Künste und Wissenschaften»-nek mondja³ és a mi ennél többet jelent, apja volt a nagy FESZTETICS GYÖRGY-nek, a keszthelyi *Georgicon* alapítójának és az irodalom lelkes pártfogójának.

(1673. sz.) Mein Hochgehrtester
Herr Professor

Die Erinnerung deren Vielfaltig Von Ew. Magnificenz genossenen Gnaden, ermahnet mich, für alle mit mir gehaltenen Sorgen, und Mühe, ein gehorsahmsten Dank abzustatten. Ich werde es jederzeit rühmen wissen, das ich so glücklich gewesen von Ew. M. klugen Rath, und hochgeschetzten Unterweisung profitiret zu haben, und ich schmeichele Ihnen nicht, wenn ich aufrichtig bekenne, dass sie an der meinen, so klein es auch seyn, als es wolle, aus Leipzig gebrachten Gelehrsahmkeit, den grössten Antheil haben, weswegen nie undankbahr seyn werde. Ich habe mich unterstanden mit ein weniges dürres Obst Ew. Magnificenz aufzuwarten. Ich werde die beste Ge-

¹ Olv. *Függelék V*-ben, a hol még egy másik, szintén igen elismerően nyilatkozó levelet közlök.

² V. ö. ALFRED Ritter von ARNETH, *Geschichte Maria Theresia s.* VII. k. 1876. 118., 260. és 266. l. és X. k. 1879. 108. l.

³ Olv. *Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778.* 78. l.

legenheit ergreifen ihnen ein Ungarischen Wein zu schicken. Ich höre auf zu schreiben aber nie zu seyn

Ew Magnificenz

Oedenburg

20 9bris 1743.

Unterthenigster Knecht

Paul von Festetich.

5. Esterházy Miklós gróf levelei.

Erdekes a viszony GOTTSCHED és két magyar főúr, ESTERHÁZY MIKLÓS gróf és BATTHYÁNY KÁROLY JÓZSEF gróf között: ők nyitják meg a magyar mágnások hosszú sorát, a kik mint nagylelkű és művelt mæcenások Bécs művészeti és német irodalmi életében évtizedekig vezető szerepet játszottak. ESTERHÁZY MIKLÓS gróf (szülelett 1711., meghalt 1764.) ESTERHÁZY FERENCZ tárnokmester fia és ESTERHÁZY FERENCZ főkancellár öcscse volt,¹ ki MÁRIA TERÉZIA alatt hosszú diplomáciai szolgálatot teljesített mint követ és nagykövet Drezdában, Madridban és Szent-Pétervárott.² Érintkezése GOTTSCHED-dal drezdai követ korában kezdődött 1745 körül, mikor sógornőjének, LUBOMIRSKA hercegnőnek fia Lipcsében tanult.³ A hercegnőnek titkára a bécsi származású LÖSCHENHKOL JÁNOS KRISTÓF⁴ volt, a ki GOTTSCHED-nak a negyvenes évek elején Lipcsében tanítványa volt és a kinek része lehetett abban, hogy a hercegnő fiát GOTTSCHED

¹ V. ö. Pallas Nagy Lexikona. VI. k. 1894. 460. l.

² V. ö. ALFRED Ritter von ARNETH, *Geschichte Maria Theresia's*. III. k., 4., 142. és 152. l.; IV. k. 337. és 339. l.; IV. k. 434. és 460. l.; V. k. 46—47. l.; VI. k. 282. l.

³ Így TH. W. DANZEL, *Gottsched und seine Zeit. Auszüge aus seinem Briefwechsel*. 1848. 305. l.; minthogy azonban ESTERHÁZY az ő leveleiben a fiatal herceget sógorának mondja, a hercegnő valószínűleg nem sógornője, hanem napa volt; GOTTSCHED-nak van ehhez a családhoz intézett ódája is: *Ode Auf Sr. Hochgräfl. Excellenz, Herrn Grafen Rutovszky, Kön. Pohln. und Churs. General-Feldmarschalls, und der Prinzessinn Lubomirska Beylager*. — *J. Chr. Gottscheds Gedichte*. II. k. 1751., 111—112. l. RUTOVSKY-ra nézve olv. ARNETH id. m. III. k., 141—143. l.

⁴ Tagja volt a GOTTSCHED vezetése alatt álló *Vormittägige Rednergesellschaft*-nak is és mint ilyen kiadta: *Sammlung einiger Uebungsreden, welche unter der Aufsicht Sr. Hochedelgeb. des Herrn Profess. Gottscheds, in der vormittägigen Rednergesellschaft sind gehalten worden*. Leipzig, 1743. A biographikus munkák nem tudnak LÖSCHENKOL-ról.

különös felügyeletére bizta.¹ Ebben a tiszteben írt GOTTSCHED 1745. őszén ESTERHÁZY-nak és abbeli aggodalmának adott kifejezést, vajjon nem volna-e jobb az épen akkor Szászországban dúló osztrák örökösödési háború veszélyei elől a fiatal hercegeget Lipséből elvinni. Erre szolgált válaszul ESTERHÁZY-nak alább közölt első levele, melyben GOTTSCHED-nt megnyugtatta és sógorát továbbra is gondjaiba ajánlja.

A második levél arra enged következtetni, hogy ESTERHÁZY — GOTTSCHED közvetítésével — Lipsében nagyobb könyvrendeléseket szokott tenni.

Egész más jelleget öltött a GOTTSCHED és ESTERHÁZY közt való levelezés, mikor ESTERHÁZY ismét visszakерült Bécsbe és GOTTSCHED a negyvenes évek végén minden összeköttetését felhasználta, hogy reformtörekvéseit Ausztriában is érvényre juttassa. Főrangú és befolyásos ismerősei közül épen ESTERHÁZY volt egyike a legkészségesebbeknek, a ki GOTTSCHED ügyét mindenképen előmozdítani igyekezett. Ezt ESTERHÁZY valószínűleg nemcsak hálából tette a családnak a fiatal LUBOMIRSKY körül teljesített szívességekért, hanem bizonyára azért is, mert akkorában LÖSCHENKOHL már az ő saját titkára volt. LÖSCHENKOHL és GOTTSCHED sűrű levelezésben állottak egymással és a levelekben nagy szerepet játszik ESTERHÁZY, mint a kitől GOTTSCHED LÖSCHENKOHL útján támogatást és közbenjárást kér, vagy a ki LÖSCHENKOHL által GOTTSCHED-ot a bécsi udvar hangulatáról, felfogásáról, terveiről értesíti.² Már föntebb GOTTSCHED bécsi látogatásának elbeszélésénél említettem, hogy első sorban ESTERHÁZY közbenjárásának köszönhette a híres házaspár, hogy MÁRIA TERÉZIA családja körében fesztelen magánkihallgatáson fogadta. Abban is buzgólkodott ESTERHÁZY, hogy GOTTSCHED-nak egy császári német akadémia felállítására vonatkozó terve megvalósuljon és a hazájában már lehetetlenné vált dictator Bécsben új hatalmi pozícióra tegyen szert.³ Igaz, hogy e nagyra-

¹ Vagy talán — a mi még valószínűbb — GOTTSCHED ajánlotta LÖSCHENKOHL-t a családhoz nevelőnek.

² Néhány ilyen levelet közöl DANZEL id. m. 306. és 310—311. l.

³ V. ö. DANZEL id. h.; EUGEN WOLFF, *Gottscheds Stellung im deutschen Bildungsleben*. I. k. 1895. 43—46. l.; GUSTAV WANIEK, *Gottsched und die deutsche Literatur seiner Zeit*. 1897. 558—560. l.

törő tervekből, melyek közül a legmerészebb GOTTSCHED abbeli kívánsága volt, hogy a császári gyermekek nevelőjévé neveztesék ki, még pedig katholizálás nélkül, nem lett semmi, de ez nem ESTERHÁZY jóakarátán és buzgólkodásán múlt. Hiába magasztalta GOTTSCHED MÁRIA TERÉZIÁ-t és császári férjét versben és prózában, csupán szép ígéretekot kapott és — értékes ajándékot: felesége egy briliáns melltűt ezer tallér értékben, GOTTSCHED pedig egy briliánsokkal kirakott dohányszelenczét. Az ajándékoknak Lipcsébe elküldésével ESTERHÁZY volt megbízva, a mint erről GOTTSCHED-ot az alább közölt harmadik levélben értesíti. Az ötödik levélben ESTERHÁZY, a ki 1750 végén mint meghatalmazott miniszter Madridba távozott, de onnan betegség miatt már 1752 első felében ismét Bécsbe visszatért, köszönetet mond GOTTSCHED-nak a *Geschichte der Königlichen Akademie der Aufschriften und schönen Wissenschaften in Paris* című, GOTTSCHED-nétől francziából fordított nagy munka¹ utolsó köteteinek elküldéseért.

(1929. sz.) HochEdelgebohrener,
Insondershochzuehrender Herr Professor;²

Dero Schreiben ist mir richtig zu Handen gekommen, und da Sie von mir einen Rath in ansehung der gegenwärtigen Umstände wegen meines Schwagers dem jungen Fürsten Lubomirsky verlangen, so kann ich Ihnen dermahlen so viel erinnern, dass, meinem Gutdünken nach, da der Krieg die Academie nichts angehet, und folglich die in Leipzig Studirende und also auch mein Schwager bey denen gegenwärtigen Umständen nichts zu befürchten hat, es also auch gantz und gar unnöthig wäre, wenn gedachter mein Schwager von Leipzig weggehen sollte; Er wird also auf die nemliche art, wie zuvor, da zu verbleiben haben, und finde ich dabey weiter nichts anders zu erinnern, als dass ich Ihn Ew. HochEdelgeb. guten aufsicht und vernünftigen Direction von neuem auf das allerbeste empfehle. Ich gedenke Morgen auch von hier abzugehen und dem Hofe

¹ Ennek első kötete (1749.) MÁRIA TERÉZIÁ-nak van ajánlva egy hozzá intézett dicsőítő órában. Ujra lenyomatva: *J. Chr. Gottscheds Gedichte*, II. k. 1751. 14—20 l.

² Mint THIELE úr velem közli, a leveleket — az első kivételével — minden valószínűség szerint LÖSCHENKOHL írta, ESTERHÁZY csak aláírta őket.

nacher Prag zu folgen, wohin Sie dero Briefe an mich zu adressiren belieben werden.

Der ich mit vieler Hochachtung beharre
Ew. HochEdelgebohren
Dressden d 5 X-ber 1745.

Schuldigster
N. Graf Esterhazy.

(2003. sz.) Hochedelgeborner,
Insonders Hochzuehrender Herr Professor.

Durch die bissherigen Unruhen und meinen Aufenthalt in Böhmen bin ich gehindert worden, an dieselben zu schreiben, und mich vor der vor geraumer Zeit schon geschehenen Ueberschickung des Verzeichnisses von Büchern zu bedanken; ich schicke solches hiemit Ew. HochEdelgebohren wieder zurück. Die letztern betrübten Begebenheiten in Sachsen, welche auch mir insbesondere einen sehr merklichen Schaden verursacht haben, erlauben nicht, dass man noch zur Zeit einen ausserordentlichen Aufwand auf dergleichen Dinge wenden kann; ich bin inzwischen Ew. HochEdelgeb. vor die mir darunter erzeugte Aufmerksamkeit vielmahls verbunden, und gleichwie ich auch alle Mühe, die Sie sich bisshero mit meinem geliebten Schwager zu geben beliebt haben, mit vielen Dank erkenne, als empfehle ich auch solchen neuer Dingen Ew. HochEdelgebohren guten Aufsicht und Obsorge.

Der ich mit aller Hochachtung beharre
Ew. HochEdelgebohren
Dressden d. 21. January, 1746.

Ergebenster
N. Graf Esterhazy.

(2706. sz.) HochEdelgebohrener
Insonders Hochzuehrender Herr Professor.

Ich habe hiemit die Ehre denenselben diejenigen Praesenter, welche Ihro Maÿst: die Kaÿserin Ew. HochEdelgeb. und dero Frau Liebsten, der ich mich empfehle, zgedacht, zu überschicken.

Die Freundschaft und Hochachtung, welche ich vor dieselben beyderseits seit vielen Jahren hege veranlasset mich, dass ich an der besondern Ehre, welche Ihnen dadurch zu Theil wird, den vollkommensten antheil nehme, und ich bin von dero Gemüths Billichkeit zum voraus versichert, dass die Zufriedenheit über dem hiesigen Aufenthalt dadurch bey Ihnen den vollkommensten Grad werde er-

reicht haben; ich meines orts schätze mich vor höchst glücklich, wenn ich zu allen diesen Begebenheiten etwas beýzutragen im Stande gewesen.

Ich bin Ew. HochEdelgeb. auch höchstens verbunden vor diejenige Mittheilung, welche Sie mir über dero unterschiedl. Vorhaben zu machen beliebt, ich sehe den aufsatz ¹ selbstn nebst dem Gedichte von der Kayserin ² mit dem grössten Verlangen entgegen, beý deren Erhaltung werde den möglichsten Gebrauch davon zu machen unermangeln, und hoffe, dass Ew. HochEdelgeb. auch den wohlmeýnenden Rath, welchen bereits mein Secretarius Ihnen in ein und andern gegeben sich zu richten belieben werden; Womit ich in unveränderl. Hochachtung beharre

Ew. HochEdelgebohren

Wien, 7. 9br. 1749.

Ergebenster Diener
Niclaus Graf Esterhazy

(2752. sz.) WohlEdelgebohrener,

Insonders Hochzuehrender Herr Professor,

Ich bin wegen des langen aussenbleiben und späten Empfangs der Kaysl. Praesenter in nicht minderer Unruhe als Ew. WohlEdelgeb. selbstn gewesen,³ mithin habe ich durch dero werthe Zuschrift vom 20. dieses mit desto grösserer Zufriedenheit und vernügen den richtigen Empfang derselben vernommen; Nach Erhaltung dieser Nachricht habe ich also ohne den geringsten anstand dero so schön und vortrefflich abgefasste danksagungs Schreiben an Ihre Maýstät die Kayserin und Fürstin v. Trautsohn ⁴ gleich heute überreicht; gedachte Fürstin hat solche mit dem vollkommensten Beyfall durchlesen, und versprochen zwischen Heut und Morgen an die Kayserin zu übergeben, es ist nicht anders zu vermuthen, als dass Ihre Maýestät mit besonderer Zufriedenheit diese danksagungs-Schrift durchlesen werden.

¹ Ez GOTTSCHED akademia-tervezetére vonatkozik.

² T. i. *Ode An Ihre Majestät die Kaiserinn Königin, für die erhaltenen kostbaren Geschenke im Dec. 1749.* Újra lenyomatva *Gottscheds Gedichte.* II. k. 21—23. l.

³ A köszönő óda előbb érkezett Bécsbe ESTERHÁZY kezéhez, mint az ajándékok Lipcsébe. V. ö. DANZEL id. m. 304. l.

⁴ TRAUTSON KAROLINA hercegnő, főudvarmesternő, a királyi hercegnők nevelőnöje, szintén buzgó pártfogója volt a GOTTSCHED-házaspárnak. Neki ajánlotta GOTTSCHED üdvözlő ódával költeményei említett kiadásának II. kötetét. V. ö. WOLFF id. m. I. k. 48—49. l.

Was dero weitere Absichten betrifft, so belieben Ew. WohlEdelgeb. versichert zu seyn dass man, und besonders ich, so viel als nur in meinem Vermögen stehet, alles anwenden werde, um Ihnen nach Wunsch und Verlangen dienen zu können; Ich werde jetz neue Gelegenheit überkömēn, diesfals ein und anders anzubringen; und solle der Erfolg davon Ew. WohlEdelgeb. aufrichtig berichtet werden.¹

Dem Gedichte die Argonauten² sehe ich mit dem grössten Verlangen entgegen, bey dessen Empfang werde ich den nützlichen Gebrauch davon zu machen unermangeln.

Womit ich denenselben und der Frau Liebst zu dem Antritt des Neuen Jahres alles erdenkliche Wohlseyn anwünsche, mich aber zu dero fernern gütigen Freundschaft empfehend, allstets beharre

Ew. WohlEdelgeböhren

Wien d 31 Decembr. 1749

Ergebenster Diener

N. Graf Esterhazy

(3442. sz.) HochEdelgeböhrener, Hochgelahrter
Insonders Hochzuehrender Herr Professor.

Seit meiner erfolgten glücklichen Zurückkunft aus Spanien habe ich das Vergnügen gehabt, Ew. HochEdelgeböhren höchst schätzbahre Zuschrift vom 15. July zu erhalten, zu gleicher Zeit hat mir dH. v. Scheyb³ die leztern Bände von dero Frauen gemahlin geschickten Übersetzung der Geschichte v. den Wissenschaften in dero Nahmen überbracht, ich nehme dieses geschenkniß als ein Zeichen dero noch fortdauernden gütigen Andenkens und wahren Freundschaft vor meine Person an, gleichwie ich auch Ew. HochEdelgeböhren vor alles dasjenige gute, welches Sie mir in dero Schreiben anzuwünschen belieben unendlich verbunden bin; ich hoffe, dass dieselbern von meiner wahren Hochachtung, welche ich vor dero Person und vielen Verdienste vor die gelehrte Welt habe, so vollkommen überzeugt

¹ Ez ismét a felállítandó akadémiára vonatkozik.

² Azaz: *Ode. Die Argonauten, als Se. Römisch-Kaiserl. Majestät, Herr Franciscus, im December des 1749-sten Jahres verschiedene neue Ritter des goldenen Vlieses geschlagen hatten.* Újra lenyomatva GOTTSCHED költeményének id. kiadásában. II. k. 3—13. l.

³ SCHEYB FERENCZ KRISTÓF, a már említett *Theresiade* című eposz szerzője, GOTTSCHED legodaadóbb osztrák hive, kit ez mindenféle apróbb és nagyobb szolgálatra használt fel, nevezetesen arra, hogy vele egy-egy megjelent művét a császárnénak, a trónörökösnek, BATHYÁNY-nak, TRAUTSON-nénak és más főrangúaknak átadatta. V. ö. DANZEL id. m. 304. l.

sind, dass Sie auch zugleich an meiner wahren Ergebenheit und Verlangen in allen Stucken mich in dero Diensten angewendeter zu sehen, keines weeges Zweifeln werden, in welcher aufrichtigen Versicherung ich, nebst meiner Empfehlung an dero Frau gemahlin, allstets beharre

Ew. HochEdelgebahren

Wien, 26. Aug. 1752,

dienst ergebenster
N. Graf Esterhazy

6. Batthyány Károly József gróf levelei.

BATTHYÁNY KÁROLY JÓZSEF gróf főudvarmesterrel, JÓZSEF főherczeg, a trónörökös, nevelésének és udvarának vezetőjével,¹ kit MÁRIA TERÉZIA 1764-ben birodalmi herczegi rangra emelt, GOTTSCHED bécsi látogatása alkalmával ismerkedett meg. Az összeköttetést GOTTSCHED — mint az alábbi levelek mutatják — mindenképen föntartani igyekezett a hatalmas főúrral, a ki állandó és közvetlen érintkezésben állott az udvarral és a kiről úgy gondolta, hogy sokat tehet tervei megvalósítása tekintetében.

(2768. sz.) WohlEdlGebahrner²

Dero Beede an mich zu erlassen beliebte Schreiben habe rech- tens behändiget, und bin ich denenselben vor die wohlmeinert aner- wünschung zu gegenwärtiger Jahres abänderung Besonders Verbun- den, welche dann an Euer WohlEdlGebahrn auf eine Vollständig Vergnügte zuruckLegung Vieler derley folgende erwidere, mit Ver- sicherung, dass mir zur ganz ausnehmenden Freude Gereicht, Bey denenselben alls einem so Gelehrten Mann in einigen anderken zu seyn :

Das anhaltende Podagra mit welchem seit einiger zeit Behaftet bin, hat mich bishero Verhindert Ihro Kay's: Königl: Maÿ: wegen dero ansinnenden Dedication an Ihro Erzherzogl. Durchl. den aller- unterthänigsten Vortrag zu machen,³ werde also solches demnäch-

¹ MARCZALI HENRIK, *Magyarország II. József korában*. I. k. 1882, 369—371. l.

² A levelek BATTHYÁNY-nak nem saját kezétől valók, csak aláírásuk.

³ GOTTSCHED valami munkát, talán a párizsi akadémia történetének egyik kötetét, akarja JÓZSEF trónörökösnek ajánlani és ehhez a császári szülők beleegyezése volt szükséges.

stens zu bewürken suchen, und wie jederzeit zum Vergnügen nehmen, denenselben zu Bethättigen, mit wie vieler Consideration ich seÿe

Euer Wohl Edelgebohrn

Dienstwilligster Dienner

Wienn den 17. Jenner

G von Batthyán

1750

(2816. sz.) Wohl Edel Gebohrn

Hochgelehrt- und insonders Geehrter Herr, Es hat mir der Landschafts Secretarius Herr Scheib die abgesendete Bücher gestern behändiget; Da ich dann urtheile, dass dieselbe diesen mit sonderbahrer Freundschaft beehren, so habe ihme den Trost geben wollen, die Bücher selbstn Ihro Ertzherzogl: Durchläucht zu überreichen, und ich zweifle nicht er werde deroselben Nachricht geben, mit wass sonderbahrem Vergnügen höchst dieselbe das werk von dero gelehrten Händen beangenehmet haben; über dieses haben Ihro Ertzherzogl. Durchläucht mir noch aufgetragen, Ihnen seine Danknehmigkeit vor die sinnreiche zuschrift eines dem Gemeinen weesen so nutzbahren Werkes zu erkennen zu geben;¹

Nicht weniger habe ich Ihro beeden Kays: Maÿ: die zwey Bücher heünt frühe behändiget,² welche diese mit Vielen vor dieselben sehr Trostreichen Gnadens Ausdrückungen angenommen: Wie dann auch nicht zweifle, dass allerhöchst dieselbe mehrere Merkmahle Ihrer Zuneigung von dero so rühmlich sich erworbene Wissenschaften erweisen werden; Ich aber statt anbeÿ nicht allein vor die mir mitgetheilten Werke, sondern auch Vor ÿene so verbündliche Ausdrückungen, mit welchen dieselben in der Anrede meinen Nahmen mit einflüssen zu lassen beliebt Verpflichteten Dank ab,³

¹ Itt tehát BATTYHÁNY értesíti GOTTSCHED-ot, hogy a trónörökös a neki ajánlott művet, mely üdvözlő irattal volt ellátva, kegyesen fogadta. Ez az üdvözlő irat azonban az ajánlással együtt valószínűleg csak kézirat volt, mert tudtommal nincs GOTTSCHED-nak vagy GOTTSCHED-nének olyan munkája, mely a trónörököshez intézett nyomtatott ajánlással volna ellátva.

² Ép úgy adatott át tehát GOTTSCHED — valószínűleg ugyanazon munkából, talán a párizsi akadémia történetének újabb köteteiből — a felségeknél és magának BATTYHÁNY-nak is egy-egy példányt.

³ Úgy látszik, a trónörököshöz intézett üdvözlő iratban BATTYHÁNY-ról is volt szó. BATTYHÁNY neve különben említve van *Die Argonauten* című, már idézett költeményben:

Was wird *des Kaisers* Schwert für neue Ritter schlagen?

mit der Versicherung dass gleichwie Mein durchlauchtigster Herr in seinen zarten Jahren die wahre Verdienste deren Gelehrten schon hochzuschätzen weiss, also ich nicht weniger jener gegründete Beredenheit, mit welcher sie der gelehrten welt und dem ganzem Gemeinem Weesen in Dero sinnreichen Verfassungen nützliche Dienste leisten ins besondere Verehere, der ich mit ausnehmender Hochschätzung beharre

Meines Hochgelehrt- und insonders geehrten Herrns

Wien den 18ten

Mertz 1750

Dienstschuldiger Diener

Carl Graf Von Batthyany

Nicht einer ist an Würden klein:
Fürst *Dietrichstein*, Fürst *Lichtenstein*,
Fürst *Taxis*, deren Werth und Vorzug alle wissen;
Fürst *Trautson*, gleichfalls ist dabey,
Graf *Bathiany*, dessen Treu,
Graf *Kawnitz*, dessen Geist die Welt wird ehren müssen. (12. l.)

Továbbá fel van említve BATTHYÁNY *Die Kaiserinn, am Theresientage 1749 besungen* ezímvű ódában is (*Gottscheds Gedichte*, II. k. 423—431. l.), a hol GOTTSCHED egybek közt a császári családtól való fogadtatását írja le:

Dein theurer Erbprinz kömt: Dein Wink rief Ihn zu mir;
So gnädig war Dein Sinn! wie völlig gleicht Er Dir,
Gepriesnes *Alternpaar!* Dem Kaiser von Gesichte,
Der Kaiserin an Huld und munterm Augenlichte.
Der Held begleitet Ihn, der als Sein *Mentor* wacht,
Und ein so *zartes Reis* des Stammes würdig macht.
Die Musen liebt Er schon: O Himmel! lass Ihn leben,
Und einst durch Kiel und Stahl, wie Cäsar, Proben geben. (429. l.)

Azonkívül emlékezés történik BATTHYÁNY-ról és a trónörököséről egy költői levélben, melyet GOTTSCHED Bécsbe érkezése előtt intézett SCHEYBHEZ: *Schreiben An einen Vornehmen von Adel in Wien. Aus dem Karlsruhe, 1749. Im Augustmonate.* — *Gottscheds Gedichte*. II. k. 547—550. l. A trónörökösre és BATTHYÁNY-ra vonatkozó hely így hangzik:

Dann gönne mir das Glück,
Und zeige mir einmal *die Hoffnung der Provinzen*,
Den weisen Telemach, das Muster deutscher Prinzen,
Den theuren Erzherzog, auf Den Europa sieht,
Vor Dem der Feind schon bebt, und künftig furchtsam flieht,
Lass mich *den Mentor* auch, den *weisen Mentor* ehren,
Der, in der zarten Brust den Tugendtrieb zu ehren
Und anzufeuren weis. Ein Held von solcher Art,
War Ihm vom Himmel selbst zum Führer vorgespart. (550. l.)

GOTTSCHED-né is megemlékezik egyszer — egész röviden BATTHYÁNY-ról — a párizsi akadémia történetének II. kötete (1750) elé írt *Allerunterthänigstes Dankschreiben an der Allerdurchlauchtigsten und Allergross-*

7. Bajtay Antal levele.

BAJTAY ANTAL, piarista tanár, későbbi erdélyi püspök, a piarista rendnek a XVIII. században egyik legkimagaslóbb alakja.¹ Mint a pesti gymnasium igazgatója országos hírre emelkedett avval az ünnepi beszéddel, melyet 1749 tavaszán a budai királyi palota alapköletételénél mondott. E beszéd nyomtatásban is megjelent *Oratio Habita Bulae Ad Amplissimos Hungariae Ordines III Idos Maii MDCCXLIX* czímmel és külföldön is feltűnést keltett. Még ugyanazon évben Bécsbe hivatott a savoyai vagy LICHTENSTEIN-féle lovag-akadémiába mint a történelem tanára, a hol aztán egy tervezetet dolgozott ki, a mely szerint a történelmet tanítani szándékozik. A tervezetet, melyet LICHTENSTEIN hercegnőnek szóló francia nyelvű ajánlással látott el, nyomtatásban is kiadta: *Specimen Rationis In Historicis Institutionibus Susceptæ. Accedunt Specimina Quæ Ex Historia Sacra Nobilissimi Historiarum Auditores Et Academici, In Academia Lichtenstein-Sabaudica XVII. & XVI. Calend. Jul. MDCCCL. Protulerunt.* E füzetet megjelenése után BAJTAY-nak egy magyar rendtársa, CONRADI NORBERT,² későbbi tartományi rendfőnök, aki akkor szintén tanára volt a Lichtenstein-féle akadémiának, az ő tudta nélkül elküldte GOTTSCHED-nak Lipcsébe,

mächtigen Römischen Kaiserinn, wie auch Königin in Ungarn, und Böhmeim etc. Majestät című ódában (újra lenyomatva *Der Frau Gottschedinn Kleinere Gedichte.* 1763. 77—82. l.):

Auf Dich und Dein Bemühn sehn gar zu viele Länder,
Als dass Dein reger Fleiss auch diess besorgen kann
(t. i. gyermekeinek nevelését):

Drum überlieferst Du die theuren Segenspfänder
In solche Hut, die man nicht besser wählen kann.
Ein andrer Griffel mag des Feldherrn Ruhm erhöhen
(t. i. Batthyány hadvezéri dicsőségét),

Der in Prinz Josephs Brust den deutschen Cyrus bildet:
Die schöne Muse flieht vor Waffen und Tropheem,
Und eilt den Zimmern zu, wo bloss Minerva gilt.
Hier sieht mein froher Blick das weisliche Beginnen,
Womit für Deine Ruh die treue Trautson wacht
(a ki a főhercegnőket nevelte).

Ezen óda keltezése: «Leipzig in der Neujahrmesse 1750.»

¹ V. ö. HORÁNYI, *Memoria Hungarorum.* I. k. 1775. 80—93. l.

² OLV. SZINNYEI, *Magyar Írók Élete.* II. k. 1893. 109—110. hsb.

a mi aztán arra bírta, hogy a híres német professornak, kit röviddel előbb Bécsben annyira ünnepeltek, 1750. jul. 14-én udvarias levelet írjon. E levél hatása alatt és bizonyára avval a czélzattal, hogy bécsi pozícióját lehetőség szerint erősítse, rendkívül elismerő birálatot irt GOTTSCHED a *Neuer Büchersaal der schönen Wissenschaften und freyen Künste* (X. k. 1750, 181—190. l.) czimű folyóiratában úgy e tervezetről, mint a budai beszédről.* A budai beszédről egyebek között ezt mondja: «Seine (sc. BAJTAY's lateinische Schreibart) schmecket nicht im geringsten nach der Barbarey der Klöster, sondern ist aus den besten Quellen des römischen Alterthums geschöpft. Sein Geschmack ist fein, sein Witz ist geläutert, seine Gedanken sind prächtig ohne Schwulst, sein Ausdruck aber männlich ohne Härte, und wohlklingend, ohne sich in Spielwerke zu verlieren. Kurz, wir müssen ihn für einen der besten Redner unsrer Zeiten erkennen». A történettanítás tervezetéről pedig: «Der Hr. Verfasser zeigt . . . nicht nur eine vernünftige und reife Einsicht, sondern auch eine patriotische Gesinnung: wenn er z. B. die Nothwendigkeit beseufzet, darinn man steht, der Jugend die heidnische Mythologie mit vielem Zeitverluste beyzubringen; da man ihr dafür weit nützlicher die neuere Geschichte voriger Heldenthaten in unserm Vaterlande, bekannt machen könnte. Es ist kein Zweifel, wenn der junge Adel von solchen Lehrern treulich unterwiesen wird, ehe er auf fremde Universitäten geht, derselbe nach solcher schönen Vorbereitung, die höhern Wissenschaften daselbst desto besser fassen wird. Die lateinische Schreibart ist auch in dieser Schrift rein und schön». BAJTAY ezen utóbbi művével — mondja HORÁNYI (id. h.) — «omnium adprobatione — és ezek közt GOTTSCHED-ének 1750-ben Bécsben bizonyára különös sulya volt — expleuit. Fama huius ad Aulam perlata MARIAM THERISIAM Dominam nostram, Reginam Hungariæ eo permouit, vt JOSEPHUM Principem modo Romanorum Imperatorem, tot Regnorum spem, atque ornamentum, Historicis Institutionibus erudiendum committeret.»

* A birálatot már HORÁNYI közölte latin fordításban; v. ö. *Memoria Hungarorum* I. k. id. l.

(2904. sz.) Joanni Cristophoro Gotsedio Viro Claris.
Antonius Bajtay Schol. Piar. S. P. D.

Joannes Jannius *βιβλιοπώλης* vester lipsiensis secum defert, vel iam fortasse detulit specimen, quod in Institutionibus historicis, ad formandos Nobiles Adolescentes suscepti et meæ singularis in Beneficentissimam Principem de Lichtenstein Observantiæ gratia in lucem dedi. Illud clam meque minime conscio Norbertus Conradus, in hac Academia, ex Ordine Scholarum Piarum Collega meus tibi offerri iussit. Quam ob caussam ego ei propemodum subiratus fui, quod minime putarem opusculum ita tenue, ac jejunum, quale hoc est, in conspectu Tantorum Virorum, quales Vos Lipsienses Literati estis apparere posse pro dignitate. Quia tamen id Vir Optimus pro Suo in me Studio, et Nominis commendatione, ut ipsi quidem videbatur, fecit, Orare, atque obtestari Te Vir Claris. hac epistola mea constitui, ut illud, pro mirifica tua in omnes literarum Sectatores Humanitate, benevole suscipias et quid quid de eo senseris, mihi libere, atque ingenue significes. Statui enim historiam Universam ad eum fere modum condere, eamque omnibus adminiculis, quæ dirigere homines in singulis Vitæ partibus solent, exornare. Quamobrem mihi plurimum gratulabor, si in hoc qualicunque propositio, atque Instituto meo, me sensero aut Confirmari Tuo Judicio, aut consiliis adjuvari. Noli autem obsecro iis erroribus nimium commoveri, qui in hujus exigui libelli editionem irrepserunt; Aldi enim, Pioliti, Juntæ, Plantini, Vendelini, aliique præstantissimi Librarii, jam malo Republicæ Literariæ extincti sunt, et ii qui hoc tempore vivunt, in omni eruditionis genere adeo sunt hospites, et peregrini, ut ne sua quidem *σφάλματα* observare, multominus corrigere, vel emendare possint. Acepe interea Vir Claris. amicitiam meam, quam Tibi maxima cum voluptate offero, eiusque officiis, si Tibi grata, vel utilia esse poterunt, utere. Nam in me quidem ex Tua consuetudine plurimum semper utilitatis, et ornamenti dimanabit. Vale. Vindob. Aug. Prid. Id. Jul. CIOIOL.*

8. Pamer György Ferdinánd költői levele.

Irodalmi tekintetben a legérdekesebb az utolsó levél, PAMER GYÖRGY FERDINÁND költői epistolája. PAMER-t a biographikus munkák nem ismerik, a mint hogy nem is jelent meg önálló

* Igy! CIOIOCCL helyett.

irodalmi műve.¹ Mint levele végén maga is jelzi, nemes családból származott, melynek nemesi levele 1646. nov. 17-én adatott ki III. Ferdinánd királytól és Szombathelyen hirdettetett ki. Utóbb a család Sopronba szakadt, a hol a nemesi levél is volt, de a család egyik tagja később kivette. A mi irónknak atyja valószínűleg PAMER GYÖRGY volt, kinek művészi kivitelű síremléke a soproni régi evang. temetőben még látható. Így valószínű, hogy PAMER-unk evang. vallású volt és hogy Sopronban született, a mit az a körülmény is bizonyít, hogy 1720. szept. 25-én soproni polgárjogot nyervén csak 7 frtot fizetett, míg az idegenből jöttek a polgárjogért 15 frtot tartoztak fizetni. A város szolgálatában először 1730-ban szerepel mint városi faraktáros (Holzversilberer), majd 1731—1734-ig mint gyám, 1735—1736-ig mint első gyám, 1739—1753-ig mint tanácsos, 1754—1762-ig mint első tanácsstag. 1762-ben neve meg van keresztezve: valószínűleg akkor halt meg. Ugyanezt erősíti 1762-ből való hagyatéki leltára, mely szerint háza is volt az Új-utczában; egyébként pedig sok adósságot hagyott hátra. A leltárban több latin nyelvű jogi könyv van említve, a mi jogi képzettségét bizonyítja, ép úgy mint aláírásában az «Advocat» jelölés: városi hivatala mellett ügyvédi gyakorlatot is folytatott.

Tudtommal csak egy műve jelent meg nyomtatásban, az sem önállóan, hanem a *Monathliche Auszüge Alt und neuer Gelehrten Sachen* című folyóirat III. kötetében (1748.)² E folyóiratot a már említett olmützi *Gelehrte Gesellschaft der Unbekannten* adta ki 1747-től 1748-ig három teljes és egy félbenmaradt kötetben.³ A társaság⁴ elnöke és alapítója PETRASCH JÓZSEF báró volt; tagjai közé két magyar is tartozott: a hirneves BÉL

¹ A következő életrajzi adatokat KUGLER ALAJOS soproni városi levéltáros úr lekötelező szivességének köszönöm, ki azokat a soproni városi levéltár aktái között kutatta ki számomra. V. ö. NAGY IVÁN, *Magyarország családai*. IX. k. 1862. 103. l.

² Alább közlöm *Függelék VI*-ban.

³ Teljes példánya csak a bécsi egyetemi könyvtárnak van.

⁴ Történetét megírta: WILH. SCHRAM, *Josef Freiherr von Petrasch und die «Gelehrte Gesellschaft der Unbekannten» in Olmütz.* — *Centralblatt für die Mährischen Landwirte*. XXIV. évf. 1894. *Notizen-Blatt*. 77—81. és 89—91. l. A társaság 1751-ben vagy valamivel később feloszlott.

MÁTYÁS ÉS GODOFRÉD ENGELHARD báró kassai parancsnok.¹ Egyik dísze GOTTSCHED volt és a czélok, melyeknek szolgálatára a társaság alakult, egészen GOTTSCHED szellemében voltak kitűzve. Ausztriának a tudományban és művészetben való elmaradottságán akartak PETRASCH és társai segíteni, azonkívül a német nyelv ügyét előbbre vinni. «Derohalben wir — mondja az I. kötet beköszöntője (24. l.) — die Grosse Schule der Teutschen Sprach an der Pleisse und dero selbten Mund-Art so viel uns Anhängern möglich, als die vollkommeneste Vorschriften nehmen, und alles, was selbte hierinnen zu unserer Verbesserung beytragen wollen, mit freundschaftlichen Dank annehmen werden.» A folyóiratban leginkább kivonatok és ismertetések jelentek meg és pedig tudományos és költői, német nyelvű és idegen irodalmi termékekről. Az ismertetők nem nevezik meg magukat és így nem is állapíthatók meg a munkatársak.² Csak kevés eredeti tudományos dolgozat és csak egy eredeti költői kísérlet jelent meg benne: PAMER *Helden-Lob* című terjedelmes ódája, melyben MÁRIA TERÉZIA-t az alkalmi költészet szokásos eszközeivel alexandrinusokban dicsőíti. Bizonyos, hogy ezen óda szív és lélek nélkül való rímhalmaz, mely azonban — mint WANIEK mondja³ — «egyes nyelvi tökéletlenségeket nem tekintve, semmivel sem marad el a lipcei költői iskola hasonló termékei mögött». A szász WANCKHEL próbálkozásait nem tekintve PAMER ódája minden valószínűség az első magyarországi német költői termék, mely GOTTSCHED «megtisztított» nyelvén szól és így jelentősége abban van, hogy vele tesz a magyarországi német irodalom első ízben kísérletet az újabb német irodalom kereteibe való beleilleszkedésre.⁴

PAMER még ódájának megírása, vagy legalább megjelenése

¹ V. ö. SZINNYEI, *Magyar Írók Élete*. II. k. 1893. 1318. hsb.

² HORÁNYI (*Memoria Hungarorum*. III. k. 1777. 570. l.) szerint közejök tartozott WINDISCH KÁROLY GOTTLIEB is, a kitől talán magyar tudósok munkáinak ismertetése származik, mint PÉTERFFY KÁROLY *Sacra Conclia*-járól, BÉL MÁTYÁS *Adparatus ad Historiam Hungariae*-járól stb.

³ Id. m. 549—550 l.

⁴ AMADÉ LÁSZLÓ b. német nyelvű dalai és más hasonló kísérletek a XVIII. század első feléből természetesen nem tartoznak ide, mert egészen a GOTTSCHED előtti osztrák irodalom tájszólásos nyelvén vannak írva.

előtt, 1747. máj. 28-án írta levelét GOTTSCHED-hoz abból a célból, hogy tőle és nejétől, a «tizedik Múzsá»-tól, albuma számára emléklapot kérjen.¹ Erre a lépésre az bátorította fel, hogy LÖSCHENKOHL-nak, GOTTSCHED már említett tanítványának és ESTERHÁZY titkárának unokatestvére volt. Valószínű is, hogy PAMER LÖSCHENKOHL útján ismerkedett meg GOTTSCHED irodalmi működésével, hisz LÖSCHENKOHL egyik legbuzgóbb terjesztője volt mestere hírnevének: «Ich halte es — írja GOTTSCHED-nak 1747. júl. 10-én — für meine Pflicht, den Weltruhm E. H. auch in meinem Vaterlande auszubreiten».² PAMER — mint leveléből kitűnik — jól ismerte GOTTSCHED, «*Germania Horatius*»-ának, eszméit és törekvéseit. Így említi GOTTSCHED *Redekunst*-ját és *Schauspielkunst*-ját (ezen bizonyára a *Schaubühne*-t érti) és tudja, hogy GOTTSCHED-ot hívei nemcsak mint költőt, hanem mint szónokot és philosophust is ünnepelték. Bővebben szól GOTTSCHED-nak *Die vernünftigen Tadlerinnen* című hetilapjáról, mely vallomása szerint először jutott kezébe GOTTSCHED művei közül és czélzást tesz a GOTTSCHED hivatól, SCHWABE JÁNOS JOACHIM-tól, kiadott *Belustigungen des Verstandes und des Witzes* című folyóiratra. Arról is van tudomása, hogy 1747 körül Németországban milyen elkeseredett harc folyt GOTTSCHED ellen, nevezetesen tudja, hogy PYRA IMMANUEL a lipcei dictatornak egyik leghevesebb ellenfele volt, és nyilvánvalóan czéloz PYRA-

¹ Ilyen emléksort írt GOTTSCHED CRUDI DÁNIEL (szül. 1735. megh. mint pozsonyi evang. lelkész és superintendens 1815-ben) albumába, ki 1757—1759-ben járt Németországban. GOTTSCHED jellemző bejegyzése: «Hor. Non omnis moriar! l. col. pos. Jo. Christoph. Gottsched. P. P. Acad. Reg. Berol. Elect. Mog. et Institutii Bononiensis Sodal. Lipsiæ D. XVIII. Mart. 1759.» Az albumba leginkább altdorfi, lipcei, hallei és jenai tanárok és deákok írtak emléksorokat. Így egyebek közt ERNESTI JÁNOS ÁGOST (LESSING lipcei tanára), SCHWABE JÁNOS JOACHIM (GOTTSCHED legodaadóbb híve és a *Belustigungen des Verstandes und Witzes* szerkesztője), MEIER GYÖRGY FRIGYES (a híres hallei æsthetikus), GELLERT KERESZTÉLY FÜRCHTEGOTT (az ünnepelt német költő), BÉL KÁROLY ANDRÁS (BÉL MÁTYÁS fia.) TERSZTYENSZKY DÁNIEL (a *Ratio Educationis* társszerzője) és mások. GELLERT bejegyzése: «Vnus dies bene et ex præceptis sapientiæ actus peccanti immortalitati est antependendus. Cic. Mem. c. scr. C. F. Gellert. Lipsiæ d. XX. Mart. CIOIOCCCLIX.» (Az emlékkönyvet a pozsonyi ág. ev. lyceum könyvtára őrzi, melynek az emlékkönyv használhatásáért köszönettel tartozom.)

² Olv. EUGEN REICHEL, *Ein Gottsched-Denkmal*. 1900. 279. l.

nak *Erweis*, dass die *G*ttsch*dianische Secte den Geschmack verderbe* című vitairatára, mely 1743-ban jelent meg és nagy feltűnést keltett. PAMER természetesen e támadásokat méltatlanoknak és gonoszoknak tartja és mintegy vigasztalásul közli a mesterrel, hogy Sopronban sok hívet szerzett neki, a kik egy kis baráti kört alakítottak, mely magát az ő nevéből nevezte el. Valamennyiöket őszinte csodálat tölti el az ő nagysága iránt és e csodálatokban nem vezeti őket, a magyarokat, az «idegeneket», kik távol állanak a harc színhelyétől, semmi önző mellétekintet, hanem csupán az igazság. Tanulni vágyván irigyli azokat, kik GOTTSCHED közelében vannak, és balgáknak nevezi az olyanokat, a kik, bár hallják szavát, elzárkóznak bölcsesége elől. Fájdalmasan panasolja, hogy sorsa soha sem vezette «Pleiss-Athen»-be GOTTSCHED lábaihoz, a hol a szorgalmas tanítvány mintaképe lett volna. De így is tanult tőle annyit, a mennyit csak tanulhatott, és hogy «magyar» létére a német költészetet mivel, erre is az ő példája ösztönözte. PAMER ódája az első terjedelmesebb modern német költemény, melyet Magyarországon írtak, és Sopron volt mindenkor a hazai német irodalmi törekvések egyik középontja: így kapcsolódik kiindulópontjában szellemi életünk egyik jelentős áramlata GOTTSCHED nevéhez.

(3240. sz.) Germaniens Horaz!

Den ich nicht anders kenne,

Als aus der Schriften Reiz, die Du der Welt geschenkt,
 Verzeih der Dreistigkeit, dass ich vor Sehnsucht brenne,
 Bis dass mein Herz entdeckt, was es von Dir gedenkt.
 Wie sich um den Homer dort sieben Städte zanken:
 So wird es, theurer Mann, auch einst um Dich geschehn.
 Dein Deutschland hat Dir mehr als Opitzen zu danken,
 Man wird Dich ober ihm in dessen Tempeln sehn.
 Zwar nennt man ihn mit Recht den Vater deutscher Lieder;
 Doch Deutschland ahmt gewiss noch Alexandern nach:
 Der legte grössern Ruhm vor Stragiriten nieder,
 Als er dort überzeugt, vom eignen Vater sprach:
 Philippus schenkte mir die Menschheit und das Leben;
 Doch dass ich als ein Mensch vernünftig leben kann,
 Hat Aristoteles, mein Lehrer, mir gegeben.
 Drum hat er mehr an mir, als jener wohl, gethan.

So hat zwar Opitz dort die Musen deutsch gelehret;
 Doch dass derselbe Chor so nett und gründlich spricht,
 Und dass man ihn so rein und reizend singen hört,
 Diess alles stammt ja von Deinem Unterricht.
 Wie sehr ist Dir dabey die Redekunst verbunden,
 Die mit der Schauspielkunst zugleich dein Haupt bekrönt?
 Dein Deutschland hat in Dir nunmehr den Sohn gefunden,
 Nach dem es sich schon längst, doch stets umsonst geseht.
 Es zweifelt was es soll an Dir am höchsten schätzen?
 Du Redner! Du Poet! Du grosser Philosoph! — —
 Doch halt verwegner Kiel! willst Du ein Loblied setzen:
 Wo fängst Du wohl an, bey alzuvielm Stof?
 Wo hötest Du wohl auf? Da Gottscheds Trefflichkeiten
 Nach Würden zu erhöh'n, kein Kiel vermögend ist.
 Ja, ungemeiner Mann; die vielen Seltenheiten
 Sind Schuld, dass Du zu gross und unvergleichlich bist!
 Dein Name muss Dir nun der beste Lobspruch bleiben!
 Und dieser spricht mich los, dass ich so frey und kühn,
 An Dich, der Weisheit Sohn, mich unterfing zu schreiben,
 Und Deinen theuren Blick auf dieses Blatt zu ziehn.
 Verzeih, Berühmtester, wenn ich zu muthig wage,
 Dass Dir mit schwachem Kiel, ein fremder Ungar schreibt?
 Verbeut, dass Fama nicht in fernen Ländern sage:
 Wie hoch dein grosser Geist Ruhm und Verdienste treibt.
 O sieh erhabner Mann! zu was Dein Werth mich zwinget?
 Der wirkt, dass Du erfährst, wie Dich mein Herz verehrt;
 Und dass ein Ungar itzt in deutschen Tönen singet,
 Den doch auch was er kann, dein ferner Fleiss gelehrt.
 Sieh, ich gesteh es frey! Nimm mit geneigten Händen,
 Diess Zeugniß meiner Pflicht und meiner Redlichkeit.
 Dein Schüler will hiermit sein dankbars Herz verpfänden.
 Der Himmel schenke Dir Glück und Zufriedenheit!
 O unschätzbare Tag! der mir die Tadlerinnen
 Die die Vernunft erzeugt, in meine Hand gespielt.
 Ich las und dacht dabey vor Anmuth zu zerrinnen,
 Weil ich noch nie ein Buch von gleichem Reiz erhielt.
 Hier lernst ich höchstbeglückt Dich grossen Gottsched kennen,
 Der seine Lehre lehrt, ergetzt, erbaut und rührt.
 Hier hub ich denen an ihr Glücke miszugönnen,
 Die ein geneigtrer Stern nach Deutschlands Lehrern führt
 Hier lernst ich auch erstaunt die zehnte Muse kennen,

Die Dein vertrauter Mund bey weiser Anmuth küsst,
 Die Neidhart selber muss der Frauen Krone nennen,
 Die Pallas unsrer Zeit, der Du nur würdig bist.
 Nun ward die Sehnsucht gross nach Deinen theuren Schriften
 Nun hasst ich keine Müh und keinen hohen Preis,
 Um einen Bücherschatz von Deiner Hand zu stiften ;
 Weil ich nichts Schätzbarers sonst anzuschaffen weis.
 Doch konnt ich nicht gar lang allein die Lust geniessen,
 Ich theilte deren Quell auch allen Freunden mit.
 Mein ganzes Oedenburg liess ich recht eifernd wissen :
 Wie schön dein weiser Fuss der Alten Weg betritt.
 So hat ich überall, ich sag es ohne Prahlen,
 Bewunderer, Schüler, Freund, entzückt, Dir zugeführt.
 Zwar dürft ich Deinen Werth Niemanden reizend malen,
 Denn der Dich nur ersah, der wurde gleich gerührt.
 Es legte sich sogar ein Kränzchen guter Freunde,
 Und glaubt, dass darinn ihr grösster Vorzug sey,
 Des liebsten Namens Schmuck, trotz aller Deiner Feinde!
 Dem Pyra selbst zum Hohn! Von G*ttsh*ds Sekte bey.
 Ich rühme hier zwar nicht, als ob wir jene wären,
 Die, Schriften einzusehn, die besten Kenner sind.
 Nein! Doch betrügt es nicht, wenn Fremde sie auch ehren,
 Die Gold nicht sprachlos macht, und Gnad u. Gunst nicht blind.
 Kein heilig Vorurtheil, kein Ansehn hoher Männer
 Kein Häucheln, Vortheil, List, hat unsern Sinn geblendt ;
 Die Wahrheit macht aus uns Verehrer und Bekenner,
 Und hat selbst dieses Blatt aus Ungarn fortgesendt.
 Beneidenswürdige! Ihr, die ihr euch zu bilden
 Nach Gottscheds Trefflichkeit, in seiner Gegenwart
 Das holde Glück genießt, gleicht ihr nicht fast den Wilden
 Im dümmsten Afrika, wenn ihrs zu thun verstart?
 O hätte mich das Glück mit seiner Milch gesäuget,
 Und mich dem Pleissathen, dem Gottsched zugeführt!
 Hätt ich Ihn selbst gesehn ; wie hätt ich nicht gezeigt :
 Wie leicht, wie viel man lernt, wo so ein Lehrer rührt?
 Allein mir wird es nicht die angenehmen Spuren
 Drum lab ich mich dafür an Deiner Werke Reiz.
 Und weide mich vergnügt auf diesen liebsten Fluren.
 Ja oft vergess ich gar des harten Schicksals Geiz.
 Doch könntst Du diese Lust noch ungemein vermehren,
 Wenn Du erfüllst was itzt mein Mund zu bitten wagt.

O gönne auch meinem Wunsch ein günstiges Gewähren.
 Ich weis, dass deine Güt und Grossmuth nichts versagt.
 Schick mir von Deiner Hand und Deiner Freundinn Zügen,
 In mein Gedächtnissbuch ein werthbeschriebenes Blatt.
 O würdigt mich der Ehr, und schenkt mir dies Vergnügen,
 Darnach mein brennend Herz schon längst gestöhnet hat!
 Mein Stammbuch hasst die Art, die die Belustigungen
 So scharf und so gerecht zu striegeln sich bemüht;
 Die Jugend hat sich selbst die Wohnung da bedungen;
 Es muss was schändlich heisst die reinen Blätter fliehn.
 Drum scheut Euch, Werthste, nicht, dies Kleinod mir zu gönnen.
 Macht mich dadurch: Entzückt! mein Buch: beneidenswerth!
 Der Ehrfurcht wird gewiss sich nichts vergleichen können,
 Womit es, bis ins Grab, dir Dankbarkeit verehrt.
 Zwar hab ich Deine Schrift, mein Gottsched, schon geküsst:
 Denk an dein Schreiben nur, das Löschenkohl¹ erhielt,
 Als dessen liebster Sohn die Lindenstadt begrüsst,
 Und unter Deiner Zucht den klugen Zweck erzielt.
 Mein Vetter ruht nun schon; doch meine werthe Muhme
 Hat sich nur jüngst von Wien nach Oedenburg gemacht,
 Und mich mit Deiner Hand, zu ihres Sohnes Ruhm,
 Mit unverhoffter Lust, ganz ausser mich gebracht.
 Doch hat dies Glücke nur der Sehnsucht Macht vermehret
 Nach solcher Kostbarkeit. Wird mir nun dieser Schatz
 Und auch ein Antwortsbrief auf dieses Blatt gewähret:
 So ist für grössre Freud in meiner Brust kein Platz.
 Der Sache hoher Werth wird mir zur Freystatt dienen,
 Dass ich so vieles bat. Doch soll mein Dank dafür
 Gewiss noch grösser seyn, als dieses mein Erkühnen.
 Ich fürchte Deinen Zorn: drum schliesst die Ehrfurcht hier.

Oedenburg, in Nieder-Ungarn
 den 28. May 1747.

Georg Ferdinand Pamer
 Advocat
 Nob. Hung.²

¹ T. i. a már többször említett LÖSCHENKOHL-nak, ESTERHÁZY titkáranak, atyja.

² A levél végén PAMER albumának méreteit adja meg rajzban.

FÜGGELÉK.

I.

Az «Aurelius» czímű iskoladráma színlapja.

AURELIUS.

ACTA SZAKOLCZÆ
A SUPREMÆ, ET MEDLE GRAMMATICÆ
IUVENTUTE
ANNO M. DCC. LXIII.

ARGUMENTUM.

TRAJANUS in Parthos moturus, Aurelium expertæ virtutis Virum, fibique imprimis carum, viæ, ac laborum adlegit comitem. Hic urbem propediem relicturus, Valerium (unicus is erat Fulviæ Filius) occultæ in Trajanum conjurationis reum interficit. Periculosum facinus id erat Aurelio, nisi & Amicus periculo intercessisset, & Trajanus fecisset, quod & iustum, & clementem Cæsarem facere decebat. Mr. Cherjox dans l'Histoire Romaine. L.II.

Scena figitur Romæ. Actio initium sumit ante meridiem ad domum Fulviæ; durat ad vesperam.

PERSONÆ AGENTES.

TRAIANUS, Cæsar :	PHILIPPUS HEINDRICH.
AURELIUS, } Trajani Aulici :	JOAN. SCHÆFFER.
MAXIMINUS, } . . . Aurelii amantissimus :	WENCESLAUS PAINAGEL.
FULVIA, Romani Civis Vidua, Valerii Mater :	FERDINANDUS STEGNER.
PAULUS, } Judices :	JOANNES MATUSKA.
JULIANUS, }	LEOPOLDUS de POMPEIATI.
LABIENUS, Centurio :	JOSEPHUS STACHOVICS.
AUGUR.	JOANNES STEHLIK.

ACTUS PRIMUS ANTE MERIDIEM.

SCENA I.

AURELIUM, perpetrata Valerii, Cæsarum dominatum execrantis, cæde perturbatum II. Maximinus re intellecta, veniam a Trajano peteret, fidusque Cæsaris castra sequeretur, hortatur. Verum III. Fulvia

dum Nati cæde percita in auctorem inquit; Maximino culpam alio transferre conante, Aurelius facinus intrepide fatetur. IV. Mulier igitur in vindictam exardefeit.

ACTUS SECUNDUS.

SCENA I.

TRAjanus accinctus expeditioni, Maximinum castra cum Aurelio sequi anhelantem Romæ manere, ac vice sua supremum jus urbi dicere jubet; cum II. Fulvia Aurelium cædis auctorem vociferatur, obtinetque, ut fugitivus per Labienum in Urbem, pœnas daturus, revoceatur. Hoc abeunte III. Eadem Trajanum obsecrat, differet tantisper perfectionem, dum per seipsum causam absolvat. IV. Redit cum Labieno e castris, quæ primo ab Urbe lapide confederant, sinistro etiam ibidem augurio percussus Aurelius; moxque cædem confessus, custodia traditur. V. Una tamen monet Maximinum Trajanus, mitiorem se Aurelio Judicem præberet; seque nonnisi terminata causa Urbe discessurum innuit.

ACTUS TERTIUS SUB MERIDIEM.

SCENA I.

MAXiminus pro amico anxius libertatem Aurelio spondet, modo cædis causam Trajano aperiat. Respuit is iratis Diis absolvi, ac II. a Trajano etiam veniam offerente, mortem exposcit. III. Cujus arrogantia (sic jam silentium interpretabatur) indignatus Cæsar IV. Labieno seditionem Civium ob Valerii cædem nunciante, Judices accerfit Civesque, secutura mox Aurelii pœna, demulceri jubet. V. At Maximinus ancipiti amici forte territus, Trajano Civium tumultum execranti suadere nititur, excitatæ seditionis reum fuisse Valerium. Surda tamen hæc aure Cæsar. VI. Judicibus provinciam demandat exercendæ severæ super Valerii cæde quæstionis, ut vero VII. ex Labieno intelligit, nulla arte Cives ad officium reduci posse, ipse ad eosdem pacandos discedit.

ACTUS QUARTUS POST MERIDIEM.

SCENA I.

COMPofitis Civibus lætus Trajanus, ut a Judicibus Aurelium constanter, & superbe filuisse intelligit, mirum exardefeit. II. At Maximinus indicium profert Valerianæ conjurationis scripto conceptæ, quod tamen Cæsar, a Judicibus incitatus, conscindit, ac mox III. in advenientem Aurelium capitis sententiam edicit. Qua ille IV. intrepido animo accepta, ultimum Trajanum salutaturus, ad aulam contendit.

ACTUS QUINTUS SUB VESPERAM.

SCENA I.

TRAJANUS, actorum pœnitudine tactus, dum de refeindenda sententia cum Maximino confert; II. Fulvia cum Civibus adest; Aurelio vitam precatur; Filium Valerium execratur; quem perduellem ex Maximino claris didicerit indicis. III. Interea comparet etiam Aurelius, utque Diis ultoribus satisfiat, orat. Quod dum fit, IV. Augur vifum omen annunciat, e quo conficit, Deos Aurelio defensores esse. V. Quare Trajanus, donata Aurelio vita, restituta libertate, ac dignitate, eundem Patriæ vindicem, pro perduelli Valerio Fulviæ in Filium collocat, interruptam belli expeditionem tanto auspicius fufcepturus.

O. A. M. D. G.

4-r. 2 számozatlan levél; Nemz. Múzeum könyvtára: Iskolai színművek.

II.

Párhuzamos mutatóvány PÁLLYA ISTVÁN «Darius» című tragédiájából és forrásából.

ACTUS TERTIUS.*

SCENA (3^a)¹ 2^a.*Dar. Art. (Phil.) (Tam) Patron.*

Pat. O Rex perimus funditus! Univerfa in te Conjuravit militia. Ego ubi Castra seditione turberis fensi, accessi impavidus, precibus alios, alios vi, et armis ad officium redigo, atque Magna Caede facta nonnihil per duellium Celsavit furor: at vix e Castris pedem efferro, novo tumultu miscentur omnia, [atque aliquæ]² aliquot Legiones Ci-

* PITSCEL darabjának megfelelő része:

DER DRITTE AUFTRITT.

*Darius. Artabaz. Philaris. Patron.***Patron.**

Herr, alles geht verlohren!

Das ganze Heer hat sich fast wider dich verschworen,
So bald der Aufruhr dir und uns entdecket war,

¹ () a női szerepek kiküszöbölése következtében végzett törléseket jelöli.

² [] a fogalmazás közben áthúzott szavakat foglalja magában.

tato Curfu in Vigiles, qui ad Bessum, et Nabarzanem excubant, impetum faciunt: quod ubi sensi fieri, Vigilibus alias Succenturiavi Copias, atque uni e Græcis præfectis militum viro haud infrenuo Meam, dum ipse veniam, mandavi Provinciam. Nunc quid hac in re facto sit opus, tuam Veni auditorus sententiam, et consilium.

Dar. Neque pot (!) Consilii locum habeo, neque auxilii Copiam: Vos ipsi Cogitate Amici, quod in rem Meam vestram que fiet.

Art. Clementia, et Mansuetudine illorum tractandi forent Animi.

Pat. Nihil hæc furibundas illas belluas [Cap] lenient: armis hic, et viribus nitendum.

Dar. Vires nostræ et arma adversus tantam illorum multitudinem tenues sunt admodum; quare alia ineunda est via: et quo vi, et armis ire non licet, forsitan lenitate penetrabitur: Nisi id sit, hæc Seditio me, et universum regnum pessumdabit.

Pat. Ergo, ut lubet, fiat: Ibo, precibus, et tuæ pollicitatione

So wagt ich mich gleich selbst in äusserste Gefahr.
 Ich rennte durch das Heer, bewog es theils durch Bitten,
 Theils hat mein Arm und Schwert die Mörder selbst bestritten.
 Es schien, als hörte nun die Wuth in etwas auf:
 Drauf nahm der wilde Schwarm von neuem seinen Lauf
 Nach unsrer Wache zu, wo man die Missethäter
 Der Strafe vorbehält, die schändlichen Verräther
 Von Banden zu befreyn. So bald war ich nicht da,
 Als man die Krieger schon mit ihnen streiten sah.
 Ich nahm die treue Schaar, verdoppelte die Wachen,
 Um sie vor Feind und Wuth noch sicherer zu machen.
 Ein tapfrer Hauptmann thut indessen meine Pflicht,
 Und sorget, dass der Schwarm nicht in die Wachen bricht,
 Ich aber bin itzt hier, dir, Herr! Gefahr und Schrecken,
 Und was ich ausgericht, geziemend zu entdecken.
 Nun denk auf weisen Rath.

Darius.

Darzu bin ich zu schwach.
 Ihr Freunde, thut es selbst, und denket reiflich nach,
 Wie man der Feinde Wuth, und diesen Aufruhr dämpfe.

Artabaz.

Man sehe, dass man sie durch Güte bekämpfe.

Clementiæ perduellium pertentabo animos, quæ si in [Cas] irritum
Cadent omnia, Armis iterum terrendi sunt, et Cædibus.

Dar. O Dii date aliquod huic malo remedium!

Art. Amice age, quod agis, Militum furori aliquem jam pone
modum, ego interea dabo operam, ne nobis duo illi elabantur
Sacrilégi.

Pat. [Ego] Abeo, Tu interim Cura Cætera.

SCENA (4^a) 3^a.

Dar. Art. (Tam.) (Phil.)

Dar. Ut Animus in Spe, at que in timore usque antehac atten-
tus fuit, ita postquam Spes omnis ademta est, lassus Cura Confec-
tus stupet. Heu me miserum! Huccine Dari beneficia tua evaserunt?
ut quos tu Regni tui fecisti participes, quibus dedisti, ut Viverent
fortunatius, ii te velint maxime Vita regno que expellere. Quid est,

Patron.

Hier hilft die Güte nichts. Wo sie die Macht nicht zwingt,
So ist's um uns geschehn.

Artabaz.

Die Macht, die auf uns dringt,
Ist gross, und wir zu schwach. Man muss auf Mittel denken,
Wie wir durch Gütigkeit den Sinn des Pöbels lenken:
Geht diess nicht an, so wird das Aeusserste gewagt.

Patron.

Wohlan! diess geh ich ein. Verrâther sind verzagt:
Ich thue, was ich kann; doch wenn sie mich nicht hören,
So soll die Gütigkeit sich stracks in Wuth verkehren.
Dann schon ich keinen mehr!

Darius.

O Himmel, schaff uns Recht!

Artabaz.

Freund, eile, dass man bald die Wuth des Heeres schwächt.
Ich aber sinne nach, nach Kräften zu verschaffen,
Dass wir, aufs schleunigste, die Ungetreuen strafen.

quod me jam in his perjuris [del] delectare possit? an dignitas Regia? ex Cujus Culmine fatali lapsu jam jam pruro: Sed etsi Regia dignitas mihi integra, at que incolumis foret, nollem talem, quæ omnium objecta est Odiis, Nolo Rex esse, nisi Amer.

(Tam.) Art. O Rex si tanta mihi tui [tut] servandi potestas foret, quantus est Animus, dudum jam ego etiam Cum periculo meo, hæc a te propulsassem incommoda. (Verum quid ego, quod tibi profit, faciam imbellis mulier? Atque ideo quanto mihi minor est tui juvandi copia, tanto Anxiis exerceor magis.)

Dar. (O Regina id quoque me Cruciat magis, quod te Mei Causa mæstari videam.) O Superi! et hæc [omnia] ex mea Clementia, et benignitate promanant mala. [Sed] Ite, huc ad me proditores jubete, ut veniant, finem hodie jam timendi faciam. At at, quid si eorum morte[m] militum adaucta fuerit rabies, ex Scylla in Charibdim incurram miser! Solutos illos Vinculis ad exercitum ire si permifero, illo-

Patron.

Ich eile, Sorge nur!

DER VIERTE AUFTRITT.

Darius. Artabaz. Thamiris. Philaris.

Darius.

Der unerhörte Schmerz
Ertödtet endlich noch mein abgegräntes Herz.
Ein König ohne Lieb! ein Reich, und voll Verräther!
Ein redlich treuer Freund verruchter Missethäter!
O allzuarmer Fürst!

Thamiris.

Ach! wår ich nicht zu schwach,
So sucht ich itzt von dir solch grosses Ungemach,
Und gålt es meinen Kopf, getreulich abzuwenden.
Allein was hoffet man von schwachen Weiberhånden?
Indess betrübet sich um dich mein seufzend Herz
So sehr, als niemand glaubt.

Darius.

Ach! meiner Fürstinn Schmerz
Vermehret meine Noth. O Himmel! was für Plagen
Muss so ein Fürst, wie ich, für seine Huld ertragen!
Schafft die Verräther nur den Augenblick herbey,

rum monitis forsan Mitescent Copiæ. Sed quid? non sunt illorum Scelera Supplicio digna? Regi moliri insidias? Non est hoc grande, et morte piandum facinus? Moriantur ergo, ut digni sunt. Artabaze, fac, ad ducantur illico.

Art. Facto hoc nihil puto o Rex fore melius; sed Callide, et prudenter, agendum, quod Cogitas, ne ex alio in aliud periculum incidas.

Dar. Veni mi Artabaze, intendamus tantisper Animos, aliquid forsan occurret Confilii, quo tantis Malis eamus obviam.

(SCENA 5^a.)

Tamiris Philaris.

Tam. O Jupiter nunc nunc illorum illabere mentibus, iis que tuo afflatu ostende modum, quo Proditorum infringant dolos.

Und macht, durch ihren Tod mich von dem Kummer frey.
 Doch lass ich sie auch gleich für ihren Meyneid sterben;
 So bringt ihr Mörderschwarm mir dennoch mein Verderben,
 Mann lasse sie nur frey. Schickt sie zum Heere hin,
 Vielleicht verändert sich des Volks ergrimmtter Sinn,
 Wenn man sie frey erblickt. — — Wie? sind denn ihre Thaten
 Nicht etwa strafenswerth? Den König zu verrathen?
 Ihm ungetreu zu seyn? Ist dieses keine Schuld?
 Wie lange hab ich doch mit Mördern noch Geduld,
 Die mir mein Ende drohn? Wohlan! die Frevler sterben;
 So darf Darius nicht durch ihre Wuth verderben.
 Freund, geh nur alsobald, und schicke sie zu mir.

Artabaz.

Der Schluss ist wohlbedacht; ich selber rathe dir
 Was du so weislich denkst. Doch muss man klüglich gehen;
 Sonst kann gar leicht daraus noch grössre Noth entstehen.

Darius.

Komm, treuer Artabaz, mein Herz verlässet sich
 Noch einzig und allein auf Patrons Muth und dich.
 Er stillt des Heeres Wuth. Komm du, und hilf mir rathen,
 Wie man zu unserm Heil die frevelhaften Thaten
 Der Mörder strafen kann.

Phil. Regina habe bonum animum! Græcus, et Persicus exercitus necdum a Darii descivit fide: horum [ego] opera Confido fore, ut nos metuere definamus hodie.

Tam. Facile Cum valemus, ægrotis recta Confilia damus; Tu si hæc Sis, aliter sentias: Sed ego ipsa dolorem mihi paulum levare sentio: quod ego in eam partem, nisi fallor, accipio, quod Super (olv. Superi) felicem his rebus eventum dabunt.)

Mus. v. Int.

DER FÜNFTTE AUFTRITT.

Thamiris. Philaris.

Thamiris.

Der König eilet fort,

O Himmel! segne nun des Artabazus Wort-

Gieb selbst den besten Rath, der dem Darius nützet,

Und ihn vor List und Wuth der frechen Feinde schützt.

Philaris.

Prinzessinn, sey getrost, und zage nicht zu sehr!

Der Himmel steht uns bey. Der Griechen ganzes Heer,

Und auch der Perser Macht sind ja getreu verblieben,

Und zeigen, dass sie noch den grossen König lieben,

Die sind noch stark genug. Und der Rebellen Wuth

Bestraft sie selbst dadurch, dass sie ihr eigen Blut

In dieser Raserey so freventlich vergiessen,

Und durch den eignen Tod für ihren Meyneid büssen.

Thamiris.

Es scheint, als legte sich der allzugrosse Schmerz!

Der bange Kummer weicht, und mein gekränktes Herz

Bekömmt ganz neue Kraft. Es will mir prophezeihen,

Dem König müsse nun sein Anschlag Glück verleihen.

Ja, treue Philaris, du tröstest meine Brust:

Vielleicht erwecket selbst der Himmel diese Lust,

Mein König ist noch nicht von seiner Huld verlassen,

Vielleicht lässt er ihn itzt den besten Anschlag fassen,

Wie er den Aufruhr hebt.

SCENA (6)^a 4^a.*Dar. (Tam. Phil.) Artabazus.*

(**Dar.** Recede hinc paullum Tamyris! Proditores hic actutum aderunt, et morte promeritas exolvent pœnas!

Tam. O Dii Regi vestram adferte opem!)

Dar. Satis jam Satis benignus fui, Satis diu illorum perfidiam tuli! Hodie illorum scelera ulciscar probe, Hodie, ne ego peream, illi peribunt Sacrilegi.

DER SECHSTE AUFTRITT.

*Thamiris. Philaris. Darius.***Darius.**

Eil itzo in dein Zelt,
Prinzessinn; hieher sind die Wütriche bestellt.
Hier untersucht man die That, die sie begangen.

Thamiris.

Der Himmel segne nur des Königs Unterfangen.

DER SIEBENTE AUFTRITT.

Darius.

Darius! bleib dabey; nun ist der Schluss gefasst:
Der Mörder schändlich Thun ist deiner Brust verhasst,
Du musst durch ihren Tod dich nun an ihnen rächen,
Und so des Heeres Wuth in kurzem unterbrechen,
Das ihren Frevel schützt.

DER ACHTE AUFTRITT.

*Darius. Artabaz.***Artabaz.**

Auf meines Königs Wort
Sind die Gefangnen hier.

Darius.

Hast du durch diesen Ort,
Den du mir vor beschriebst, sie glücklich hergeführt?

Art. Captivos O Rex, ut imperasti, adduxi tibi.

Dar. Satisne [ante] feliciter, atque eo [ne] modo, quem abiens dicebas mihi:

Art. Felicissime! Nemo ut quid agam, cognoverit.

Dar. Jube, veniant actutum huc ad me. Tu interim Cura Militum mitefeat furor.

Artab. Factum puta. ¹

Artabaz.

Ja! glücklich, Herr, man hat mich nicht einmal verspüret.

Darius.

Wohl dann! so gieb Befehl, dass man sie vor mich bringt.

Weil aber noch die Wuth des Volkes auf uns dringt;

So hilf mit aller Macht des Pöbels Aufruhr stillen.

Thu, was dir möglich ist.

Artabaz.

Ich thu nach deinem Willen. ²

¹ A szereposztás a kézirat szerint a következő volt:

DARIUS	C. A. FORGÁCS
ARTABAZUS	SENIOR SCHRETTER
PATRON	BARTAKOVICS
NABARZANES	KOVÁCS.

BARTAKOVICS a *Pazarlay* és *Szükmarkosy*-ban is játszott, még pedig *Magyari szerepét*. Olv. TAKÁTS SÁNDOR, *Pállya István élete*. 29. l.

² GOTTSCHED-féle *Schaubühne*, III. k. 227—232. l.

III.

Párhuzamos mutatvány **FEJÉR GYÖRGY** «A' Tisztségre Vágyódók» című vigjátékából és forrásából.

ÖTÖDIK KI-MENETEL,*

Fegyverneki, és Pitvarfzki.

Fegyverneki (*dülédez.*) Haj, haj, haj! — eh be jó kedvem érkezett.

Pitvarfzki (*a' Nézőkhöz.*) No ugyan irgalmatlanul rézgez ez, — azt fe tudja biz' ez leány-é, vagy gyerek.

Fegyverneki. Áhá! itt van ő keme, a' ki a' tzigány garafok dántefek után leskelődik. — Rókát fogok én ma.

Pitvarfzki. Meg-is nyuzod biz' azt szegény Peti.

Fegyverneki. Haj, fza, fza fza fza, hap hap.

Jobb a' kutya, mint a' Matska,

Mert a' kutya nagyobbatska.

Inkább ifzom palatzkokból,

Mint az Úrjás poharakból.

Haj! búty!

Kapát, tsépet a' parasztnak,

Búsúljon, kit fel-akasztnak.

* **FEJÉR** forrásának megfelelő része.

DER FÜNFTTE AUFTRITT.

Johann. Peter.

Peter. Runda, runda! runda! sa lustig! die Gesundheit geht herum!

Johann (*bey Seite*). Er ist sehr besoffen. Hätte ich ihn nur erst hier in dem Branntweinhouse, so wollte ich das Geld bald von ihm bekommen, oder doch wenigstens den Beutel vertauschen: denn er ist wahrhaftig noch einmal so gross, als dieser.

Peter. Sa lustig! hey lustig! Hey!

Johann. Wo willst du hin, Peter?

Peter. Hey lustig! noch eins! runda, runda, runda! die Gesundheit geht herum!

Johann. Hey! hõre doch! Peter!

Peter. Wer da?

Johann. Gut Freund!

Addig ifzom én, ha bor van,
Miglen tsak tart a' korsóban.

Haj, búty!

Kik rá érnek, dolgozzanak;
A' nagy Urak aggódjanak:
Tölts jól nékem kortsmárofum,
Majd magam meg ki-akúfzom.

Haj! búty!

Pitvarfzki. Peti hová mégy?

Fegyverneki. Hap hap!

Pitvarfzki. Te Peti! Nem hallod?

Fegyverneki. Hap, hap! — Még-is egygfzer hap hap!

Pitvarfzki. Te Pepi!

Fegyverneki. Berdó!

Pitvarfzki. Jámbor!

Fegyverneki. Te vagy Pajtás? — No megmond a' Gazdádnek,
hogy még ma fel-akafztja magát.

Pitvarfzki. Az én Uram?

Fegyverneki. Nem én ám. — Mert itt fáz forinttal több van,
mint sem ő akar küldeni a' Deákinak. Happ, ha! — Hol az a,
Tsap-fzék?

Peter. Bist du da? Johann! Sage nur deinem Herrn, dass er
sich noch heute Abend, ehe er zu Bette geht, aufhängen kann.

Johann. Wie so?

Peter. Hier habe ich vierzig Thaler! Das kann er nicht zusam-
men bringen. Runda, runda, runda! die Gesundheit geht herum!
Wollen wir hier erst ein wenig einsprechen?

Johann. Ich lasse mirs gefallen. (*bey Seite.*) Nun habe ich ge-
wonnen!

Peter. Ich bin so durstig!

Johann. Wir wollen anpochen. Hey! Herr Wirth! Hier ist Geld
zu verdienen.

DER SECHSTE AUFTRITT.

Die Vorigen. Der Wirth.

Peter. Guten Morgen, Herr Wirth!

Der Wirth. So sagen die losen Leute des Abends.

Peter. Ich bin ganz besoffen.

Der Wirth. Wir sind alle Menschen!

Peter. Und zwar bloss von Branntwein.

Pitvarfzki. (*Félre.*) — No már jól van a' dolog. — Peti itt van az a' tsap-fzék.

Fegyverneki. Hidd-elő azt a' difznó Zsidó Kortsmároft, — hadd hozzon egy fél-itze pálinkát.

Pitvarfzki. Mindjár ki-hivom. — Halla kend kortsmáros!

HATODIK KI-MENETEL.

Kortsmáros, és a' voltak.

Kortsmáros. No! mit akari kend?

Fegyverneki. Te Hérodés Onokája hoz pálinkát.

Kortsmáros. Mennyit akari kend?

Fegyverneki. Pajtás! elég lefz egy fél-itze.

Pitvarfzki. Egy fertály-is elég lefz; meg-fem ifzfzúk.

Fegyverneki. Ne búsulj te azon, — tsak te hozz egy itzét te Pontius Pilátus nemzetsége!

Kortsmáros. Hallai kend, nekim fok feli a' palinkat, eget bor palinkat, fzilva palinkat, rofz palinkat, borovitska palinkat, zab palinkat.

Fegyverneki, (*Félre.*) — Bújj te oda, hová a' zab fzem. —

Der Wirth. Wo seydt ihr denn gewesen?

Peter. Ich habe gebosselt. Und da schlug ich erst den Mittelkegel und hernach acht um den König; das brachte mir acht Groschen, die habe ich auch gleich versoffen. Runda, runda, runda! die Gesundheit geht herum. (*Er fällt nieder.*)

Der Wirth. Ach! der arme Mensch! dass er sich nur nicht schaden thut! Ich trage ein grosses Mitleiden mit betrunkenen Leuten. Wisst ihr auch, mein Freund, was am allerdienlichsten ist, wenn man trunken ist?

Peter. Nein, das weis ich nicht.

Der Wirth. Man muss noch einmal trinken. Dieses sage ich nicht etwa meines Vortheils halber; sondern weil sich viele sehr gut dabey befunden haben.

Peter. Nun, so gebt uns noch ein Nössel Brantwein heraus. Ich trinke sonst niemals, als wenn mir der Magen schwach ist, und der ist mir mein tage nicht gesund.

Johann. Wir thäten wohl am besten, wir gäben unsre Beutel dem Wirthe mit hinein, hier vor der Thüre kann uns leicht einer gestohlen werden.

Peter. Ja freylich. Herr Wirth, nehmt diese Beutel mit hinein

Te Kaifás pereputya, nékem fzilva palinkát hozz. (*az afztaIhoz dül, 's el-éjti a' Zatskót a' kezéből; a Pitvarfzki meg-fel-emeli.*) O hó!

Pitvarfzki. Erőfen tartsd magadat, hogy elne esél, Peti!

Fegyverneki (*énekel.*)

Eb a' híre, fa fzekere;

Bornak vólna nagy Tengere,

Hogy én benne förödhetnék

Kényemre, — benn' heverhetnék!

Hej hol a' pénzem?

Pitvarfzki. Itt van nálom, hogy az a' Pogány Zsidó el ne lopja, fel-vettem.

Fegyverneki. De el-ne tseréld ám, mert megeszted ma a' fzurkot mind Uraddal egygyütt.

Pitvarfzki. Ej bolondság! hogy tserélném-el.

Fegyverneki. Haj hej!

Kortsmáros. Itt vagyok itt, (*ki-hozzá a' palinkát.*) No fogi kend itt a' palinkát.

und schliesst sie in euern Schrank, bis wir getrunken haben. (*Der Wirth geht mit den Beuteln hinein.*) Hey! hey! Fratres lasst uns lustig seyn! Caleres estote, post molestum senectutem, post molestum senectutem nos haberat fumus! Kannst du diess Lied, Johann? ich habe es von einem Studenten gelernet, bey dem ich in Jena gedient habe.

Johann. Nein, das kann ich nicht; aber ich weis ein anders: Ihr Schönen höret an. Ach! das ist ein schön Lied!

Peter. Nein! ich singe am liebsten lateinisch. Parua scintillata habet contemptula magnum citabat incendium.

(*Der wirth kömmt wieder mit den Branntwein, sie trinken, und Peter stellt sich, als wenn er in eine Ohnmacht fiel, und schläft auf der Erde ein.*)

Johann. Herr Wirth, lasst diesen Menschen liegen, und den Rausch ausschlafen. Müsste ich nicht nothwendig weggehen; so wollte ich selbst hier bey ihm bleiben, denn er ist mein bester Freund, den ich in der Stadt habe: Hier ist das Geld für den Branntwein. Seyd so gut, und gebt mir meinen Beutel wieder.

Der Wirth. Ich weis nicht, welcher euch gehört, sie stehen beyde in der Stube auf dem Tische.

Johann. Bringt mir nur den grössten heraus. Der andre gehört diesem Menschen.

(*Der Wirth geht hinein, und bringt ihm den grössten Beutel.*)

Fegyverneki. Nó! add ide! — hadd ifzom a' más pénzére. — Egézséggel Pajtás!

Pitvarfzki. Fogadj Isten Pajtás!

Fegyverneki. Ej! — igyál Pajtás, — mintha a' magadéból innál.

Pitvarfzki (*el-vefzi az üveget*) Egézséggel Peti!

Fegyverneki. Köfzönöm! Hap hap hap!

Pitvarfzki. No pajtás itt van a' Zatskód. — Nékem el-kell mennem.

Fegyverneki. Add ide!

Kortsmáros. Még el-lopi valaki, add ide, majd el-teszi én!

Fegyverneki. Eredj Pogány lélek! — mert mindjár ki-tépem minden fzakállodat.

Kortsmáros. Fizeffi meg kend hát a' palinka.

Pitvarfzki. Vezeffe kend bé, majd az után meg-fizeti.

Kortsmáros. No gyűji kend hát velem a' házban.

Fegyverneki. Nem bánom.¹

Johann. Seyd so gut und nehmt meinen Kameraden hinein, und hebt ihm sein Geld wohl auf. In einer halben Stunde will ich wieder hier seyn.

Der Wirth. Verlasst euch nur darauf. Ich glaube nicht, dass ein Mensch verloren. Hausknecht! komm her, und hilf mir diesen Menschen ins Haus bringen.

Johann. Lebt wohl, Herr Wirth.

Der Wirth. Ich danke. Sprecht bald wieder ein. (*Der Wirth und sein Hausknecht schleppen den Peter ins Haus.*)²

IV.

1. Seebergi WANCKHEL költeményei.

WANCKHEL és alább PAMER költeményeinek közlését szükségesnek tartottam, mert, bár nincs költői értékek, mégis fontos adalékok a hazai német irodalmi törekvések történetéhez. A kiadványok, melyekből összegyűjtöttem, a német könyvtárakban is igen ritkák, részben unikumok: nekünk mindenképen nehezen megközelíthetők. «Von den Zeiten des sagenhaften Wartburgsängers KLINGSSOR an — mondja

¹ *A' Tisztségre Vágyódók* (67—72. l.).

² *Schaubühne*. III. k. 330—334. l.

SERAPHIN VILMOS az erdélyi szász irodalomra vonatkozólag, a mi azonban általán a hazai német irodalmi mozgalmakra is ráillik — bis herab in unser Jahrhundert wissen wir zwar von zahlreichen Söhnen unseres Volkes, dass sie schriftstellerisch thätig gewesen, wir kennen manchmal auch den einen oder den anderen Titel eines ihrer Werke, aber diese ihre Schriften selbst sind verloren gegangen Namentlich tritt diese leidige Thatsache in der überaus geringen Anzahl von noch vorhandenen älteren heimischen *Dichtungen* zu Tage. Wohl ist uns der Name manches zu seiner Zeit wohlangesehenen Dichters überliefert, aber die Verse selbst, die er gesungen, sind spurlos verklungen . . . und was etwa von Dichtungen aus jener Zeit auf uns gekommen ist, das sind meist langstielige *lateinische* Hexameter und Distichen, . . . aus unverdauten Phrasen des Vergilius und Ovidius kümmerlich zusammengeschmiedet . . . Die Zahl der uns überlieferten heimischen *deutschen* Dichtungen aus früheren Jahrhunderten ist überaus gering, und darum bleibt das Bild, welches wir uns vom Kultur- und Geistesleben jener Zeit zu entwerfen suchen, nach einer wesentlichen Seite hin lückenhaft und unvollständig» (olv. *Archiv d. Ver. f. siebb. Landes.* N. F. XXIII, k. 1890. 190—191. l.). Ilyenféle közlések és előmunkálatok nélkül lehetetlen a hazai német irodalmi kísérletek történetét megírni, mint azt a NAGL-ZEIDLER-féle *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*-nek külömben gondos magyar vonatkozású részei bizonyítják.

**Anrede an die Gesellschaft
beym Eintritt in dieselbe,**

abgelesen von

*Mart. Zach. Wankhel von Seeberg.
aus Hermannstadt in Siebenbürgen.*

Gesellschaft, ich soll jetzt ein Mitglied bey dir heissen.
O hätten meine Wünsche Kraft!
Und könnte mich die Wissenschaft,
Wie dich die deinige, der Barbarey entreissen,
Wie freudig wollt ich singen:
Wie hoch hått ichs gebracht!
Ich wollt es noch wohl weiter bringen.
Allein der Anfang fehlt, wie kann ich Meister seyn?
Es reimt sich wahrlich nicht, ich bilde mirs nicht ein.
Es fehlt mir an der Kraft und Stärke hoher Geister;
Wie kann es möglich seyn, ein Jünger, und ein Meister?
Es geht unmöglich an,

Dass diess beysammen stehen kan.
 Die Weisheit hat es ausgemacht.
 Sie spricht: Wer ganz verschiedne Sachen
 Zu einer Zeit will möglich machen,
 Der wird nur ausgelacht.
 Drum schwör ich, dass Ihr jetzt an mir ein Wunder thut.
 Ich bin kein Musenfeind, doch kein Poet gewesen;
 Und jetzo soll ich Euch die ersten Verse lesen.
 Wess ist der Geist der auf mir ruht?
 Apollo ist es nicht, der mich lehrt Verse machen:
 Wer ist es aber sonst? Ich muss mich selbst verlachen,
 Ich weis es selber nicht.
 Bloss dieses hat die Kraft, mir Künste bey zu bringen,
 Dass ihr mich wissen lasst: Ich soll eur Mitglied seyn.
 Wie artig glückt es mir? wie muss es mir gelingen?
 Ich komm ohn alle Müh in euren Orden ein.
 Es ist sehr angenehm, wenn man das Glück erlanget,
 Dass man ohn alle Müh mit Lorbeer-Kränzen pranget;
 Wenn man die Dichterkunst fast von sich selbst weis;
 Wenn man durch euer Wort den Ehrenpreis erhält.
 Stellt euch einmal an meinen Ort
 Und seht wie sehr es kirre thut,
 Wenn uns der grüne Dichterhut,
 So leicht wird zugestellt.
 Wenn man durch eurer Huld Geheiss
 Geschickt zur Dichtkunst worden;
 Und kommt in einen Orden,
 Von welchem schon ganz Deutschland weis.
 So gar das ferne Land, wo ich zu Hause bin,
 Und wo ein gar zu strenger Sinn
 Das Wissen fast verbannet;
 Wo man, was Dichten heisst,
 Von Land und Leuten jagt, und fast ins Elend weist,
 Hat doch schon euern Ruhm gelernt:
 So sehr als die Natur es auch von euch entfernt.
 Nun wird man weit und breit, eur weises Thun verehren,
 Auch Frankreich wird nunmehr die deutsche Musen hören.
 Es wird ein ganzes Volk durch euern Fleiß erhoben,
 Drum wird man eure Müh und eure Weisheit loben.
 Ich werde mit gerühmt, weil ihr mich aufgenommen;
 Ich werde mit gelobt, weil ich zu euch gekommen.

Ihr habt mich sehr beehrt, wiewohl ich viel gewagt,
Ihr habt mich viel gelehrt: drum sey euch Dank gesagt.*

VII. ODE,

Abschieds-Gedanken.

M. Z. W. v. Seeberg.

WO weint der, der die Grossmuth ehrt?
Wo ächtet der, der die Weissheit lehrt?
Und Tugend sich zum Ziele setzt,
Der Himmel fällt, die Erde weicht,
Da er sich unerschrocken zeigt,
Und seinen festen Muth kein Ungemach verletzet.

DAS Schicksal, dessen blindem Schluss
Sich alles unterwerfen muss,
Wenn es sein freyes Herrschen übet,
Verlacht ein Weiser gantz vergnügt,
Und wenn sein Grimm das härteste fügt,
So hat sein Ungestüm ihn nicht einmahl betrübet.

SO läst ein ächter Musen-Freund,
Der mit der Weissheit sich vereint,
Nicht Furcht, nicht Angst und Wehmuth blicken,
Drum weg mit aller Traurigkeit!
Da mich zur ungelegnen Zeit
Mein hartes Schicksal will aus diesen Mauren rüken.

MINervens Feuer nährt den Geist,
Der sich zu allem standhafft weist,
Woran ihn Zeit und Zufall bindet:
Weil er sein ihm bestimmtes Glück
Nicht etwan auf ein blind Geschick,
Nein auf die Tugend nur und auf sich selbst gegründet.

* Közölve: *Der Deutschen Gesellschaft in Leipzig Gesammelte Reden und Gedichte, welche bey dem Eintritte und Abschiede ihrer Mitglieder pflegen abgelesen zu werden . . . mit einer Vorrede versehen von Johann Christoph Gottscheden . . . Leipzig, verlegt Bernhard Christoph Breitkopf, 1732. 22—23. 1.*

DA er auf solchem Grunde ruht,
 So kan ihn nicht des Schicksals Wuht
 Auch kein betrübter Abschied rühren,
 Er eilt nach seines Vaters Haus,
 Sieht er dabey gleich zum Voraus,
 Was er allhier verlässt sey nicht daselbst zu spüren.

SO lebe wohl, gepriesner Ort!
 Ich gebe dir zuletzt dies Wort:
 Ich werde stets an dich gedenken.
 Kein Ungar-Wein, kein Vaterland,
 Auch keines schönen Kindes Hand,
 Soll dein Gedächtniss mir in Lethens Fluss versenken.

IHR Lehrer, deren steter Fleiss,
 So manches annoch wilde Reis
 Zu nutzbar-ächten Stämmen ziehet,
 Euch sag ich, dass der Götting Macht,
 Die vor das Lob der Tugend wacht,
 Mit mir zugleich den Mund zu eurem Ruhm bemühet.

Hier wünscht ich mir der Musen-Krafft
 Und reiner Dichter Eigenschaft,
 Da ich zu der Gesellschaft spreche,
 Die ihrer Sprache Ruhm vermehrt,
 Und mit vereinten Kräfften lehrt,
 Dass unsrer Mundart nichts an Pracht und Schmuck gebreche.

DOch da mir alles dieses fehlt,
 So hab ich mir zum Schluss erwehlt,
 Ihr wünschend dies zu prophezeyen:
 Es werde sie dem Neid zum Trutz
 Bald eines hohen Hauptes Schutz,
 Das Kunst und Musen nährt, erheben und erfreuen.

IHR, deren Umgang mich vergnügt,
 Glaub mir, dass dieses Wort nicht trügt,
 Das mich des Hertzens Trieb heist schreiben.
 Nicht Daciens entfernte Luftt,
 Nicht seine Berge, nicht die Grufft,
 Soll mir der Liebe Krafft aus meiner Brust vertreiben.

AUch euch, ihr Nymphen dieser Stadt,
 Die stets mein Sinn verehret hat,
 Euch wünsch ich lauter schöne Sachen :
 An Coffe, Lombre, Schnupff-Taback,
 Und was euch sonst vergnügen mag,
 Wenns auch was Liebes wâr, euch stets vergnügt zu machen.

WAs schallt mir itzund in das Ohr ?
 Treibt nicht die Luft den Schall hervor,
 Der aus dem engen Horne dringet ?
 Dies ist der Klang, der rufft mich fort,
 Adieu, du angenehmer Ort !
 Ich schweige, weil mein Lied vor Wehmuth heiser klinget.

XXXI. ODE.

Ein gesetztes Gemûthe.

M. Z. W. von Seeberg.

WEg mit der eitlen Ehr-Begierde,
 Vergnügung ist der beste Schatz,
 Mein Hertz giebt keiner Wollust Platz,
 Mich trägt auch keines Reichthums Zierde,
 Kein Gold, kein Geld, Kein Edelstein :
 Ich bin vergnügt ein Mensch zu seyn.

DER Himmel hat von alten Zeiten
 Schon jedem etwas zugedacht,
 So eifrig mancher schwitzt und wacht,
 So wird er doch nichts mehr erbeuten,
 Je mehr er sich zu heben sucht,
 Je schneller nimmt sein Glück die Flucht.

JEdoch, mein Geist, was willst du schelten ?
 Die Eitelkeit nimmt dich nicht ein,
 Ein andrer mag ein Slave seyn,
 Die Freyheit wird viel höher gelten,
 Erweise, dasz man Leute findt,
 Die Freunde wahrer Weissheit sind.

ERweise, dass dich nicht die Ehre,
 Nicht Gold, nicht Silber blenden kan,

Ja zeige, dasz die Tugend-Bahn
Allein Zufriedenheit gewehre,
Und dasz kein Unglück in der Welt
Die Hertzen weiser Männer fällt.

ERweise, wenn du Aemter trägest,
Dass sie dein Glücke nicht gemehrt,
Auch dein Vergnügen nichts gestöhrt,
Wenn du sie endlich niederlegest,
Weil jeder, der in Würden lebt,
Nur andrer Leute Glück erhebt.*

DIE VII. ODE,

**Als er sich in einer Viertelstunde
eine zu lieben beschloss.**

Martin Zacharias Wankhel von Seeberg.

Wer wahre Tugend liebt,
Hat oft in Viertelstunden,
An dem, der sie geübt,
Die grösste Lust gefunden;
Es rühret seinen Geist
Was tugendhaftig heisst.

Wer ächte Schönheit findt,
Wird einmal angeblicket,
So ist das Herz entzündt,
So ist er schon entzückt;
Es fühlt sich selbst nicht mehr,
So viel empfindet er.

Wo eins das andra ziert,
Bey einem jungen Kinde,
Da wird er so gerührt,
Als wenn man ihn anbünde:
Man legt ihm Fessel an,
Weil er nicht weichen kann.

* E két óda (VII., XXXI.) közölve: *Oden Der Deutschen Gesellschaft in Leipzig. In vier Bücher abgetheilet . . . Leipzig, Bey Joh. Friedr. Gleditschens sel. Sohn, Anno 1728. 312—314. és 372—373. l.*

Nur du, galantes Kind,
 Hast mich diess auch gelehret;
 Denn wo man Tugend findt,
 Und Schönheit auch verehret,
 Da steht man unbewegt,
 Mit Fesseln angelegt.

Ich küsse dieses Band,
 Ich liebe diese Ketten,
 Nimm, Schönste! meine Hand,
 Ich will mich nicht mehr retten:
 Was kann mich mehr erfreun,
 Als also slavisch seyn?

Darum erlaube mir,
 Diess süsse Band zu tragen,
 Bis man von mir und dir
 Die Nachricht wird aussagen:
 Wir wären beyde todt;
 So leb ich sonder Noth.

DIE VIII. ODE.

Als seine Schöne anderer Leute Verläumdung geglaubet und zornig geworden.

M. Z. W. v. Seeberg.

Denkst du nicht der treuen Liebe,
 Die du stets bey mir gespürt,
 Sage, hat dich nichts gerührt?
 Opferst du also dem Triebe,
 Der aus wahrer Freundschaft flieszt,
 Und der Tugend ähnlich ist?

Schönste, du willst mich verdammen,
 Eh du mich noch hast gefragt:
 Obs auch wahr sey, was man sagt?
 Sind das reine Liebesflammen?
 Ist das die versprochne Treu?
 Nein! ich schwör es ohne Scheu.

Sagt man dir von meiner Sünde,
 Darum darfst du mich nicht fliehn;
 Ruf mich lieber zu dir hin,
 Sprich und frage ganz gelinde:
 Liebster! sag mir, obs so sey,
 Oder bist du davon frey?

So könnt ich erkennen lernen,
 Dasz du redlich wärst gesinnt:
 Aber so, geliebtes Kind,
 Dich ohn alle Schuld entfernen,
 Zeigt ein solches Herz nur an,
 Das sich nicht vertragen kann.

Hast du nun ein gut Gemüthe,
 Das der Falschheit Laster scheut,
 Und erkiesst die Redlichkeit,
 O so zeige solche Güte:
 Blicke mich hinfort recht an,
 Und sag mir, was ich gethan.

DIE IX. ODE.

**Als jemand war gezwungen worden
 zu lieben.**

Mart. Zachar. Wankhel v. Seeberg.

Will man nur die Liebe zwingen,
 Und lässt ihr nicht ihren Lauf:
 So misrâth gewiss der Kauf,
 Und wird schwerlich gut gelingen,
 Dass man Freud und Lust erfährt,
 Oder etwas Gutes hört.

Liebe hat ein freyes Wesen.
 Denn ihr Wappen, und ihr Schild
 Ist der Freyheit Ebenbild,
 Worauf dieser Vers zu lesen:
 Nur allda ist man verliebt,
 Wo sichs ungezwungen gibt.

Drum, ihr Aeltern, lasst euch lehren,
 Zwinget eure Kinder nicht,
 Denn ihr habt nichts ausgericht,
 Was euch eure Freud könnt mehren;
 Sondern Gram und Herzeleid
 Euch durch dieses zubereit.*

2. **WANCKHEL** levele Lipcséből távozó barátjához.

Mein Herzens-Freund,

Warum verlässt Du uns? Ist Dir etwa unsere Gesellschaft schon verdrüsslich geworden? Können Dich denn 'treue Freunde nicht länger bey sich behalten, und findest Du gar nichts, Dass Dich bewegen könnte, hier zu bleiben? Hat denn die schöne und Weltberühmte Stadt Leipzig nichts in ihren Mauren, das Dich zurücke zu halten vermöchte? Sage uns die Ursache dieses unvermutheten Schlusses. Vielleicht ist noch ein Mittel zu erfinden, das Deinen Abzug verhindern kan. Doch was mache ich? Ich will Dich nicht hindern. Ich mercke, dass Dich etwas Hohes aus unsern Armen entreisset. Du ziehest hin, die Früchte zu erndten, die dein Fleiss verdient hat; den Du auf dieser und einer andern Universität so beständig erwiesen. Deine Tugenden wollen Dich belohnen. Es scheint mir, als sehe ich schon, wie Du einem grossen Fürsten mit Rath an die Hand gehest; wie Du am Ruder sitztest, und einen grossen Staat in der Ordnung erhältst; wie man Dich verehret, und wie die Glieder des gantzen Staats Dich preisen. Nun dann, so gehe hin! Ich wünsche, dass Dir niemahls etwas Wiedriges begegne. Die Tugend kan nirgends verderben: deswegen ist es kein Zweifel, dass Dir nicht alles nach Wunsche gehen werde. Du wirst niemals über Unglück klagen: denn Du hast Weisheit gelernet. Ich verstehe hier nicht das Unglück in seinem eigenen Verstande: denn es kan der Weiseste unter den Menschen, einem nicht vorher zu sehenden Falle unmöglich zuvorkommen. Ich verstehe ein Unglück, über welches solche Leute klagen, die sich durch Laster und Unverstand selbstens Verderben gestürztet; Ein Unglück, über welches meistentheils diejenigen klagen, die nichts anders wissen, als wie sie den Huth, ohne die Feder zu beschädigen, mit einer vornehmen Stellung abnehmen, und ein Compliment nach der neuesten Art machen sollen; Wie sie

* E három óda (VII., VIII., IX.) közölve: *Der Deutschen Gesellschaft in Leipzig Oden und Cantaten in vier Büchern...* Leipzig, Bey Bernhard Christoph Breitkopf, 1738. 481—484. 1.

geschiekt triplez und quadruplex auf dem Biliard stossen, oder im Fechten eine quinte auspariren können; Wie man ohne Matador, cinq premier machen soll; Wie sie, ohne anzustossen, in einem Athem-hohlen ihre Ahnen herzehlen, und wie sie endlich mit einem hertzhafften Schwure ihre hergezehlte Vorfahren, die sie unter des Noâ Söhnen suchen, beweisen mögen. Dieses sind Leute, denen man, wenn sie glücklich seyn sollen, eine eigene Welt bauen muss; in der man unter die grôsten Tugenden, den Hochmuth und Unverstand zehlen würde. Denn in dieser Welt kommet eine solche Art von Leuten unmöglich fort. Man erfordert bei uns Weissheit und Klugheit, nicht aber eine Thorheit, die den Hochmuth gebiehet. Auch macht man in unserer Welt keine Tugend daraus, wenn man von der Zärtlichkeit der Speisen, eines Glases Wein, eines Schälchens Coffe und Chocolate, gantze Tage und Nächte urtheilen kan. Es muss gantz was anders seyn, das man unter uns zu belohnen pflegt. Du, werthester Freund wirst es wissen, und mit der Zeit erfahren, wenn man Dich verehren wird. Du hast Dich nicht auf die Tugenden Deiner Vorfahren verlassen; sondern Deine eigene Weissheit und Tugend werden Dir die Ehren-Krântze aufsetzen. Diese werden Dich (ich prophezeye) zu einem Lichte unserer Zeit machen. Du verlachest die Thorheit derjenigen, die wegen des Ruhms und der Ehre ihrer Ahnen, geehret seyn wollen. Du suchest die Ehre in eigenen ruhmwürdigen Thaten; darum wirst Du auch inskünftige Deinen vorgeetzten Zweck glücklich erlangen. Ich wünsche es von Hertzen und bleibe,

Mein Hertzens Freund,

Dein

Leipzig den 12.

so lange ich lebe getreuer Freund

Dec. 1727.

Mart. Zach. Wanckhel von Seeberg.*

V.

FESTETICS PÁL-ról szóló levelek.

A következő két levél eredetije a keszthelyi grófi levéltárban őriztetik. Közölhetésükért FESTETICS TASSZILÓ gróf úrnak és PÁRKÁNYI JÓZSEF levéltáros úrnak tartozom köszönettel. Az első ESTERHÁZY IMRE hercegprimástól való és FESTETICS KRISTÓF-hoz van intézve, mint levéltári bejegyzése is mutatja: «Mm. 37. Litteræ misiles EMERICI

* Közölve: *Nachricht von der erneuerten Deutschen Gesellschaft in Leipzig und ihrer jetzigen Verfassung. Herausgegeben durch die Mitglieder desselben . . . Leipzig, mit Breitkopfschen Schriften 1727. 73—74. 1.*

ESZTERHÁZY Primatis Regni Hungariæ ad CHRISTOPHORUM FESTETICS DE TOLNA scriptæ etc.» A második ismeretlen írótól való és szintén FESTETICS KRISTÓF-nak szól; levéltári bejegyzése: «Mm. 38. Similes Litteræ personæ ignotæ ad CHRISTOPHORUM FESTETICS in eodem merito.»

Bizodalmas Kedves uram Eötsém!

Megh nem tartóztathattam magamat, hogy ezen Attyafisághos levelemmel ur Eötsémet megh-ne látogassam; Mivel Lipsiábúl jövő szerelmes Fiával, Páll Eötsémmel, két izben is nálam lévén hosszassabban beszélgettem, és mind jeles Tanulásában, és szép magha viselésében mind pediglen, más egyéb rendes Qualitasiban nagyon gyönyörködtem; Kár vólna ha ollyas helyre nem találna menni, ahol ezen dicséretes Experienciáját nem contiunálná, mert én ugyan-is jó Embert várok belőle. Értettem ollyast-is, hogy ünnepek után ur Eötsém Szándékoznék erre felé föl-jönni, kit hogy az Ur Isten hozza szerencsésen közénkben, valamint ohajtva várom, ugy maradok

Bizodalmas Uram Eötsém

Igaz szolgája 's vére.
(m. p.) Imre kéznek
gyöngeséghe miát más
nak kezével.

Poson 28^a Maÿ 1743.

Spectabili et Magnifico Viro
Christophoro Festeticso

Facit amor meus erga Te, Vir Spectatissime, [et observantia, ut quotiens aliquis ad Te proficiscitur, quod sciam, vel inde abs Te redeat, hunc de Te ac rebus Tuis multa rogem, illi semper literarum aliquid, quæ sint venerationis, et constantiæ in officio colendo testes, committam, Tibi reddendum. Nunc quia redux ab exteris præstantissimus ille Filius Tuus ad Te progreditur, non potui ab animo meo impetrare, ut eundem hac epistolâ non comitarer. Decoravit ille Suâ me præsentia postridie quàm advenisset, ac die Saturni præterlapso una convenimus apud principem, qui politis ejusdem moribus, libertate loquendi cum affabili temperatâq modestiâ, et profectu in elegantioribus literis hausto incredibiliter fuit, ut post abitum ipsius deinde mihi pluribus fatebatur delectatus. Istuc Te scire volui, et vale. Dabam Pisonii Quadorum duodetrescimo Maji CIOIOCCXXXIII. P. S. Socia Thalami mei plurimam Tibi salutem scribit, optatque mecum, ut plures adhuc filios nanciscaris huic similes. Iterum, perpetuumq vale.

VI.

PAMER GYÖRGY FERDINÁND ódája MÁRIA TERÉZIA-ról.

Helden-Lob.

Ihro Kaiserlich-Königlichen Majestät | der Allerdurchläuchtigsten | Grossmächtigsten und Unüberwindlichsten Monarchin, Fürstin und Frauen MARIA THERESIA, Regierenden Königin von Ungarn und Böhmen | Dalmatien, Croatien, Slavonien, Servien, vermählten Römischen Kaiserin | Königin von Germanien Ertz-Herzogin von Oesterreich ꝛ. ꝛ. ꝛ.

In tiefester Erfurcht entworfen von G. Ferd. Pamer. Nob. Vng. von Oedenburg auss Nieder-Ungarn.

Tu priscæ gloria gentis,

Mundi dilicium!

MONarchin Ungerlands | du Lust der treuen Staaten |
 Du Wunder unsrer Zeit! Weil deinen grossen Thaten |
 Nichts | als du selber gleichst: so bebt mein Kiel und zagt |
 Da er von deinem Ruhm sich itzt zu Dichten wagt.
 Doch | soll | THERESIA! dein Lob nicht eh erklingen:
 Als biss man deine Gröss nach Würden kan besingen?
 O so entfallt gewiss der Dichter-Schaar der Muth.
 Wo gleicht dir | grosse Frau! der Dicht-Kunst stärckste Glut?
 Wie | wenn dess Künstlers Hand der Sonne goldne Strahlen |
 Sich | doch umsonst | bemüht recht Lebhaft abzumahlen;
 Es fehlt des Feuers-Krafft | der Hohe Glantz gebriecht:
 So gehts dem Dichter hier. Nein | nein! er trifft dich nicht!
 Von deiner Hoheit kann die Rede-Kunst nur Lallen |
 Dass beste Dichter-Rohr nur matt und heischer schallen.

Doch da der Ungarn Brust und ihren treuen Sinn |
 Sonst nichts beschäftigt | als du | O Königin!
 Da sie ihr freyes Blut für Dich mit Lust versprützen;
 Ja | alles freudig thun | um Dich nur zu beschützen;
 Da Sie dein Wunderbild auch in Gedancken labt |
 Und ihr entzücktes Hertz mit manchem Wunsch begabt
 Für deiner Jahre Zahl; und sie ihr Thun und Dencken |
 Auf nichts | als deinen Ruhm | in stiller Ehr-Furcht lencken:
 Drum reisst mich ebenfalls mein Eyfer für Dich hin.
 Mit tausend Reitz belebt den dir geweihten Sinn |
 Dein unschätzbare Werth. Ich muss fast von dir singen!
 Vielleicht könnt ungefähr ein feurig Lied gelingen?

O wenn den Trieb ein Stral von deiner Grad entflammt:
 So wird mein öder Muth gewiss dadurch besaamt!
 Wie? Ja | ein Blick von dir begeistert meinen Busen!
 Die eingebilte Krafft der Ohnmachts vollen Musen |
 War viel zu schwach dazu — O Himmel! was seh ich?
 Welch ein helleüchtend Licht umringt | verwirret mich?
 Wie | wenn Aurorens Pracht den Himmelskreysß entzündet.
 Wann sie mit rothem Mund der Sonē Gold verkündet:
 So seh ich Tugenden mit Palmen froh bemüht
 Zu schmücken einen Thron | der fast vor Stralen glüht,
 Womit auss reinem Gold die Diamanten blitzen |
 Und welchen Lieb und Treu mit grosser Sorgfalt stützen.
 Dem stoltzen Himmel giebt ein doppelt Creutz die Zier
 Von einem wunder Glantz; so | das mein Auge schier
 Dadurch geblendet wird. Auf den zwölf silbern Stufen
 Seh ich die Tugend-Schaar — — doch wie! welch lautes Ruffen |
 Welch unverhofft Geschrey und muntre Jubelton
 Erschüttert | wie mein Ohr | den unschätzbaren Thron?
 Welch eine GÖttheit kömmt? der ungemaine Schimer
 Damit ihr Auge stralt | erlaubt den Menschen nimer
 Ihr Wesen anzusehn | dass unbegreiflich ist |
 Weil dessen Herrlichkeit kein Geist | kein Engel misst.
 Drum kan ich ebenfalls die Klarheit nicht vertragen |
 Und muss hier Demuths-voll die Blicke niederschlagen.
 Allein ein Lobgesang auss vieler Geister Mund
 Thut meiner Reübegier mit grossen Jauchzen kund:
 Dass diess die Vorsicht sey. Die nun entschlossen wäre |
 Und ein vollkommnes Haupt | den Königen zur Lehre |
 Zum Beyspiel | wie man herrscht | und doch dabey ergötzt |
 Und Cronen würdig ist | auf diesen Thron jtz setz.
 Ein Haupt | dass fähig wär den Welt-Kreis zu regieren |
 Gerecht- und Gütigkeit! Schliesst dessen Wahl-Spruch ein;
 Und diess soll eine Frau — — Nein! eine GÖttin seyn!
 Der Vorsicht Wahl ist nicht an das Geschlecht gebunden |
 Und hat in alle Welt nur eine Frau gefunden |
 Die hierzu würdig ist —. Nun blickt ich wider hin |
 Und seh | O wie erstaunt! die gröste Königin!
 Die Göttergleiche Frau! Mit ungemainen Prangen
 Blühn Reiz und Freündlichkeit auf ihren zarten Wangen.
 Seht | wie ihr feürig Aug mit blauen Stralen blitzt!
 Wie Ernst und Majestät auf ihrer Stirne sitzt!

Und wie die Armuth selbst aus ihrem Munde lachet |
 Ja | wie die Göttlichkeit in allen Zügen wachet |
 Und alles unterwirfft | was dieser Schönheit naht |
 Die selbst im Sternen Reich kaum ihres gleichen hat.
 Seht den erhabnen Gang! o! seht | wie ungezwungen |
 Ist ihre Stellung nicht! hört aller Redner Zungen
 Beschämt ihr kluges Wort an Zierd und Lieblichkeit!
 Und kurtz — Nichts übertrifft Sie an Vollkommenheit!
 So | wie der besten Welt die möglichen nicht gleichen |
 Und ihr an Ordnung | Pracht | an Gütte und Schönheit weichen.

Doch seht! die Vorsicht setzt ihr gar zwo Kronen auf |
 Und pflanzet Ungarns Creutz und Böhmens Löwen drauf.
 Die Weissheit reichet ihr den Zepter zum regieren |
 Den Gütt und Mildigkeit vorher mit Palmen zieren;
 Selbst die Gerechtigkeit umgürtet ihr das Schwert;
 Da Ihr der muntre Sieg den Lorber-Crantz verehrt.
 Die Unerschrockenheit setzt sich zu ihren Füßen |
 Indem sie GOTTes Forcht und Gnad und Liebe küssen.
 Das gantze Tugend-Chor führt Sie zur Ehren-Bahn |
 Und stimmt in die Wett ein würdig Lob-Lied an.

Doch ihren Ruhm will auch noch Deutschlands Schutz GOTT mehren
 Er spricht: soll Ungarn nur und Böhmen Sie verehren
 Als Landes-Mutter? Nein! die würden ja für Sie
 Und ihren Werth zu eng. Auf! beug auch die Knie
 Betrübtes Deutsches Reich! Auch du sollst dich ergötzen
 An ihrer Mutter-Treu. Sie Sie wird dich versetzen
 Auss deinem Jammerstand in eine goldne Zeit |
 Die ewig dauren soll. Verbanne nun dein Leyd?
 Es soll Ihr Ehgemahl das höchste Reich regieren |
 Und auf der Römer Thron die Fürsten überführen:
 Dass nur für Oesterreich die Kayser-Crone blüht |
 Und Deutschland nur von ihm Ruhm | Fried und Wohlfahr zieht!

Nun ward mein Vorwitz gross | den Ausgang anzusehen;
 Was in der Folge Zeit noch einstens soll geschehen;
 Allein der Vorsicht Macht und ihre weise Hand
 Zog itzt den Vorhang zu. Kurtz: was ich sah | verschwand!
 Wie | wann dess Wandrers Aug ein fernes Licht erblicket |
 Dass sein verirrttes Hertz | sein mattes Hertz erquicket;
 Er eilt | er laufft | er fliegt mit Freuden darnach hin |
 Und sein gereitzter Fuss bricht schnell durch dicht und dünn:
 Allein wie wird er nicht betrübet und erschrocket |

Wenn sichs dem lüstern Blick dann unverhofft verstecket?
 Er sieht sich ängstlich um; er zweifelt | was es war;
 Und jeder Gegenstand dünckt ihm dann wunderbar.
 So gieng es mir hier auch. So hat es mich entzücket |
 Was o THERESIA! von dir mein Aug erblicket.

Anbettens werthe Frau! ja | ja! du bist der Welt
 Wohl zur Bewunderung nur einzig vorgestellt.
 Bestrebt man sich schon dir | aus aller Macht zu gleichen:
 So wird man dennoch nie an deine Höhe reichen.
 Schweig | graues Alterthum! von der Semiramis |
 Schweig von Zenobia | Thalestris | Tomyris!
 Sind sie vor andern gleich erhaben | und Heldinnen:
 So kan doch keine hier den Sieges-Crantz gewinnen.
 Wenn Englands Anna weicht; wenn hier Elisabeth |
 Und Ivanovna selbst | besiegt! zurücke steht:
 So muss das Frauen Volck den stoltzen Muth verlieren |
 Der Frauen gleich zu seyn | die Götter Gaben zieren;
 Die mehr für Land und für Leüt | als für sich selber lebt;
 Und die der Ungarn Thron zu solcher Höh erhebt |
 Die unvergleichlich ist, Euch | red ich an | ihr Helden
 Die ihr ihn selbst geschmückt | ihr sollt der Nachwelt melden;
 Ihr | deren Werth Gebein nun Staub und Moder hüllt:
 Gleich eure Grösse wohl hier diesem Wunderbild?
 Nein! hör ich eure Stimm aus düstrer Grufft erschallen:
 Es bleibt THERESIA der Preis auch vor uns allen.

Selbst Stephans Heiligkeit und mitleidvoller Zug |
 Der sein wohlthätig Hertz stets zu der Armuth trug.
 Bewundert deine Lieb und freundliches Erbarmen |
 Und deine milde Hand | die schon so vielen Armen
 In ihrer Noth genützt. Ja er gesteht dabey:
 Dass deine Gottesfurcht der seinen ähnlich sey!

Lässt sich MARIA dort der Ungarn König nennen:
 So muss sie doch beschämt bey deinem Werth | bekennen |
 Dass dir es mehr gebührt. Indem dein Heldenmuth
 Noch grössre Thaten zeigt | als dort Mathias thut.
 Von welchem Capistran doch konnte prophezeyen:
 Er würde dermaleinst zu solchem Ruhm gedeihen |
 Dass er den Printzen selbst ein Wunder werde seyn!

Der ^{grosse} Leopold stimmt auch mit Lust darein:
 Man soll Dich | so wie ihn | gross! wo nicht | grösser! schreiben |
 Und Eurer Siege Zahl den Sternen einverleiben.

Damit die Nachwelt einst | noch ihm zum Nachruhm | seh |
 Dass auch sein Sieges-Crantz bey deinen Lorbern steh ;
 Und | da Dich ebenfalls der Feinde Menge drückt |
 Dich die Standhaftigkeit | so wie ihn ehmahls | schmückt.

Der gütigste Monarch | selbst Josephs Mund | bekennt :
 Dass man mit allem Recht Dich allergütigst nennt !

Dein treuer Vatter Carl | der Grossmuths volle Kayser |
 Dem itzt ein Sternenkrantz | wie vorhin Lorberreiser
 Das hohe Haupt umstralt | gedenckt an Dich mit Lust ;
 Ihm ist am besten ja dein grosser Geist bewust.

Nun sieht er | warum GOTT ihm keinen Sohn gegeben ;
 Das Männliche Geschlecht mit seinem teuren Leben
 Aus Habsburgs Hauss entriss ? damit die Völker seh |
 Wie GOTT die Frömmigkeit | wie GOTT die Tugenden
 In jeglichem Geschlecht belohnet und beschützt ;
 Wenn schon der Feinde Wuth darwider tobt und blitzet.

So zeigt selbst | grosse Frau ! der Allerhöchste an ;
 Dass man Dich ungemeyn ! mit Recht benennen kan.
 Wer wundert sich nun noch | dass der Poeten Orden |
 Von deiner Thaten Gröss zu singen zaghafft worden ?
 Wenn ein geschärfftes Aug nach dem Gestirne sieht |
 Und sich | der Kugeln Heer zu zählen | Kühn bemüht :
 O wie erstaunt es nicht ! wenn es in tiefer Ferne |
 Da | wo Orion stand | nun eine Menge Sterne
 An dessen Stell erblickt ? Und wo die Milchstrass ist |
 Statt ihren blassen Schein | zu Millionen liest ?
 Wird es nicht alsobald den albern Vorsatz fliehen ?
 Wie kan es aller Heer in eine Summe ziehen |
 Da sichs in diesem schon entsetzungs voll verirrt ?
 Der deine Trefflichkeit und viele Heldenthaten |
 Die dir viel leichter noch als ihm ein Reim gerathen |
 Nach Würden preisen will. Stimmt meine Leyer an :
 Wie Habsburgs Helden-Blut so manchen theuren Mann
 Der Welt zum Schmuck geschenckt | zum Heyl den Unterthanen :
 So unterbricht mein Lied von deinen grossen Ahnen |
 Doch gleich dein eigner Werth. Erkühn ich aber mich |
 Und singe von dir selbst : o wie verwirrt werd ich !
 Was soll ich wohl zu erst von deiner Gröss erzehlen ?
 Wer kan | o Kayserin ! bey deinen Wundern wehlen ?
 Red ich von deiner Macht | Reitz | Pracht | und Majestät :
 So hemmt der Tugend Schaar | die dir zur Seiten geht |

Und deine Seele krönt | mein angefangnes singen ;
 Indem sie meinen Mund zu ihrem Lobe zwingen.
 Allein die Menge macht | dass ich mich auch allhier
 Unwissend | welcher wohl der erste Rang gebühr |
 Weil sie sich allesamt im höchsten Grade zeigen ?
 In meiner Wahl verirrt. Ich mus ohnmächtig schweigen !

Doch bald will ich aufs neu dein Herold wider seyn :
 Mir fällt die grosse Pracht bey deiner Crönung ein.
 Dass selbst der Donau-Fluss | darob erstaunt | verweilet |
 Und nicht so schnell | wie sonst | Presburg vorbey geeilet.
 Wie war der Flüsse Fürst nicht über Dich entzückt |
 Als er auf deinem Haupt der Ungarn Cron erblickt ?
 Die du mehr | als sie Dich | erhoben und gezieret |
 In der du aller Welt das innerste gerühret.

Doch wie Printz Carl den Feind | den sichern Feind dort schreckt |
 Wenn er ihn unverhofft aus Ruh und Wollust weckt :
 So macht uns ebenfalls der Kriegs Trompete schallen |
 In unsrer Lust bestürzt. Der Feind sey eingefallen !
 Ertönt sie fürchterlich ; Mit dreyfach grosser Wuth
 Versucht er | Königin ! nun deiner Helden Muth !
 Drum muss ich wieder hier dess Liedes Thon verändern :

Wie ? seh ich | grosse Frau ! Dich denn schon in den Ländern |
 Die selbst dess Feindes sind | der sie nicht schätzen kan ?
 Wer folgt wohl deinem Fuss | auf seiner Siegesbahn ?
 Du kömmt ! Du siehst ! Du siegst ! kein Feind kan widerstehen.
 Du kanst Dich Siegerin von gantzen Ländern sehen |
 Eh jemand es geglaubt | und wie im Augenblick.
 Drum bleibt mein stumpffer Kiel schon wieder matt zurück.
 Ich muss mich stets zu schwach von dir zu dichten | sehen ;
 Doch welchem Dichter wird es hier nicht so ergehen ?
 Unsterblicher Homer ! fast Göttlicher Virgil !
 Brecht durch die Todtes Nacht ! Nehmt euren Wunder-Kiel !
 Versucht — — nein ! ruhet nur ! ihr müsset doch bekennen :
 Sie sey unnachahmlich ! und viel zu Gross ! zu nennen !

Wenn nun diess grosse Zwey ein Unvermögen spührt !
 Und dich vollkommne Frau ! zu schildern Krafftloss wird :
 Wie wär denn ich so kühn | so thöricht | und verwegen |
 An einer Göttin Bild den Pinsel anzulegen ?
 Dass ich mich | ungeübt in Dichten | unterfieng |
 Ich der auss Ungarn nie nach Deutschlands Musen gieng |
 Dein Lob in Deutscher Tracht | in Reimen vorzutragen.

Doch diess that deine Macht | die half mir dieses Wagen.
 Denn deine Hoheit sehn | und nicht zu gleicher Zeit |
 Dadurch entzündet seyn; nenn ich: Unmöglichkeit.
 Nur dir | dir schreib ichs zu | wenn mir etwas gelungen |
 Wenn ich von ungefehr was taugliches gesungen.

Drum leg ich dieses Werck der Höchste Kayserin!
 Auss tiefster Ehrfurchts Pflicht zu deinen Füßen hin.
 Was dem Versuche nach an Stärck und Feuer fehlet |
 Dass wird von deiner Gütt ihm doppelt zugezehlet.
 Erlangte diese Prob nur einen Gnaden-Blick |
 Dass sie dir nicht missfällt | O unschätzbare Glück!
 Wie wollt ich nicht dereinst | wann sich die Kräfte mehren |
 Von deiner Trefflichkeit die Nach-Welt noch belehren!
 Ihr Völker! glaubt es nur! um aller Welt Gewinn |
 Schafft ihr mir nimmermehr | solch eine Kayserinn!
 Doch still | bethörter Sinn! dein eyfrigstes bestreben
 Und aller Dichter Witz wird Sie nie genug erheben.

Drum liebes Vatter-Land | erkenne nun dein Glück!
 Da dich vor Tausenden das Himmlische Geschick
 Mit Seegen angesehen; und dir ein Haupt gegönnet |
 Darum uns jedes Volck beneidenswertig nennet.
 Erhebe Hand und Hertz mit Reger Andachts Glut |
 Und preise GOTTES Gnad | die auf dir zweyfach ruht!

O! aller Herren Herr! der viele tausend Welten |
 Durch sein: Es werd! erschuf! und dessen Zorn und Schelten
 Sie in ihr altes nichts aufs neue stürzen kan!
 Wir flehn dich | grosses All! mit heissen Lippen an:
 Ach lass THERESIEN so vieles Glück geniessen;
 Lass so viel Seegen | Heil und Wohlfahrt auf Sie fließen;
 Und kröne Sie so oft mit deiner Lieb und Gnad;
 Als viele Tugenden Sie vorzuzeigen hat.
 Und lass Sie höchst vergnügt so viele Tage sehen |
 Als arme für ihr wohl auf treuen Knyen flehen;
 Als vieler Ungarn Mund Ihr die Unsterblichkeit
 Aus Lieb und Eyffer wünscht | und oft: Sie lebe! schreyt;
 Als Unterthanen sich an ihrem Werth ergötzen |
 Und unter ihrem Schutz sich höchst glücklich schätzen.

Erhalt auch lange Jahr der Kayserin Gemahl |
 Das Ober-Haupt der Welt! den selbst die Kayser-Wahl |
 Der Römer Cron und Thron | nach Würden nicht erhöhen.
 Und lass ihn höchst beglückt so viele Printzen sehen — —

Doch halt verwegner Kiel! sey itzund unbemüht |
 Denn dieses Kaysers Ruhm verlangt ein eignes Lied.
 Der Printzen theüres Drey | dass in der zarten Jugend |
 Durch Weissheit | Heldenmuth und andre Fürsten-Tugend |
 Schon zu erkennen giebt | aus welchem hohen Stamm
 Es Zepterwürdig sprosst | und Geist und Leben nahm ;
 Diess schütze | grosser GOTT! vor allen Kranckheits-Stürmen!
 Diess wollst du vor Gefahr und Unglück stets beschirmen!
 Beglück | erhalt | beschütz dass gantze hohe Hauss |
 Und schützte stets darauf Ruhm | Freud und Seegen auss!
 Schenck uns so viele Jahr der Landes-Mutter Leben |
 Als unsre Hertzen Ihr durch treue Wünsche geben ;
 Es rufft | was ruffen kan ; Es leb THERESIA |
 Dess Himmels Meister-Stück! O GOTT! sprich gleichfalls: Ja! ¹

A költemény végéhez a szerkesztő a következő megjegyzéseket fűzi:

«Dieses Gedicht ist nicht eher als gegen Ende dess Winter-Monaths in Ollmütz angelanget, sonsten würden die zwey Sonneten, deren in den zweyten Band 6. St. gedacht worden, den allgemeinen Preyss dess Lobes schwerlich erhalten haben; ² zu bewundern ist anbey, dass, wie der Hr. Verfasser saget, er niemahlen Deutschland betreten habe; Nichts kan uns eine mehrere Anfrischung geben, als dieses, so wir uns in unserer eigenen Mutter-Sprache so gar von Land und Sprachfremden nicht wollen übertreffen lassen.» (57. l.).

¹ Közölve: *Monatliche Auszüge Alt, und neuer Gelehrten Sachen. III. Band. I. Stuck. Otmütz, Verlegt Frantz Anton Hirnle, mit Hoher Obrigkeitl. Erlaubnuss. 1748. Jenner. 47—57. l.*

² 1747. okt. 15-én a társaság MÁRIA TERÉZIA nevenapját ünnepelte egy ülésen, hol különböző beszédekben és költeményekben magasztalták a császárnőt (v. ö. II. köt. 6. drb. 930. l.): «unter denen deutschen Gedichten wurden von den Zuhörern mehrsten belobet folgende zwey Sonneten»; erre a 931—932. l. a két költemény következik.

TARTALOM.

	<i>Lap</i>
I. Bevezetés	3
II. Gottsched működésének jelentősége ; hatása Ausztriában	8
III. Gottsched hatása drámairodalmunkra	23
IV. Gottsched hatása nyelvtanirodalmunkra	59
V. Magyarok levelei Gottschedhoz	108
1. Seebergi Wanckhel Márton Zakariás levelei	109
2. Soterius György levele	120
3. Beer Frigyes Vilmos levelei	122
4. Festetics Pál levele	127
5. Esterházy Miklós gróf levelei	128
6. Batthyány Károly József gróf levelei	134
7. Bajtay Antal levele	137
8. Pamer György Ferdinánd költői levele	139
<i>Függelék :</i>	
I. Az «Aurelius» című iskoladráma szinlapja	147
II. Párhuzamos mutatvány Pállya István «Darius» című tragédiájából és forrásából	149
III. Párhuzamos mutatvány Fejér György «A' Tisztségre Vágyódók» című vígjátékából és forrásából	157
IV. 1. Seebergi Wanckhel költeményei	161
2. « » levele Lipcséből távozó barátjához	170
V. Festetics Pálról szóló levelek	171
VI. Pamer György Ferdinánd. ódája Mária Teréziáról	173

